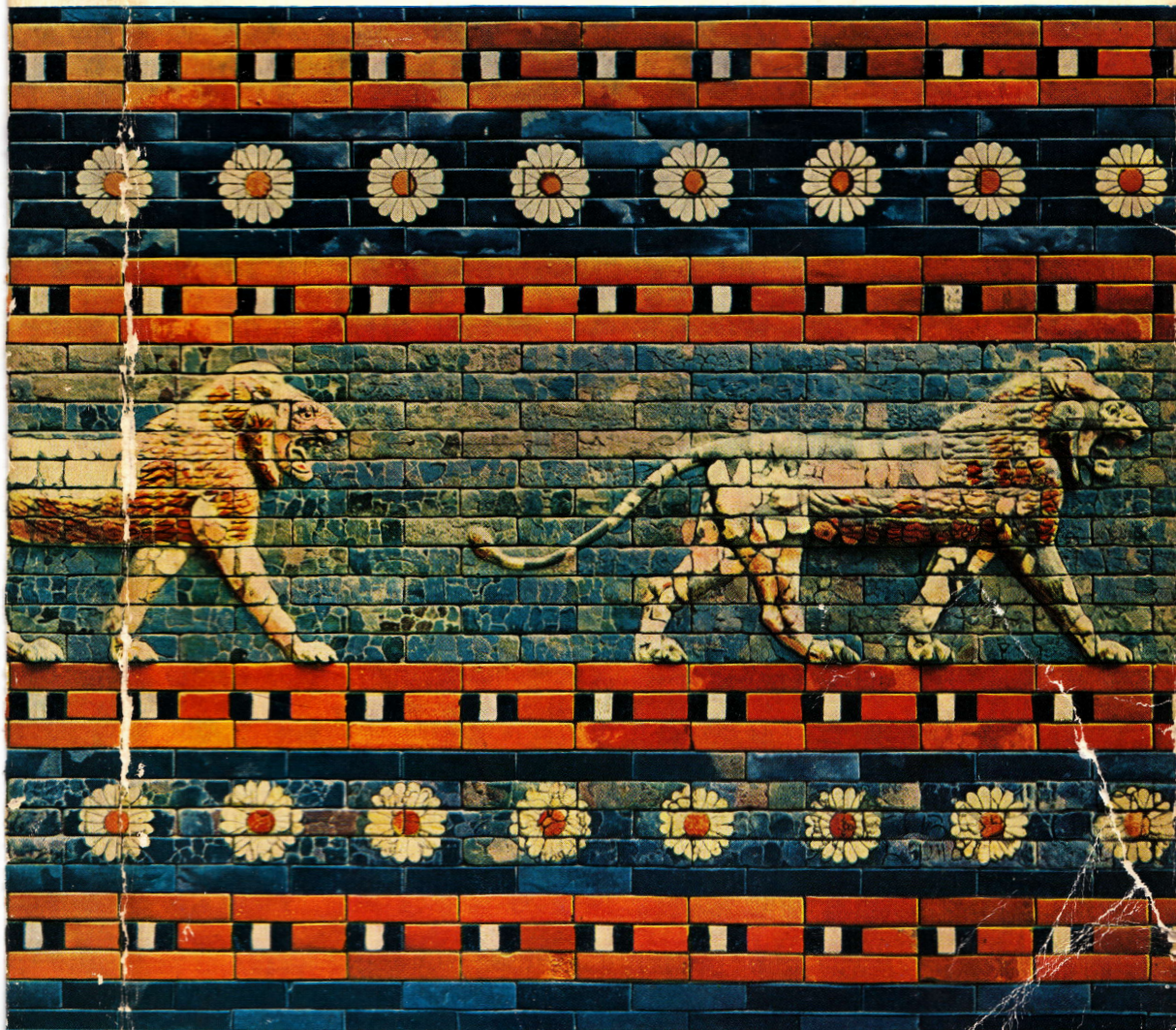

BABILÓN

KLENGEL-
BRANDT

UTAZÁS AZ ÓKORI BABILÓNBA

CORVINA

EVELYN KLENGEL-BRANDT

Utazás az ókori Babilónba

CORVINA KIADÓ

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Evelyn Klengel-Brandt: Reise in das alte Babylon
© Prisma-Verlag, Leipzig 1970

Fordította Tarnói Judit
Hungarian translation © Tarnói Judit, 1972

A fordítást szakmailag ellenőrizte
Komoróczy Géza

TARTALOMJEGYZÉK

Babilón feltárása	7
Babilón és lakói	22
A gazdasági élet	65
A király és hatalmának támaszai	113
Az istenek világa	149
A babilóniak szellemi élete	172
A befejezés	223
Függelék:	235
Időrendi táblázat	237
Névmutató	240
Tárgymutató	243
Az idézett szövegek lelőhelye	245
Ajánlott irodalom	249
Térképek:	
Az ókori Elő-Ázsia térképe	253
Az ókori Mezopotámia térképe	254
Babilón térképe	255

Felelős kiadó a Corvina Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Kabay Éva

Műszaki vezető: Murányi István

Borító- és kötéstervező: Gerhard Stauf

Készült 16 (A/5) ív terjedelemben, 10 000 példányban, 1973-ban

Printed by Fachbuchdruck Naumburg, German Democratic Republic

BABILÓN FELTÁRÁSA

„És Babel, a birodalmak ékessége, a káldok büszke dísz, olyan lesz, mint Szodoma és Gomora, melyeket Elóhim felforgatott: nem telepítik be többé, és nem lakják nemzedékről nemzedékre, és nem sátoroznak ott az arabok, és nem tanyáznak ott a pásztorok, hanem sivatagi állatok tanyáznak ott, és házaikat baglyok töltik meg, és struccok laknak ott, és kecskebakok szökdelnek ott, és sakálok üvöltének a palotákban, és farkasok a kéjlakokban. Ideje csakhamar eljön, és napjai nem késlekednek . . .”

Jesaia (Ésaiás) próféta komor jóslata Babilón, a világhírű nagyváros sorsáról az Ószövetségben maradt ránk. Sok más hasonló mondással együtt ez is tanúsítja annak a birodalomnak a fennállását és pusztulását, amelynek neve a pompa és gazdagság, de a bűn és romlottság jelképe is volt. A kereszténység Szentírásában számos történet, jóslat, példázat őrizte meg ezt a nevet, amely így mély nyomokat hagyott a nyugati kultúra tudatában. Még ma is használatosak az olyan kifejezések, mint „bábeli zűrzavar” vagy „bűnös Babilón”, amelyek mind a Biblia szókincséből származnak. Babilón városának sorsa ugyanis történeti események, háborúk, hódítások révén szorosan kapcsolódott a zsidó nép sorsához. Olyan események, mint például Jeruzsálem népének elhurcolása a babilóni fogságba, érthetővé teszik, hogy a Babilón név miért fordul elő a Szentírásban oly gyakran, s többnyire negatív értelmű mondásokban.

Van egy másik, ugyancsak a Bibliában szereplő történet is, amely Babilón nevét mélyen az emberek emlékezetébe véste: a bábeli torony építésének, és az emberi nyelvek összezavarásának története. E történet színes leírása évszázadokon át nagy hatással volt az emberek képzeletére, és gyakran megpróbálták képben is ábrázolni.

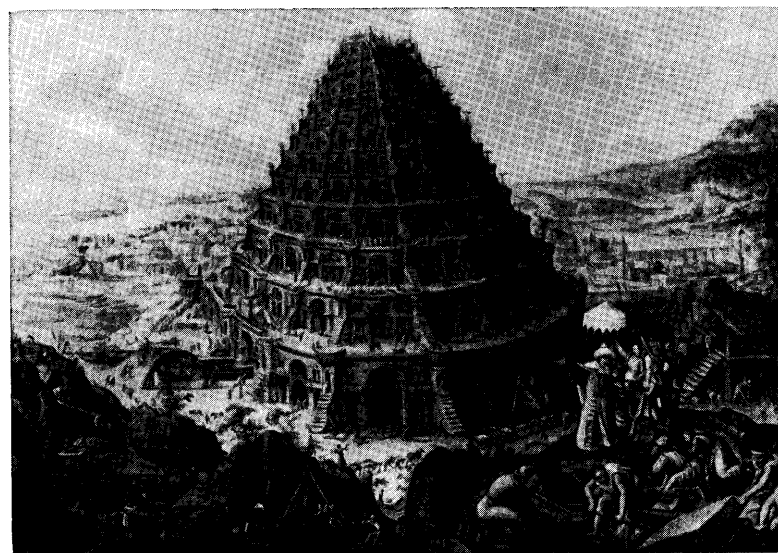
Amde nem a Biblia az egyetlen hagyomány: a görög, és később a római írók is leírják a babilóni építészeti csodáit. Az ókor egyik leghíresebb „turista”-ja, a halikarnasszoszi Hérodotosz, felkereste a várost. Terjedelmes történeti művét Hérodotosz azért írta, „hogy az emberek cselekedetei idővel feledésbe ne merüljenek, s azok a nagy és csodálatos tettek, melyeket egyfelől a hellének, másfelől a barbárok vittek végbe, ne múljanak el nyomtalanul, valamint azok a dolgok sem, amelyek miatt háborúságba keveredtek egymással.” Hérodotosz meglehetősen részletesen ír Babilón területének nagyságáról és monumentális építészeti emlékeiről. Látogatása idején, kb. i. e. 470 és 460 között, Babilón természetesen már

nem állt hatalma tetőpontján. Nevezetes épületei közül sok már omladozott vagy elpusztult. Ennek ellenére is Babilónt „a legnevezetesebb és legerősebb város”-nak látta, s azt mondja: „Nem tudunk még egy olyan városról, amely annyira jól rendezett lenne, mint ez.” Hérodotosz látta az óriási erődítményrendszert, a babilóni tornyot, valamint a hozzá tartozó alsó templomot, Babilón főistenének pompás szobrával. Tárgyilagos és a valósághoz hű akart maradni, leírásaiban mégis sok a tévedés, amely többnyire informátorainak megbízhatatlanságára és tudatlanságára vezethető vissza. Ezenkívül valószínű, hogy nem ismerte az ország nyelvét, és tolmácsok segítségét kellett igénybe vennie. Könyve mégis mindmáig a legfontosabb források közé tartozik a város képét illetően.

A későbbi görög és római szerzőknél, akik Babilónról többé vagy kevésbé terjedelmes leírást hagytak ránk, a monda és valóság sok esetben kibogozhatatlan szövevényyé fonódott egybe. A legtöbben közülük a várost nem látták saját szemükkal. Hagyományokra, mások tudósításaira, leírásaira kellett támaszkodniuk. Némelyek közülük Hérodotosz műveit vették alapul, és az ő leírásait alakígtatták, színezgették. Ezek között olyan neves szerzőket is találunk, mint Sztrabón és a szicíliai Diodórosz.

Babilón hatalmának és jelentőségének hanyatlásával nevének írásos említése is ritkábbá vált. A X. század elején Al-Istahrí arab geográfus Babilónt már csak az egykori nagy birodalom helyén álló kis, jelentéktelen falucskáknak ismerte. Azok számára, akik ismerték a Bibliát, Babilón pusztá névvé és szimbólummá vált, és arról, hogy mi lehetett valójában, bizonyára csak nagyon csekély elképzelésük volt.

A következő évszázadok folyamán csak kevés európai utazta be Elő-Ázsiát. Ha el is jutottak Irakba, akkor vagy nem érdekelték őket a múlt eseményei, vagy nem is tudtak semmit a fennmaradt emlékekről. Inkább saját élményeiket írták le, vagy az arab lakosság életéről és az ország földrajzáról tudósítottak. Így például 1165-ben Tudelai Benjámin spanyol zsidó utazó sem az emlékek és nevezetességek miatt kereste fel Babilónt, hanem mert a környéken letelepedett zsidó közösségeket akarta számba venni. Rövid feljegyzése ezért kevés tanulsággal szolgál, többek között csak a következőket írja: „Bagdadból Gehiagin felé két nap az út; itt van az egykori Reszen város, benne 5000 zsidó és egy nagy zsinagóga, innen Babilón egy napi út, Babilón 30 mérföld kiterjedésű rom. Ugyanott látható Nebukadnecár rombadólt palotája, amelybe senki sem mer belépni, mert fél a kígyóktól és skorpióktól, amelyek benne tanyáznak.”

1. A bábeli torony építéséről szóló történetek a festőket képzeletgazdag ábrázolásokra iktették, mint például Maerten Valckenborch (1535–1612) festményén is láthatjuk

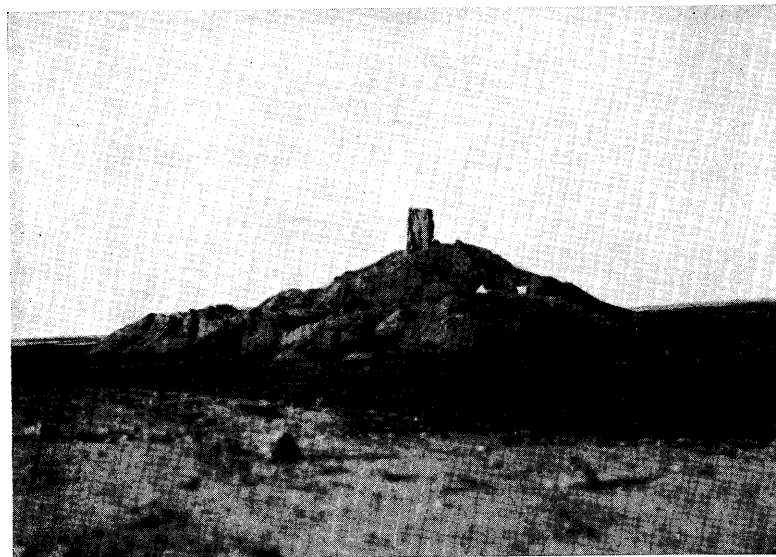
A Babilón környékén letelepedett arab lakosság azonban sohasem felejtette el teljesen az ókori várost, már amennyit ők Mezopotámia lakóiról és kultúrájáról egyáltalán tudhattak. A helybeliek a „Bábil” névvel egészen az újkorig a dombokat (tell) illették, azaz II. Nabú-kudurri-uszur nyári palotájának romjait értették alatta, az arab Kaszr (palota) elnevezéssel pedig a király városi palotájának maradványát jelölték.

A bibliai hagyománynak köszönhető, hogy Európában sohasem szűnt meg a Babilón iránti érdeklődés. Babel tornyának története újra és újra magára hívta a figyelmet; olyan fantasztikus ábrázolások, mint például id. Pieter Bruegel egyik képe tesz erről tanúbizonyságot. Nem hiányoztak azok a próbálkozások sem, amelyek a torony megtalálását tűzték ki célul. A legtöbb utazó azonban a borszippai Nabú-templomtorony még magasba meredő romjaiban vagy a Bagdad közelében fekvő aqarqufi zikkurat (lépcsőzetes toronytemplom) maradványaiban vélte a babilóni tornyot felfedezni.

1616-ban az itáliai Pietro della Valle által jutottak el Európába az ősi babilóni kultúra első írásos emlékei. Babilónban, majd később Urban tett látogatása alkalmával összegyűjtött néhány felírt téglát, amelyek a romok között heverték, s így hírt tudott adni kortársainak a titokzatos „szög” alakú írásról. A dán Carsten Niebuhr volt az, aki 1765-ben a romterület céltudatos átvizsgálására vállalkozott. Niebuhr elő-ázsiai utazásai során Babilónba is eljutott. A Hille arab falu közelében lévő számos dombot nagyon helyesen az ókori Babilónnal azonosította, de mint sok elődje és követője, úgy Niebuhr is azt gondolta, hogy a borszippai toronytemplom maradványa és a hozzá tartozó építmények szintén Babilónhoz tartoztak.

A következő években megváltozott a politikai helyzet. Az európai kereskedelem terjeszkedése az arab országokat erősen függő helyzetbe hozta az európai és amerikai tőkétől. Sok európai érkezett politikai vagy gazdasági küldetéssel Irak területére, és hosszabb időt töltött el ott. Számos alkalmuk nyílt arra, hogy keresztül-kasul kutassák az országot, s közben a romok között régiségeket keressenek. Ily módon jutottak el Európába a mezopotámiai kultúra újabb emlékei, és ott egyre inkább fokozódott irántuk az érdeklődés. Babilón továbbra is a figyelem középpontjában maradt, nem utolsósorban azért, mert a bibliai hagyomány alapján Ninive és Ur mellett az ókori Kelet legismertebb városának számított. Többnyire nem tudósok voltak, akik a romok átkutatásával foglalkoztak, hanem olyan személyek, akik a diplomáciai vagy katonai testület kötelékébe tartoztak, mégis igen sok fontos ismeretet köszönhetünk buzgalmuknak. Babilón romjainak első felmérése például a Kelet-Indiai Társaság bagdadi ügyvivőjétől, Claudius James Richtől származik. Őt további angol utazók követték, akik kiegészítették adatait, és aombokat alaposabban megvizsgálták. Lassanként kialakult a kép a város kiterjedéséről és ez, annak ellenére, hogy különböző tévedések torzították, a város hajdani nagyságát mégis sejteni engedte. Mivel a kutatók nagy része hitelt adott Hérodotosz Babilón kiterjedésére vonatkozó túlzó leírásának, egészen addig, amíg a romokat módszeresen fel nem tárták, nem volt egyértelműen világos, hogy mely dombok tartoztak a városhoz. A régi Babilón látványáról igen érzékletes benyomást szerezhetünk az annak idején ismert festő, Robert Ker Porter 1817 és 1820 között készült képeiről, aki aombokat „leírhatatlan tisztelettől eltöltve” látogatta meg.

Az ókori mezopotámiai települések kezdeti kutatása és leírása során

2. Borszippa toronytemplomának romja, amelyet sokáig tévesen Babel tornyának tartottak

soha nem próbálkoztak ásatással, hogy megkeressék és felszínre hozzák a homok alatt rejtőző épületmaradványokat. Erre a feladatra Paul Émile Botta vállalkozott 1842-ben, aki a két folyó közének nem is a déli részén, hanem az északi területen, az ősi Ninive helyén kezdett először ásni. Mivel eredményei nem voltak reménykeltőek, figyelme Khorszabad romjai felé fordult, amely az asszír királyi város, Dur-Sarrukín maradványait rejtette. Hatalmas kőszobrokat és -reliefeket találtak, amelyek az ókori Kelet kultúrájának első jelentős emlékei gyanánt jutottak el Európába, s a Louvre-ban állították ki őket. Ezzel megtört a Mezopotámia elhagyatott romjai felett ülő varázs. További ásatók tették próbára kincskereső szerencséjüket AsszírIA romjainál. Főként szobrokat és reliefeket vagy értékes fémtárgyakat kerestek, míg a többi érdekes tárgyat és az építményeket kevés figyelemre méltatták. Gyors egymásutánban a hatalmas asszír királyi paloták egész sorát ásták ki, amelyekben szépen faragott alabástrom reliefek és szobrok százait találták. Az egyik legeredményesebb ásatónak az angol Austen Henry Layard számított, aki elsősorban

3. Így magasodnak ki a síkságból a még kiásatlan dombok. A homok azonban itt nem várost, hanem csupán egy őrtornyot rejt

Kalhuban, a mai Nimrudban, és Moszul körzetében, az asszír Ninivében hozta újra napvilágra a paloták képzőművészeti díszait. Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban az Assur-ban-apli asszír király (i. e. VII. század) könyvtárából származó mintegy 25 000 agyagtábla- és felirattöredék felfedezése, amely az ékírás megfejtése után lehetővé tette az ókori kultúrák történetének és létének behatóbb megismerését. Layard azt remélte, hogy Irak déli részén is az asszír fővárosokéhoz hasonló nagyszerű felfedezésekre kerül majd sor, s 1850-ben ásatásokat kezdett néhány dombon, amelyek Babilónhoz tartoztak; de csak kisebb tárgyakat talált: többek között edényeket, pecséthengereket, égetett agyagtárgyakat. Az a vágya, hogy majd az asszír leletekhez hasonló szobrokat és reliefszeket talál, nem teljesült. Ásatás közben Layard a babilóni domb homokjában nagy mennyiségű színezett mázas téglatöredéket talált, melyeket feltevése szerint a falak borítására használták. A romterület módszeres feltárásának ideje azonban még nem érkezett el; ezért Layard meg sem kísérelte, mint később a német régészek tették, hogy a téglamaradványokból rekonstru-

álja a reliefszeket. Layardon kívül még más ásatók is csüggedten hagyták el Babilón romjait, mivel nem érték el a kívánt eredményt.

Amikor Németországban végül elhatározták, hogy ásatást kezdenek Mezopotámiában, Robert Koldeweyt és Eduard Sachaut bízták meg az alkalmas rommező kiválasztásával. 1896/97-ben egy felderítő út alkalmával beutazták az ország nagy részét. Ezekután Koldewey Berlinben a babilóni dombok ásatását javasolta, mivel ott, mint már Layard is, mázas reliefszekek töredékeit szedte össze, s ezek feltevése szerint egy jelentős épület díszai voltak. Azt is számításba vette, hogy Babilón híre és jelentősége még mindig nagy érdeklődést tud kelteni. Az újonnan alapított Német Keleti Társaság (Deutsche Orient-Gesellschaft), amelyet magán-személyek és a császári ház tagjai adományokkal támogattak, vállalta az ásatás finanszírozását és ügyeinek intézését. Az expedíció vezetésével Robert Koldeweyt bízták meg, aki 1899 márciusában Walter Andraeaval és néhány más munkatársával elindult Babilónba. Útjuk Aleppóból egy karavánnal a szíriai sivatagon keresztül vezetett Bagdadba. Akkoriban az ásatóktól a szakmai ismereteken kívül a lovaglásban és lövésben való jártasságot is megkövetelték, mert gyakran került sor összetűzésre a harcias beduinokkal. Walter Andrae emlékirataiban a 26 napig tartó utazás derűs leírását olvashatjuk: „Karavánunk célja felé haladt, 30–31 állatból állt, az öszvérek mind óriási méretű, olykor öt hatalmas, egymásba illesztett darabból álló, nagy zenebonát csapó tehénkolomppal voltak ellátva – fűsiketítő! Késő estig kellett lovagolnunk, 7 órakeroromsötétben és esőben értünk egy sáros khanéba, ahol víz is volt. Egy agyagfalú szobában állítottuk fel a tábori ágyakat, egészen jól aludtunk. Miután a sötétben végre sikerült szétválasztani az öszvérek és lovak gomolyagját, február 9-én indult a menet tovább, sík terepen Derhafa fele... Ejjel többnyire fagyott, sőt egyszer -4 -5 °C hideg volt. Így azután nappal a kedves napsugár igen barátságosnak tűnt 30 °C-os melegével. A hőmérsékletingadozás tehát több mint 30 °C volt.” A résztvevők óriási energiával és vas egészségükkel legyőzték a nehézségeket, és épségben érkeztek meg Bagdadba. Néhány napos ott-tartózkodás után útjuk tovább vezetett a 100 kilométer távolságra fekvő Babilónba; az út megtételéhez a karavánnal még három napra volt szükségük.

Bár Robert Koldewey építész-mérnök volt, Babilónba már ásatási tapasztalatok birtokában érkezett, mivel korábban részt vett néhány antik templom feltárásában és néhány elő-ázsiai ásatáson is. De itt Babilón-

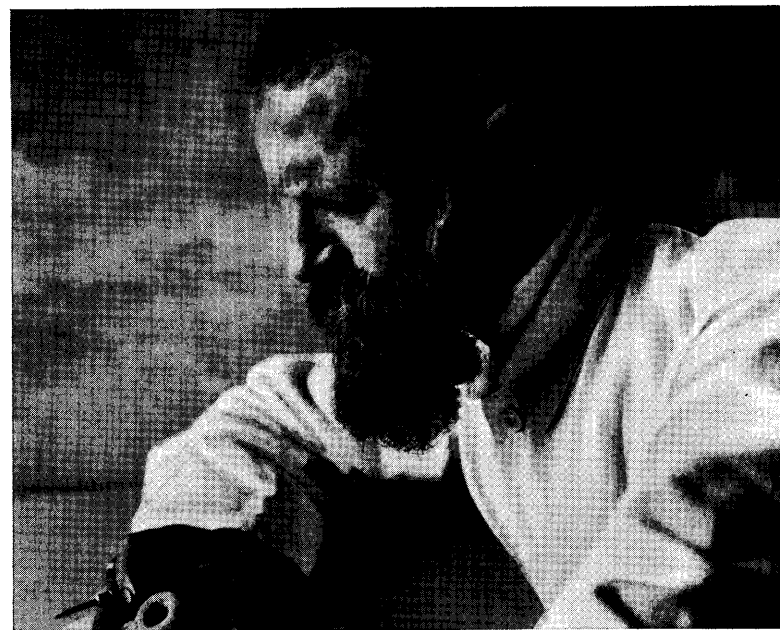
ban találta meg élete célját, amelyet kimeríthetetlen energiával, és óriási nélkülözések árán is el akart érni. A vezetése alatt folyó ásatások során Babilón új életre kelt, a romok megszólaltak, és elárulták titkukat. Először a Kaszr-dombot kezdték megásni, amely az erődítmény egyes részeit, valamint Nebukadnecár palotáit (az északi és déli várat) rejtette magában. A nagy számban előkerült mázas téglatöredékek jelentős épületekre vallottak. 1899. április 5-én Koldewey így írt erről barátjának, Puchsteinnak: „14 napja ásatok, és teljes sikerrel. Te tudod, hogy a Kaszrt éppen téglareliefjei miatt ajánlottam, most éppen ezeket tárjuk fel. A Kaszr két periboloszból áll, ezek közül az északi részt díszítik reliefek. Először ezeket fogom most feldolgozni. Hatalmas méretű körfal veszi körül. A fal külső héja szurokba ágyazott égetett téglá, e mögött folyami homokból álló töltés. . . A külső téglahéj mintegy 7 méter vastag, a homokmag eddig körülbelül 9 méter! Az erődítmény tehát több mint 16 méter vastag volt – ilyenl ásatásaim során még nem találkoztam.” Babilón sok olyan nehézséget állított ásatói elé, amely más „tell”-eknél nem fordult elő. Mindezt Robert Koldewey szemléletesen írja le: „Amíg más antik romok esetében a törmelékréteg 2–3, esetleg 6 méter magas a kultúrréteg felett, addig itt gyakran 12 vagy 24 méterrel kell megbirkózni, és ennek az aránynak az egykor lakott terület hatalmas kiterjedése teljes mértékben megfelel.”

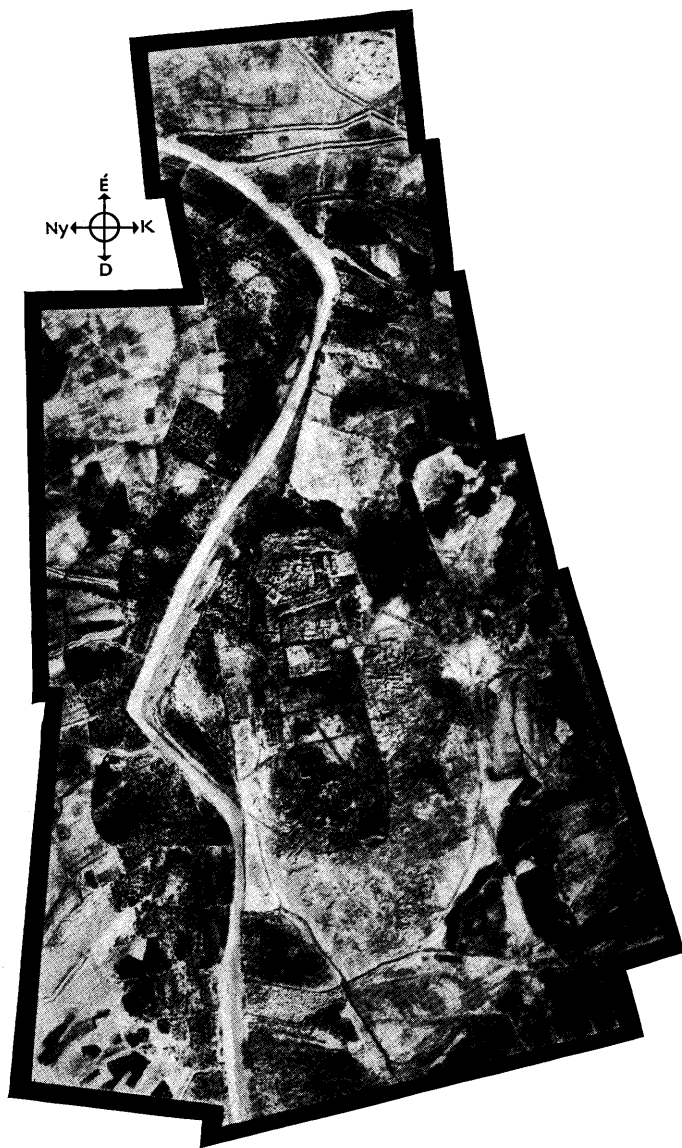
Az ásatóknak és a munkásoknak az éghajlat által okozott kellemetlenségeket is el kellett tűrniük. Az ásatást a forró nyári hónapokban is folytatták, amikor a hőmérséklet 50 °C-ig emelkedett. 1900. július 18-án Koldewey így írt Berlinbe: „Egészségi állapotunk miatt, kérem, ne aggódjanak. A hőségnek és az itteni klímának eddig a megfelelő – természetesen alaposan megfontolt – életmód révén a legteljesebb sikerrel tudunk ellenállni, eddig semmiféle okunk sincs arra, hogy az ásatást megszakítsuk . . . A munkások is egészen jól bírják, olykor kicserélődnek, de naponta 11 órát dolgoznak, és nem rosszabbul, mint télen. A legkellemetlenebb az amrani »tell«-nél, a mély árokban, a porban. Amikor megkezdődik a »mélyásatás«, ahol az embereknek 10–12 métert kell le-föl megtenniük, akkor bizony a munka elég lassan halad előre.”

A jelentős építészeti emlékek felfedezése azonban kárpótolt a sok fáradozásért. Némelyik épület a Biblia vagy ókori írók leírásaiból már ismerős volt, mások egészen váratlanul kerültek napvilágra. Olyan híres építmények, mint például a „függőkertek” vagy „Bábel tornya”,

az egész világ figyelmét felkeltették, s a nagyközönség minden rétegében élénk érdeklődésre találtak. Az ásatások során nemcsak a királyi építmények, mint például a templomok, paloták és városfalak kerültek napvilágra, hanem sikerült feltárni a lakónegyedeket is, amelyek szemléletes képet nyújtanak e nagyváros mindennapi életéről. Megszámlálhatatlan lelet ad felvilágosítást a használati tárgyakról és luxuscikkekről. Sírok százai tették lehetővé az akkori idők temetkezési szokásainak és a halállal kapcsolatos képzeteknek a megismerését. Koldewey főként II. Nabukudurri-uszur korának Babilónját ásta ki, tehát az i. e. VI. századi korszakot, amikor a város hatalmának és pompájának teljében állott. A perzsa és görög korszakban sok épületet újíttak meg vagy javítottak ki, egészen az i. sz. III. századig, úgyhogy meg lehetett különböztetni az egymás után következő, különböző építési periódusokat. Az ásatások során az i. e. VI. század előtti korszakot is feltárták, sőt bizonyos terü-

4. Aki kiásta Babilónt: Robert Koldewey

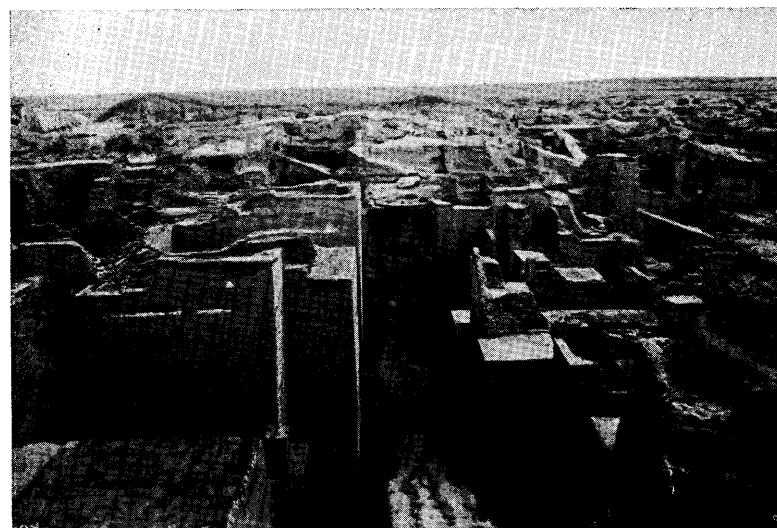
leteken sikerült egészen az i. e. 2. évezredi rétegekig eljutni. Sajnos a magas talajvízszint nem tette lehetővé az óbabilóni rétegek feltárását, így Hammurapi korát csak szórványleletek képviselték.

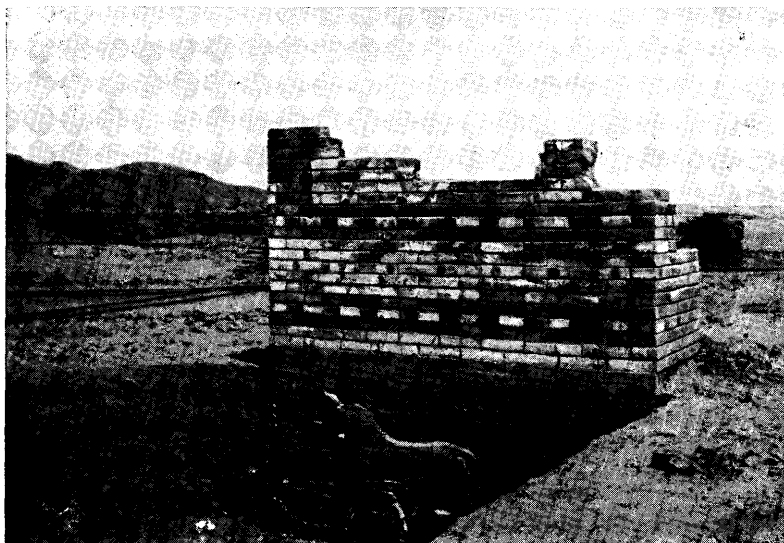
A német ásátásoknak azonban hirtelen véget vetett az angol megszállás az első világháború alatt. A város óriási területe akkor még korántsem volt teljesen feltárva, csupán néhány fontosabb helyen folytak ásátási munkálatok. A második világháború után az iraki Régészeti Igazgatóság (Directorate-General of Antiquities) csak kisebb ásátásokat folytatott, és a korábban felszínre hozott épületek restaurálását végezte el, mert Babilón varázsa még manapság is igen sok látogatót vonz. Ahhoz azonban, hogy az egész várost kiássák, még évekig tartó, megfeszített munkára és nagy pénzügyi befektetésekre lenne szükség.

Az ókori Babilón kulturális életéről alkotott képünk igen hiányos volna, ha nem egészítenénk ki a többi elő-ázsiai romvárosban végzett

5. Légi felvétel Babilón romterületéről. A széles sáv az Euphratész, a négyszögletes sötét épület „Bábel tornya”. Egészen fenn a jobb sarokban Nabú-kudurri-uszur nyári palotája

6. Az Istár-kapu az ásátások idején. Az előtérben levő útburkolat a felvonulási úthoz tartozik

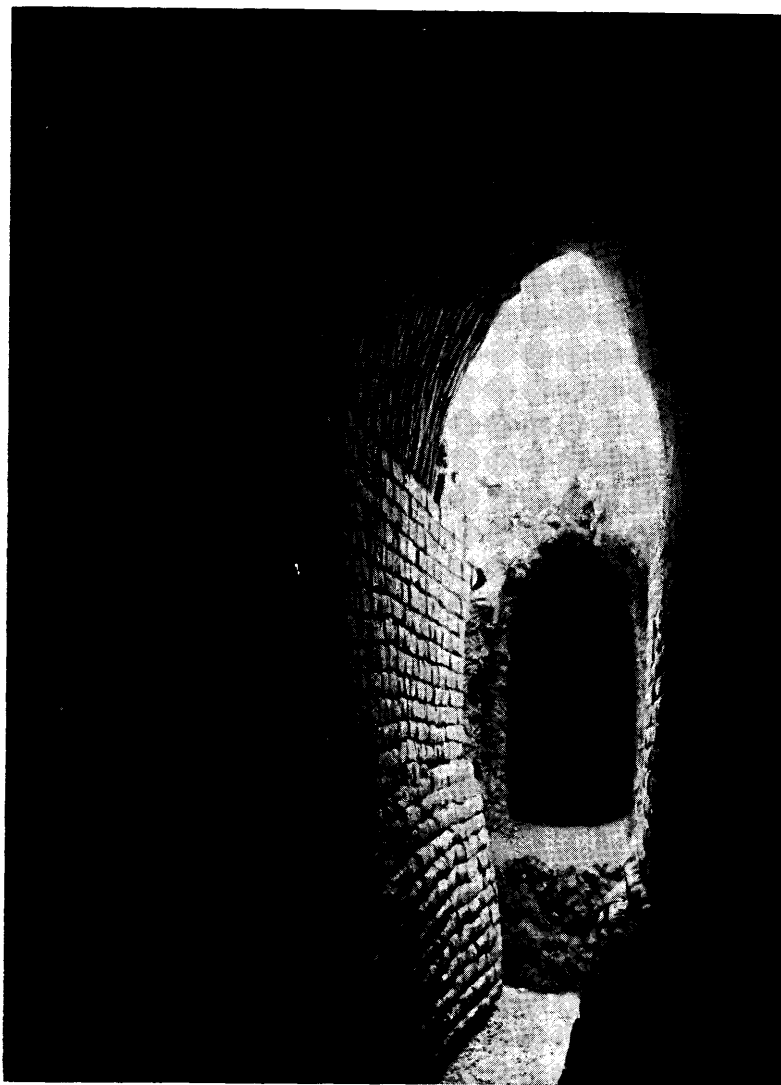

7. Az Istár-kapun három építkezési szakaszt lehet megkülönböztetni. Itt éppen az első és a második szakasz feltárása látszik, az építési technika alapján jól megkülönböztethetők

kutatások régészeti eredményeivel. Az elmúlt száz év alatt európai és arab expedíciók a városok és települések egész sorát tárták fel. Az ókori keleti kultúra emlékei a világ minden múzeumában megtalálhatók. A feltárt városok közül kiváltképpen Babilón állandó vetélytársait, Ninivét, Kalhut, Khorsabadot és Assurt kell megemlítenünk. Assurban Walter Andrae, Koldewey egykori munkatársa ásatott fáradságos munkával 1903 és 1914 között. Az ókori Babilón életéről szerzett ismereteinket kiegészítik a sikeres francia ásatások is, amelyeket az Euphratész középső szakaszán Tell Haririban, az ókori Mariban folytattak, s amelyek során a már az ókorban is híres királyi palota romjaira bukkantak.

Az ókori keleti kultúrák életre keltésében a döntő szerep annak a több százezer agyag-, kő- és fémtáblára rótt feliratnak jutott, amely az ásatások során került felszínre, az országnak szinte minden részében. Elsősorban ezek teszik számunkra hozzáférhetővé az egykori emberek történetét és szellemi kultúráját. Az itt használatos írást, ék vagy szög

8. Az ásatók a felvonulási út közelében egy-egy nagy csatornát ilyen jó állapotban találtak meg

alakú jelei miatt, ékírásnak nevezték el. Megfejtésének története az emberi kutatómunka nagy teljesítményei közé tartozik. A jelek megfejtése, különböző tudósok próbálkozásai és előmunkálatai után, 1802-ben egy német gimnáziumi tanárnak, Georg Friedrich Grotefendnek sikerült először. A titokzatos írás, amely a néhány utazó által hozott darabok révén már a XVII. század eleje óta ismert volt, igen sok rejtvényt adott fel a kutatóknak, mivel egyetlen bilingvis, azaz ismert írású, két nyelvű felirat sem állt rendelkezésükre. Grotefend megfejtése egy három nyelvű ékírásos szövegen alapult, amely a perzsa fővárosból, Perszepoliszból származott, s egy perzsa király genealógiáját tartalmazta. A feliraton használt három írás a következő volt: óperzsa, újelámi és babilóni. Ezek közül az óperzsa látszott a legalkalmasabb kiindulópontnak, mivel csak 39 írásjelet tartalmazott. Grotefend Dareiosz perzsa királynak az antik szerzők tudósításaiból ismert címeit illesztette a felirathoz; nyelvi alapul az óperzsa nyelvnek azt a formáját választotta, amely az ókori Irán szent szövegeinek gyűjteményéből, az *Avesztából* volt ismert. Ily módon 11 jel értékét tudta helyesen meghatározni, s ez azután a további megfejtéshez szolgált alapul. A Grotefend által használt felirat mai tudásunk szerint a következőképp fordítható: „Dareiosz, a nagy király, a királyok királya, az országok királya, Hüsztaszpész fia, az Akhaimenida [az], aki ezt a palotát építette.”

Az óperzsa írás megfejtése, Grotefendtől függetlenül és jelentősen nagyobb szöveganyaggal, még egyszer sikerült Henry Rawlinson angol katonatisztnek, 1846-ban. Munkája közben Dareiosz általa felfedezett, terjedelmes behisztuni győzelmi sziklafeliratára támaszkodott. Ezek után a kutatók pontosabbá tették az olvasatokat, majd a nyelvtani szerkezet feltárásán dolgoztak. Így vált tehát az óperzsa írás végső fokon a babilóni írás megfejtésének alapjává. Az igazi nehézségek azonban csak ekkor kezdődtek, mivel a babilóni írás több mint 300, zömükben többféleképpen értelmezhető jelet tartalmaz, s a királyok babilóni névformái is eltértek az óperzsában használt nevektől. A Babilónban és Asszíriában talált írásos emlékek egyre növekvő száma végül lehetővé tette a megfejtést. Sok tudós vett részt ebben a nemzetközi munkában. Így például az ír Edward Hincks állapította meg azt, hogy a babilóni ékírás szótag-, és nem betűírás, és hogy bizonyos szavak jelölésére úgynevezett értelmezőjeleket, vagyis determinatívumokat használnak. A megfejtési munkák során sikerült igazolni azt is, hogy a nyelv a sémi nyelvcsoporthoz

tartozik. A héber és arab nyelvvel való egyeztetés révén így egy sor babilóni szó jelentésének felismerése vált lehetővé. Végül maguk a babilóniak is adtak néhány segédeszközt a kutatók kezébe, mivel korábban saját használatukra szójegyzékeket, szótárakat állítottak össze, amelyek persze nagy segítséget nyújtottak a szavak jelentésének magyarázatához. Így vetették meg a XIX. század közepe táján, sokak együttes és fáradoztatlan munkájával, a babilóni ékírással írott agyagtáblák megértésének alapját.

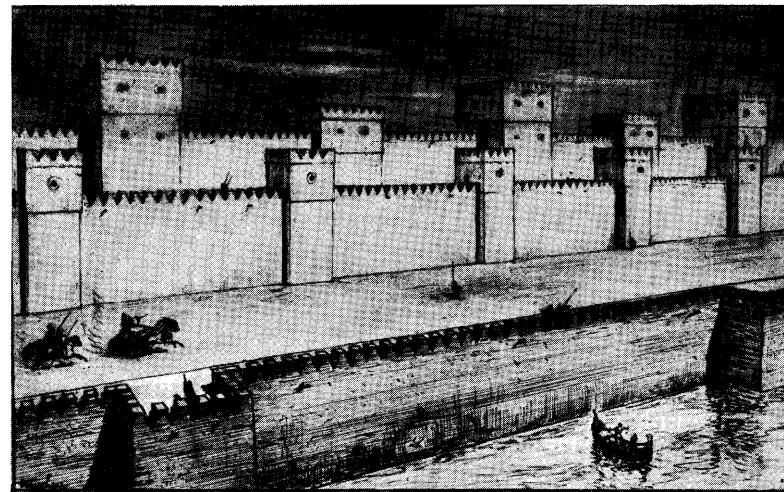
A következő évtizedekben mindenekelőtt a megszerzett ismeretek nyelvi és grammatikai tökéletesítésén fáradoztak. Eközben sikerült megállapítani a jelformáknak az idők folyamán végbement változásait, és megkülönböztetni a különböző területeken használt dialektusokat. Az ékírás kutatása önálló tudományterületté vált, és assziriológia néven számos egyetemen tanítják.

Az archeológusok és assziriológusok több nemzedékének fáradozásai teszik számunkra lehetővé, hogy megkezdhessük utazásunkat az ókori Babilónba. Az ő fáradoztatlan munkájuknak köszönhetjük egy rég múlt korszak embereinek gondolkodásáról és életéről szerzett ismereteinket.

BABILÓN ÉS LAKÓI

A zarándokok, kereskedők, utazók sokasága kereste fel az i. e. VI. században Babilónt, koruk világvárosát, mely tetterős, kedvvel építkező királyuk, II. Nabú-kudurri-uszur uralkodása idején hatalmának tetőpontján állt. A város magas agyagtégla falait a tágas síkságon már a távoból fel lehetett ismerni. Marduk isten magas templomtornya ismertetőjelként és tájékozási pontként szolgált az utazóknak. Ha valaki az Euphratész mentén északról közelítette meg a várost, először az erődítmény erős falain kellett áthaladnia, amelyet a király Babilón védelmére építtetett. Az Örmény-hegyvidéken eredő Euphratész a babilóni síkságon széles folyammá duzzadt, keresztülfolyt a városon, s két különböző nagyságú részre osztotta. A nyílegyenes erődfalak mindkét partról merőlegesen indultak, s téglalapot alkottak. Mielőtt azonban az utazó Babilónnak ezt a terjedelmes crődítményét elérte volna, egy széles árkon és egy magas, megerősített fal valamelyik kapuján kellett áthaladnia, amely mintegy hegyesszögű háromszökként a város északi részétől Babilón legdélibb pontjáig terjedt, s ugyancsak a folyónál végződött. II. Nabú-kudurri-uszur az építkezési feliratokon önmagát dicsőítette, és hangzatos szavakkal írt a külső erődrendszer felépítéséről: „Hogy az ostrom az Imgur-Bélt, Babilón falát ne közelítse meg: amit egyetlen korábbi király sem tett, hogy az ostrom ne érjen közel, azért messze, Babilón külső részein, 4000 könyök távolságra hatalmas fallal vétettem körül Babilónt kelet felől. Árkát kiástam, töltését szuokkal és téglával építettem ki. Mint a hegy, olyan magas falakat építettem partjain; széles kapukat illesztettem be... Hogy az ellenség, aki rossz szándékkal jön, Babilónhoz közel ne férközzék, mint a tengerek áradatával, hatalmas vízárral vettem körül az országot.”

Nyomban a külső falak után az utazónak egy, a síkságból kiemelkedő épület mellett kellett elhaladnia, amely mintegy 18 méter magas, agyagtéglából épített alapokon állt; ezt nevezték a király nyári palotájának. Az uralkodó igen szép helyet választott a forró nyári napokra; a közeli folyó hűssé tette a levegőt, a partjain álló pálmaligetek árnyékot és felfrissülést nyújtottak. A dolgozó város lármája nem ért el eddig, ugyanis a tulajdonképpeni városfalak előtt fekvő területet nemigen lakták, csupán néhány csatorna medre és a városba vezető utak szelték át. Aki a folyó mentén haladó utat követte, önkéntelenül lelassította lépteit, amikor

9. Ellenséges támadások ellen Babilónt kettős erődítményfalai védelmezték. (F. Krischen rekonstrukciós rajza nyomán)

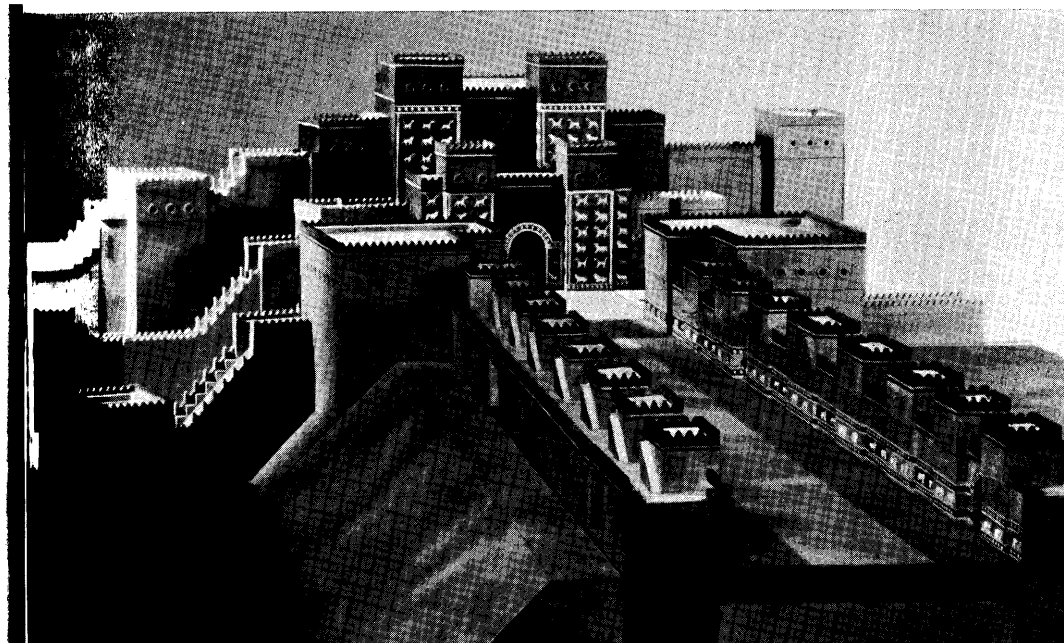
szeme elé tárult kéken fénylő téglareliefjeivel és magas ormaival a síkságból kiemelkedő felvonulási út, amely az egyik városkapuhoz vezetett. A szemlélődő habozva közeledett ehhez a helyhez, amely az újévi ünnepek alkalmából mindenekelőtt az istenek és az őket kísérő nép felvonulására szolgált. Aibur-sábu (Nem győzhet az ellenség), így nevezte Nabú-kudurri-uszur az utat, melynek díszítésére és pompás kiképzésére különös gondot fordított. Ez az Istár nevét viselő kapu volt Babilón nyolc városkapuja közül az egyetlen, amelyet értékes mázas téglák és reliefek díszítettek.

A helybeliek csodákat meséltek az idegen látogatóknak az erődítményről és a város kettős kapuiról. Egyetlen ellenségnek sem sikerült ezeket a gátakat csel nélkül legyőznie, mivel a tornyokból és a párkányokról a védők ezrei minden támadást vissza tudtak verni. Először egy széles vizesárkon kellett áthaladni, e mögött emelkedett a külső fal, amelyet „Nimitti-Bél”-nek neveztek, s amely 3,72 méter széles volt. Húsz-húsz méterre egymástól merőlegesen előreugró tornyok magasodtak rajta. Az erődítményen belül helyezkedett el a második, az „Imgur-Bél”-nek nevezett fal, amely magasabb és körülbelül még egyszer olyan

vastag volt, és a nagy keresztirányú tornyokhoz hasonló kisebb tornyai voltak. Babilónnak az Euphratésztől keletre fekvő részét, az óvárost, ezenkívül még egy harmadik, a két széles sánc között húzódó erődítmény is körülvette. Az ellenségnek így a külső erődítményekkel együtt összesen négy fallal kellett számolnia, továbbá több vizesárkot kellett legyőznie. A falak szélessége lehetővé tette, hogy a védők a fal tetején, a párkányok oltalma alatt nagyobb számú csoportot küldjenek gyorsan a veszélyeztetett helyre.

Babilón lakóinak elbeszélése szerint a falakat nem egyedül az éppen uralkodó király építette. Már elődei is, egészen az egykori asszír fennhatóság koráig, mind munkálkodtak rajta. Nabú-kudurri-uszurnak a falat néhány helyen természetesen fel kellett újíttatnia, kijavíttatnia, mivel az időjárás mindig megrongálta. Az átépítéseknel bizonyára néhány alapítási okmány is napvilágra került, és visszahelyezték őket eredeti helyükre. Ezek a kis henger és hordó formájú agyagokmányok őrizték meg a királyok neveit, és örökítették meg nagy építkezéseiket. Nabú-kudurri-uszur apja a következőképp tudósít az Imgur-Bél nevű városfal építéséről: „Nabú-apal-uszur, Babilón királya, Marduk és Nabú kiválasztotta vagyok. Imgur-Bélt, Babilón nagy sáncát, amely előttem megroksadt s bedült, a sereg segítségével, országom mozgósításával felépítettem, alapjait az ősi mélységben vettem meg, körülzártam Babilont a négy szél irányában, s mint korábban volt, ormaít reá illesztettem. Sánc! Szólj Mardukhoz, uramhoz, érdekemben!”

Könnyen érthető, hogy miért kellett a királyoknak mindig megújítaniuk elődeik épületeit, hiszen a falakat legtöbbször csak égetetlen agyagtégla-ból rakták, s ezek nem tudtak az időjárás viszontagságainak ellenállni. A téglákat törekkkel és szalmával kevert agyagból készítették, egyszerű faformában préselték, és a napon szárították. Fontos épületeknél és a külső homlokzat burkolására természetesen égetett téglát is használtak. Kötőanyagként az építők aszfaltot alkalmaztak, amellyel minden téglasort bekentek, majd agyagréteggel bevontak. Minden ötödik rétegre laposra vért nádból font gyékényt helyeztek, hogy az építménynek nagyobb rugalmasságot és a vízzel szemben nagyobb ellenálló képességet adjon. Nabú-kudurri-uszur palotájának építésénél az építőmesterek már mészhabarcot kentek az egyes téglarétegek közé. Hogy erőssé és tartóssá tegyék az épületeket, az alapokat, mint ahogy Nabú-kudurri-uszur

10. Babilónba a felvonulási úton és a jól megerősített Istár-kapun át lehetett bejutni. (Modell a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

mondta, „az alvilág mellére” állították, tehát mélyre ásták, s aszfalttal erősítették meg. Nabú-kudurri-uszur is, mint minden uralkodó, az örökévalóságának akart építeni, műveit az egész emberiségnek ámulva kellett volna csodálnia és dicsőítenie.

Mint ahogy Babilón látogatóinak mondták, a felvonulási utat és az Istár-kaput nemcsak a várfalak védték, hanem egy egész előerőd jól átgondolt védelmi berendezése is. Így egy szakaszon sok kisebb „kitörő kaput” építettek a falba, amelyek ostrom esetén a védők sikeres kitörését teheték lehetővé.

Közvetlenül az Euphratész mentén, mindkét falon kívül helyezkedett el Nabú-kudurri-uszur nagy palotakörzetének egy része, az úgynevezett fővár, amelyet a király hallatlan pompával képezett ki. Itt helyezték el a látogatók nagy ámulatára a palota múzeumát is, ahol a király korábbi

11. Assur-ban-apli
asszír király beszámolója
Babilón városfalának
újjáépítéséről. Ezeket
a kis hordó alakú
okmányokat gyakran
használták alapító-
feliratként. Az i. e.
VII. század második
fele. Átmérője 7,3 cm

időkből és más területekről származó műtárgyakat őrzött. A városfal mögött levő déli palota, amelyet már Nabú-apal-uszur kezdett el építeni, majd Nabú-kudurri-uszur bővített ki és újított fel, elsősorban az udvartartás és a közigazgatás céljait szolgálta.

A látogató maga mögött hagyva az Istár-kaput, a felvonulási úton a palota mellett egyenesen a babilóni főisten, Marduk templomkörzetébe jutott. Itt volt Babilón tulajdonképpeni centruma, amely magasba törő templomtornyával sok zárándokot, kíváncsiskodót vonzott. Erről a helyről indultak újévkor a víz és a földek felé a nagy istenfelvonulások, amelyeken az egész ország részt vett. A templomkörzetet, éppúgy, mint a palotát, kifelé magas agyaggal zárta le, amely a kíváncsi pillantások elől elrejtette a babilóni birodalom legnagyobb kultikus centrumát. Azoknak, akik nem a személyzethez vagy a papsághoz tartoztak, csak imádkozás és szertartások alkalmával engedték meg, hogy belépjenek.

A párkányok csipkézte falak körül álltak a lakóházak, itt zajlott a város élete. Babilónban viszonylag könnyen kiismerhette magát az ember, mivel a két folyam közének többi városához képest Babilón alaprajza áttekinthető volt. Hosszú, egyenes utcák szeltek át a várost, s négysszögletes területekre tagolták. Jól átgondolt várostervezés akadályozta meg azt, hogy a nagy város kis zezgugos utcákból és utcácskákból álló labirintussá váljék. A széles utakat, amelyek a nyolc városkaput kötötték össze az óváros központjával, elsősorban a kereskedőknek és a karavánoknak szánták, amelyek naponta özönlöttek Babilónba. A jelentős vallási ünnepek idején az ország minden részéből jöttek az emberek „a városba, melynek agyagtéglái a hajdankorból valók”, s „az öröm városában” Marduk isten templomtornyánál találkoztak. A négy főútvonal által kialakított városnegyedek mindegyikének volt neve, például „az ég keze”, „az élet lakóhelye”, és természetesen a számos kisebb templomnak is, ahol a kerület lakói az isteneket tisztelheték.

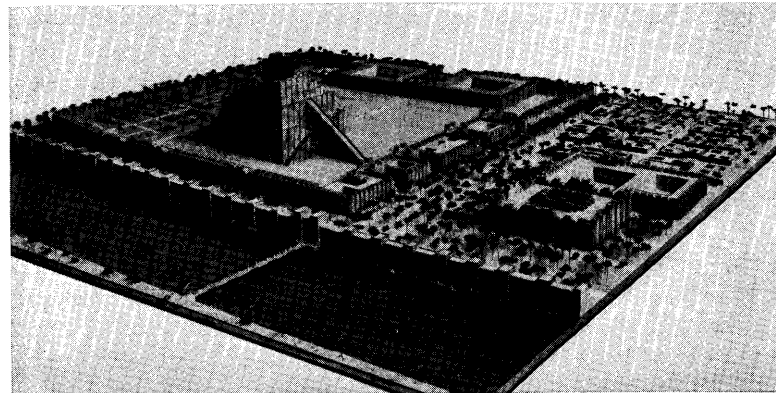
Az Észagilának, Marduk templomának papjai egy városleírást állítottak össze, amelyben minden templom, minden oltár, valamint a város fontosabb kapui és a befutó utak is szerepelnek. Ez a jegyzék a legkülönbözőbb istenségek 53 templomát, valamint más istentiszteleti helyeken, kisebb templomokban temérdek cellát, vagyis kultushelyiséget sorolt fel. Egyedül Marduknak, az istenek legfőbb urának 55 cellája szerepel a jegyzékben. A templomokban vagy akár az utcákon és a tereken egyszerű oltárokat állítottak fel, ahol a lakosság az isteneknek áldozhatott.

Istárt, a szerelem istennőjét, Adadot, a viharistent, és Nergalt, a dögvész istenét több mint 360 oltárnál tisztelhatték. A nép az ég és az alvilág isteneinek is nagy tisztelettel adózott, erről körülbelül 900 cella tesz bizonyosságot.

A Marduk isten templomkörzete körüli terület nemcsak vallási központ volt, hanem itt, a szentély kapui előtt terült el a város legnagyobb bazárja is, ahol a föld minden tájáról származó termékekkel kereskedtek. Állandó volt itt a lárma, a por, s különböző áruk, élelmiszerek, fűszerek illatának keveréke érződött. Apró bódékban vagy nyitott, a nap ellen csak „ponyvával” védett standokon az elárúsítók hangos szóval kínálták áruikat.

A babilóni birodalom folytonosan növekvő fővárosa nem elégedhetett meg az Euphratész egyik oldalán fekvő területtel; nagy városnegyed alakult ki a folyó másik partján is, amelyet a külvilággal két megerősített városkapu és egy bejárat kötött össze. Az óvárosból ide egy messze földön ismert és híres hídon át lehetett eljutni. Ahogy az idegeneknek mesélték, ezt még Nabú-apal-uszur építette, s Nabú-kudurri-uszur csupán felújította. Ezzel első ízben sikerült a folyót erős kőhíddal leigázni. Nyolc, aszfaltba ágyazott téglából készült pillér szolgált tartóként, formájuk hajóhoz volt hasonló, s orruk a sodrással ellentétes irányba nézett, szélességük egyenként 9 méter volt. A pilléreket még nagy kőlapok erősítették meg, amelyek a gyalogút pallójának alapját alkották. A híd 123 méter távolságot ívelt át; éjjelente a pallók egy részét felszedték, hogy a magas árboccal rendelkező vitorlásoknak is lehetővé tegyék az átjutást. A városban ugyanis az Euphratész mentén kikötőhelyek voltak a hajók ki- és berakodásához. Az újváros mindenekelőtt a lakónegyedeket foglalta magába, amelyekhez természetesen még templomok, kisebb cellák, valamint oltárok egész sora tartozott. Az újvárosi csatorna, amely az Euphratésztől indult, és a várost körülvevő nagy vízesárokhoz vezetett, a kerületet két, nem egyforma nagyságú részre osztotta. Az újváros délnyugati részén – részben már a városfalakon kívül terült el az egyik nagy kiterjedésű temető, amelynek neve: „Belsejében keletkezett a pusztulás”.

Közvetlenül Babilónhoz körös-körül – kivételt csak az óváros északi része képezett – elővárosok sora csatlakozott, amelyek lakói nélkülözték az erős falak védelmét, s ellenséges támadás esetén el kellett hagyniuk lakhelyeiket. Babilón lakói lenézték a kapuk előtt s a síkságon élő lakosságot. Városukat a világ köldökének tartották, s a babilóni

12. A „babilóni torony” egy hatalmas falövön belül emelkedett. Az előtérben levő másik épület Marduk isten alsó temploma. Az Euphratészt egy kőhíd ívelte át. (Modell a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

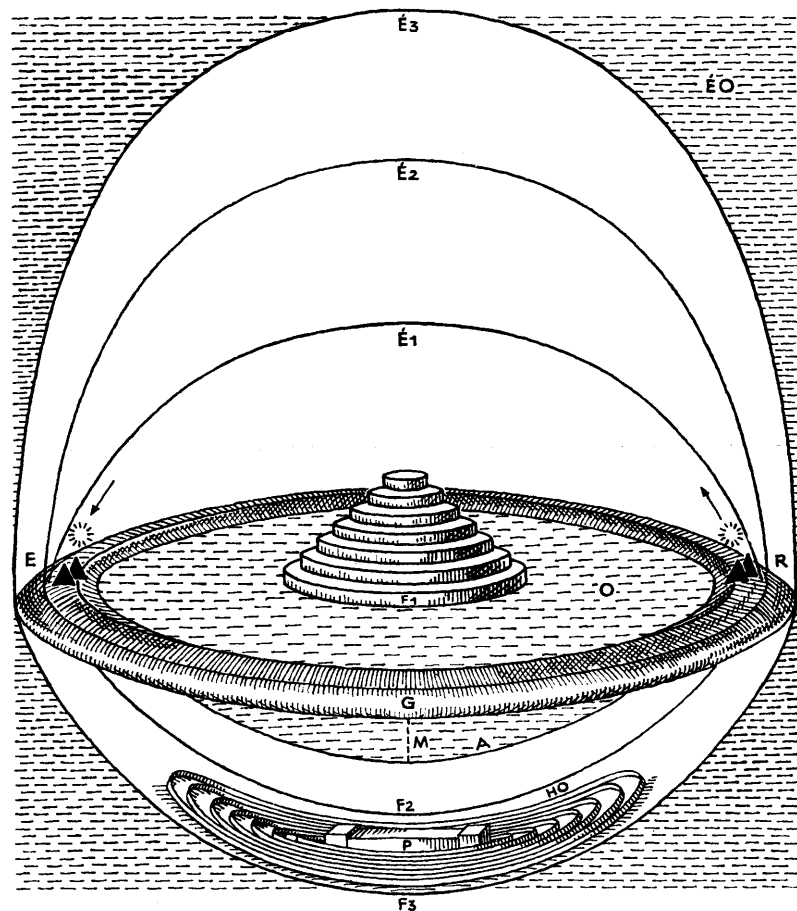
tudósok így is ábrázolták egy térképen, amelyet a földkerekségről készítettek.

Egy pillantás a múltba könnyen felvilágosíthatta volna őket arról, hogy városuknak korábban egyáltalán nem volt uralkodó helyzete, s nem is tartozott a legrégebb települések közé. Babilón területe bizonyára már az őskorban is lakott volt, de az i. e. 4. évezred folyamán érlelődő magas kultúra központjai mégis távolabb, az ország déli részén terültek el. Itt telepedtek le a két folyam, az Euphratész és a Tigrisz mentén a valószínűleg keletről bevándorolt sumerek. Sok esetben használták az őslakók településeit, de számos új helységet is alapítottak. A városállamok elve szerint szervezett településeik élén az egyúttal főpapként is funkcionáló uralkodó állt, aki az államszervezet vallási, politikai és gazdasági érdekeit képviselte. A jól szervezett öntözéssel alapuló földművelés és az eredményes állattenyésztés következtében a városállamok hamarosan egyre nagyobb hatalomra és jelentőségre tettek szert. Olyan városok, mint Eridu, Ur, Nippur, Kis és Lagas Dél-Mezopotámiában a vezető szerep megszerzésére törekedtek. A gazdasági élet virágzása a sumer városokban jelentős kulturális fellendülést eredményezett, s így a városok sok tekintetben az „emberiség bölcsőjévé” válhattak. Az i. e. 3. évezred elején egyes városokban monumentális épületek emelkedtek, amelyekben

a sumer isteneket tisztelték. A szerteágazó gazdasági élet segédeszközzévé lett az emberiség első írása, a sumer „képszerű” írás. A gyorsan forgó fazekaskorong és a pecséthenger is a sumerek által vált ismertté a világon.

Az Euphratész és a Tigrisz menti megművelt föld gazdagsága, valamint az emberek kedvező életfeltételei nagy vonzerőt gyakoroltak azokra a törzsekre, amelyek a nyugatra határos steppés területeken és a keleti peremhegységekben éltek. Gyakran vándoroltak békés céllal Mezopotámiába vagy háborús rajtaütések során kerültek az országba. Az egyes városállamok expanziós törekvései is gyakran vezettek fegyveres összecsapásokhoz, melyek során rövid életű, nagyobb államalakulatok keletkeztek. A jól vezetett gazdasági élet, az élénk kereskedelem és sikeres hadjáratok útján nagy gazdagság halmozódott fel némelyik városban, így például Ur városában. Erről tanúskodnak azok az aranyból, nemesfémekből és drágakövekből készült tárgyak, amelyeket mellékletként Ur uralkodóinak aknasírjaiban találtak.

A sumer városállamok virágzásának a sémi akkádok vetettek erőszakkal véget, amikor i. e. 2350 körül meghódították az országot. Így első alkalommal sikerült a már régóta az országban élő sémi népeknek a politikai hatalmat megszerezniük, és körülbelül kétszáz évre háttérbe szorították a sumereket. A sumer kultúra alkotásait természetesen átvették, sőt ápolták és továbbfejlesztették. Messzi földre vezetett hadjáratok révén az uralkodók ki tudták terjeszteni birodalmuk határait. Sarrukín (Szargon) uralkodása alatt a fővárosából, Agadéból kormányzott állam magában foglalta az északon fekvő Asszíriát, a kelet felől határos Elámot, sőt győztes seregei eljutottak egészen a Földközi-tengerig. Sarrukín, „a négy világtáj uralkodója”, egyúttal az első ókori keleti nagybírodalom alapítója is volt. Utódai alatt azonban az állam lassan elveszítette jelentőségét; számos háború gyengítette, s végül a Zagrosz-hegységből beáramló guti törzsek csapásai alatt összeomlott. A barbároknak tekintett benyomuló törzsek hosszú időre meghatározták Dél-Mezopotámia politikáját; leromboltak és megsarcoltak sok várost, de a sumer kultúrát nem semmisítették meg. Mindig akadtak olyan városállamok, amelyek kísérletet tettek a guti fennhatóság lerázására. A „hegység sarkányait” véglegesen i. e. 2100 körül űzték el az uruki Utuhegal alatt. Gudea alatt Lagas városa hamarosan ismét magához tért, s még egyszer felvirágzott a sumer kultúra. Tevékenységük maradandó bizonyítékát hagyta hátra Ur-Nammu és dinasztiája is Ur és más sumer városok épületeiben.

F1	A föld (a felső világ)	E	„Este” (nyugat); a két napnyugati hegy
F2, F3	A 2., illetve 3. föld (az alvilág)	R	„Reggel” (kelet); a két napkeleti hegy
É1, É2, É3	Az 1., 2., ill. 3. ég	G	Az ég gátja (pereme)
ÉO	Az égi óceán	HO, P	A halottak országának hét fala és palotája (P)
O	A földi óceán		
M, A	A földi óceán mélye és alja		

13. Így képzeltek el a babilóniak a világot. A középpontban a föld felső és alsó része. (H. Schwenzner rekonstrukciós rajza nyomán)

A két folyó közének déli részén a nyugati sémi bevándorlók nagy seregének betörése változtatta meg alapvetően a helyzetet. A sumer városállamok kora véglegesen lezárult, s a sumer nép letűnt a történelem színpadáról. Ezentúl új uralkodónevek, új városok határozták meg az ország sorsát. A hatalmi központokat Marinak, Assurnak és Babilónnak hívták. Közöttük dőlt el számos hadjárat során a hatalom kérdése.

Amikor Szumu-abum, egy nomád törzs sejkje az addig jelentéktelen városban, Babilónban letelepedett, a várost valószínűleg még régi nevén „Babilá”-nak nevezték, amit az új jövevények nyelvükön „Babilim”-nek, „isten kapujá”-nak értelmeztek. Ebből a névből alakították ki a görögök a még ma is használatos „Babilón” névformát. A csak utólag keletkezett sumer fordítás így hangzott „KÁ.DINGIR.RA”, ami ugyancsak „isten kapujá”-t jelenti.

Szumu-abum volt annak a dinasztíának az alapítója, amely Babilónt a hatalom csúcsára emelte és Elő-Ázsia legjelentősebb városává tette. Először is a város megerősítéséről gondoskodott, utódai is erre fordították a legnagyobb figyelmet. Babilón tulajdonképpen felemelkedése mégis Hammurapi alatt kezdődött, aki Mezopotámia hosszú történetében egyike volt a legjelentősebb uralkodói egyéniségeknek. Babilón az ő ügyes, de gátlástalan, szövetségekkel, ígéretekkel, kölcsönös segélyegyezményekkel és figyelmeztetésekkel operáló politikájának köszönhetette üstököshöz hasonló felemelkedését. Számos rivalizáló fejedelemség bekebelezése után Hammurapi figyelme az Euphratész középső szakaszán fekvő, virágzó kereskedőközpont, Mari felé fordult, amely hatalmi törekvéseinek útjában állt. Egykori szövetségesét, Zimrilimet először megfosztotta hatalmától, majd egy balul sikerült felkelés után eltette láb alól, s fővárosát, Marit elpusztította. Az asszír királyoknak is el kellett ismerniük Hammurapi hatalmát, és alá kellett vetniük magukat uralmának. Hammurapi ezzel a Perzsa-öböltől az asszír hegyekig terjedő országnak kizárólagos uralkodója lett. Hadjáratait és hódításait a béke és a jólét hosszú korszaka követte, s ez idő alatt sikerült Hammurapinak birodalmát megszilárdítania. Fő figyelmét a mezőgazdaság fejlesztésére, megbízható öntöző- és vízelvezető berendezések létesítésére, valamint a kereskedelem és a közlekedés felvirágoztatására fordította. Csak így tudta biztosítani alattvalóinak a biztonságot és a törvényt. Terjedelmes törvénygyűjteményének bevezetésében is ezt a törekvését juttatta kifejezésre: „Hammurapit, a felséges fejedelmet, az istenfélőt, engemet is abból a célból, hogy az igazság az

országban felragyogtassék, a gonosz s elvetemült kiirttassék, és hogy a hatalmas a gyöngét meg ne károsíthassa, s hogy a »feketefejükre« Samasként felkelvén az országot fényárba borítsam, Anum és Enlil a nép »húsának feljavítása« érdekében nevemen neveztek.” Hammurapi azonban nem elégedett meg hivatalos okmányok, rendeletek kiadásával, hanem tevékenyen részt vett minden olyan ügy megoldásában, ami együtt jár egy ország közigazgatásával. Levélben róttá meg a késlekedő hivatalnokokat, és kötelességeik megtartására figyelmeztette őket. A templomok újjáépítésével és fenntartásával éppúgy törődött, mint az egyes polgárok panaszaival. Számos fennmaradt levelében, amelyeket a közigazgatási alkalmazottaknak az ország minden részébe küldött, a legapróbb részletekre is kiterjedő utasításokat adott, mint például a következő levélben: „Szín-iddinamhoz szólj: ezt mondja Hammurapi: Mihelyt ezt a levelem megkapod, hívasd magadhoz az isten házainak előjáróit, valamint Warad-Samast, Eribam fiát, Samas isten házának pásztorát, teljes elszámolásukkal. Küldd őket hozzám Babilónba, hogy elszámoljanak. Éjjel s nappal utazzanak, hogy két napon belül Babilónba érkezzenek.”

Hammurapi utódai nem voltak olyan kimagasló államférfiak, mint a nagy király, uralkodásuk alatt az ország különböző részein aggasztó nyugtalanság mutatkozott. Az egyes uralkodók felkelései végül is a babilóni hatalom jelentős gyengüléséhez vezettek. Amikor végül i. e. 1530 körül a kisázsiai anyaországból érkező hettita seregek királyuk, Mursili vezetésével rajtaütésszerűen benyomultak Babilónba, a birodalom teljesen összeomlott. Babilónt kifosztották, s kincseit elhurcolták. A zavargások miatt meggyengült város könnyű zsákmánya lett a hódítóknak, s a kassú népnek sikerült, hogy uralkodója, Agum-kakrime alatt letelepedjen Babilónban. Az elkövetkezendő 350 év alatt e nép volt Babilón ura.

Az ország sokat veszített korábbi jelentőségéből, mert a politikai súlypont időközben Anatólia középső része, a hettita állam, valamint az Euphratész felső folyásánál lévő Mitanni birodalom és a lassan erősödő asszír birodalom felé tolódott el. A világpolitikát ők irányították az egyiptomiakkal együtt, akik uralmukat egészen Szíriáig és Palesztínáig terjesztették ki. Babilón a világpolitikában szerény szerepet játszott, noha hivatalos státusában egyenrangúnak tekintették. A diplomáciai levelezés a virágkorát élte, az uralkodóházak ékírással írt levelek sokaságát váltották egymással. A levelekben nemcsak politikai ügyekről volt szó, hanem egészen személyes kérdések is felmerültek. A babilóni király, Ka-

dasman-Harbe például egy szép egyiptomi nő cseréjének lehetőségéről írt III. Amenhotep (Amenophisz) fáraónak: „Íme, testvérem, mivel nem adod a lányodat feleségül, így írtál nekem: »Egyiptom királyának lányát régtől fogva nem adják senkinek!« Miért mondd ezt? Király vagy, azt teszel, amit akarsz. Ha adod, ki szólna bármit is? Amikor ezeket a szavakat elmondták nekem, én a következőt üzentem testvéremnek: »Van-nak nagy lányok, szép nők: egy szép nőt küldjél, amint jónak látod.« Ki merné mondani: »Ő nem a király lánya!« Te azonban – mivel nem szokás küldeni – nem küldtél [senkit]. Te nem a testvérséget és a jó viszonyt keresed, amikor – hogy kölcsönösen közeledjünk egymáshoz – házasság ügyében írsz? Én is ugyanezekért, a testvérségért és a jó viszonyért, hogy kölcsönösen egymáshoz közelebb kerüljünk, azért írok neked a házasságról. Testvérem miért nem küldött egy nőt? Valóban, te nem küldtél nőt. Én is, miként te, megtagadtam a nőt? Nem, a lányaim ott vannak, nem tagadtam meg.”

Kadasman-Harbe utódai is élénk levelezést folytattak, és ajándékokat cseréltek a fáraókkal. A babilóniak eközben elsősorban aranyat akartak szerezni, amely szerintük annyi volt Egyiptomban, „mint a por”. A következőképp hangzott a IV. Amenhotephez (Amenophisz), azaz Ehnatonhoz írt levél: „Naphururiának, Egyiptom királyának, testvéremnek mondja Burraburias, Karadunias [Babilón] királya, a te testvéred: Én jól vagyok. Neked, országodnak, házádnak, feleségeidnek, fiaidnak, főembereidnek, lovaiddnak, harci szekereidnek legyen nagyon jó! Amióta apám és apád egymással a jó viszonyról beszélt, szép ajándékokat küldtek egymásnak, és ami szépet kértek, sohasem tagadták meg egymásnak. S fivérem most csak 2 mana aranyat küldött nekem ajándékba. De íme: ha arany bőven van, küldjél hát éppen annyit, amennyit apád! Ha csak kevés van, úgy a felét küldd annak, amit apád szokott! Miért küldtél csak 2 mana aranyat? Mivel az isten házában igen sok művem készül, és komolyan hozzáálltam, és végzem a munkákat, küldjél sok aranyat! Te is írd meg, mire van szükséged országomból, és elviszik neked!”

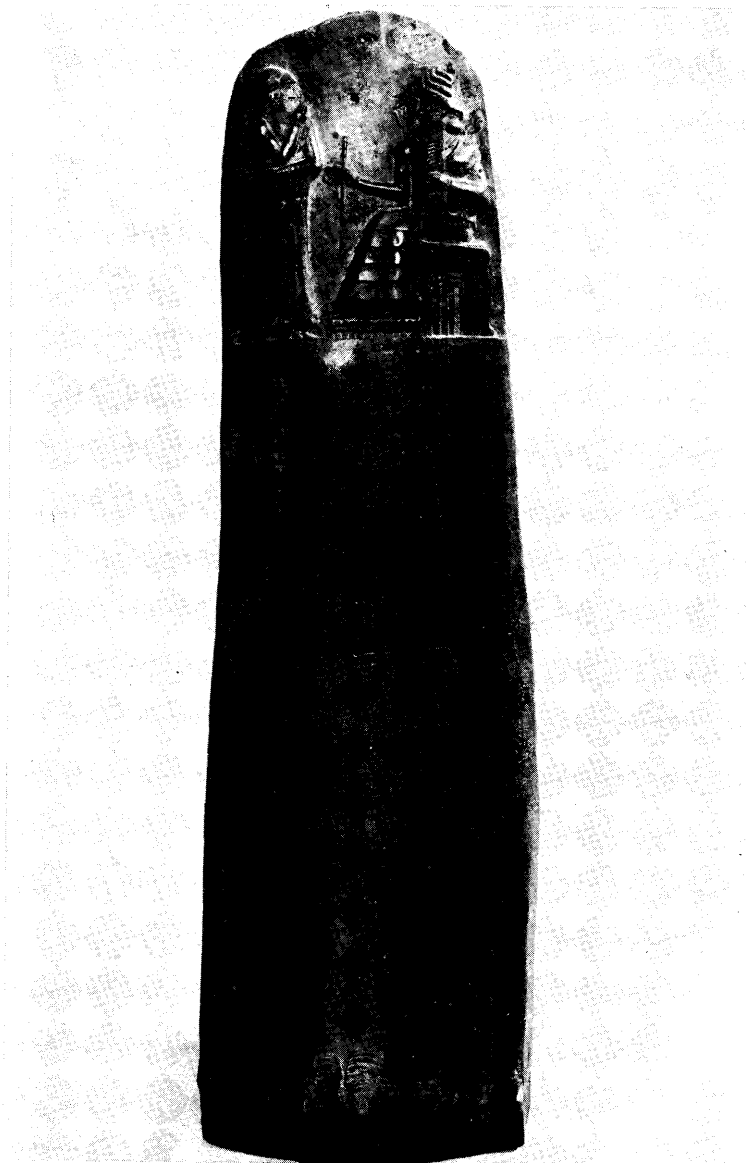
A Közel-Kelet váltakozó politikai viszonyaira és szövetségeire a babilóni államnak a nagyhatalmak között betöltött helyzetéből is követ-

14. Ezen a bronzfejen talán az egyik nagy agadei uralkodót, Sarrukint vagy Narám-Szint ismerhetjük fel. I. e. 2300 körül. Magassága 36,6 cm. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

keztetnie lehetett. A babilóniak szüntelenül arra törekedtek, hogy a mindenkori uralmon lévő nagyhatalmakkal kötött előnyös szerződések által teremtsék meg saját biztonságukat. Hol az asszír szomszédokhoz fordultak, sőt az ottani királyi házzal családi kapcsolatra is léptek, hol pedig a hettitákkal kötöttek szövetséget. De ezek a kapcsolatok nem voltak hosszú életűek, és az i. e. XIV. század második felében Babilón és Asszíria között nagyobb fegyveres összetűzésre is sor került. Amikor Assurban tetterős uralkodó került hatalomra, a két állam közötti egyetértésnek örökre vége szakadt. I. Tukulti-Ninurta hadijelentései szerint legyőzte Babilónt, és foglyul ejtette a kassú királyt. „Assur, Enlil és Samas, a nagy istenek, az én uraim támogatásával, Istár, ég és a föld úrnője segítségével, akik seregem élén vonultak, én, hogy megmérkőzzünk, összezsáptam Kastiliasszal, Kardunias ország királyával. Csapatainak vereségét okoztam, harcosait földre terítettem. A harc közepette kezem legyőzte Kastiliast, a kassúk királyát. Mint valami zsámolyra, lábaimmal úgy léptem uralkodói hátára, foglyul ejtve, megkötözve hoztam Assurba, uraim elé. Sumer és Akkád országát egész a határokig meghódítottam, a napkeleti alsó tengernél vertem le országom határvédét.”

Ezzel azonban még nem volt mindennek vége. Amikor Babilón egy évvel később felkelést kísérelt meg, I. Tukulti-Ninurta hatalmas sereg élén tért vissza. „Babilón falait lerombolta, Babilón lakóit fegyverrel verte le. Vakmerőségében magával hurcolta az Észagila és Babilón vagyonát. Mardukot, a nagy urat kitepte fenséges trónszékéről, és magával vitte Asszíria útján. Kardunias országába helytartót nevezett ki.” Babilón teljesen az asszír uralkodók fennhatósága alá került. De még nem adta meg magát véglegesen, mert I. Tukulti-Ninurta erőszakos halála után rövid időre ismét önállóvá válhatott. A másik veszélyes ellenfél a keleten szomszédos ország, Elám volt, amely Babilón ideiglenes gyengeségét kihasználva, több ízben benyomult Babilónia területére. I. e. 1160-ban az elámiaknak sikerült elűzniük a kassúkat, akik ezzel véglegesen eltűntek Mezopotámia történetéből. Babilón sokat szenvedett az elámi betörések során is. A még megmaradt értékek nagy részét Elámba hurcolták: közéjük tartozott Hammurapi törvényoszlopa, amelyet győzelmi jelvényként vittek Szúzába, a fővárosba.

15. Hammurapi király erre a fekete dioritoszlopra vésette törvénykönyvét, i. e. 1700 körül. Magassága 2,30 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

Az erőviszonyok állandó változása közepette Babilón politikai helyzete is megváltozott. Az egyes államok hatalma és biztonsága messzemenően függött uralkodójuk erejétől és vazallusainak megbízhatóságától. Hosszan tartó, békés fejlődés ezért szinte teljesen lehetetlen volt. Nem sokkal súlyos vereségei után Babilón ismét magához tért, s új erőre kapott nemzeti öntudatában, a hazai sémi uralkodók vezetése alatt ismét jelentőségre tudott szert tenni. Az Asszíriában levő zavargásokat a babilóniak arra használták fel, hogy hatalmukat egészen az asszír területekig terjesszék ki, s így kerek ötven évre ismét hangadókká váltak az elő-ázsiai politikában. Többek között ekkor hozták vissza Babilónba az I. Tukulti-Ninurta alatt elhurcolt Marduk-szobrot.

Babilón további története is háborúk története, az állandó összetűzések Asszíriával ugyanis nem hoztak végleges eredményt. Az asszír I. Tukulti-apal-Esarra ismét meghódította Babilont de ezúttal csak a királyi palotát rombolta le, s a várost helyezte fennhatósága alá. Mindkét, egymással folyton hadakozó államot azonban közös új veszély fenyegette, minthogy az i. e. 2. évezred végén arámi népek nyomultak az általuk már birtokba vett szíriai és észak-mezopotámiai területekről a babilóni és asszír határok felé. Mint már oly sokszor Mezopotámia történetében, ezek is nomád sémi törzsek voltak, akik a steppéről nyomultak be a folyók menti termékeny területre. Az asszíroknak sikerült gátat vetni betöréseiknek, a babilóniak ezzel szemben az uralmuk alá kerültek. I. e. 1050 körül már arámi király ült a babilóni trónon, és ettől kezdve az arámiak határozták meg Babilón és lakossága sorsát.

Asszíriában tetterős királyok uralma alatt az i. e. X. század vége felé erős katonai állam alakult ki, amely körülbefül 300 évig tartó rémuralmat jelentett a Közel-Keleten. Az asszír hadászat alapelve az ellenséggel szembeni kegyetlen harc volt; a civil lakosságot áttelepítették és kiirtották, a meghódított területeket feldúlták, kifosztották. II. Adad-nirári (i. e. 909–889) elfoglalta Babilont, de még messzemenően kímélte mint ősi kulturális és vallási központot. Elégséges volt az asszír fennhatóság elismerése, s így Babilont továbbra is saját királyaik kormányozhatták. II. Assur-naszír-apli, a nagy hódító is az ősi kultuszhelyet tisztelte Babilónban. Fia, III. Sulmánu-asarídu babilóni menyet hozatott, név szerint Sammuramatot, akire az asszír államban később jelentős szerep várt. Férje halála után ugyanis négy éven át nagy sikerrel intézte kiskorú fia, III. Adad-nirári helyett az államügyeket. Az asszír nő meglehetősen jog-

16. Kadasman-Harbe babilóni király III. Amenbotep egyiptomi fáraóhoz írt agyagtáblalevelének töredéke. Az i. e. XIV. század közepe. Magassága 13 cm

talán helyzetét tekintve ez igen figyelemreméltó dolog volt, ezért később a mondák is foglalkoztak vele, s a királynőnek Szemiramisz néven sok bámulatra méltó cselekedetet tulajdonítottak. Az asszír birodalom az elkövetkezendő időkben is számos háború során fáradozott azon, hogy hatalmát megszilárdítsa és növelje. Különböző módszerekkel próbálkozott, hogy megőrizze Babilón nyugalvét és lojalitását, hogy ezzel legalább az ország déli határai biztonságban maradjanak. Az asszír birodalom tulajdonképpen alapítója, III. Tukulti-apal-Ésarra (i. e. 745–727) új útra lépett, amikor Babilón és Asszíria kormányzását perszonálunió formájában vette át. Elismerte a babilóni isteneket, sőt elhatározta, hogy a törvényes uralkodó számára előírt szertartásokat is elvégzi. Ezért az Esgila-templomban megragadta Marduk szobrának kezeit, s Babilón királyaként Pulu néven kormányzott. Ily módon büszkén sorolhatta fel a címeit: „Tukulti-apal-Ésarra, a nagy király, az erős király, a mindenség királya, Asszíria királya, Babilón királya, Sumer és Akkád királya, a négy világtáj királya.” Utóda is az ő politikáját folytatta, noha az arámi fejedelmek ismételten Babilón trónjának megszerzésére törekedtek. II. Sarrukín asszír király, aki trónbitorlóként került a trónra, többször volt kénytelen harcba szállni az arámi fejedelmekkel, míg végül sikerült elűznie őket. A babilóni istenek előtti hódolatának jeléül áldozott Marduknak, s élénk építkezési tevékenységet fejtett ki Babilónban és más városokban az ország déli részén.

Sarrukín fia, Szín-ahhé-eriba igen ellentmondásos egyéniség volt: egyrészt buzgó, a művészeti és technikai újítások iránt érdeklődő építkező, másrészt pedig kegyetlen harcos, aki zsákmányszerző hadjáratai során semmitől sem riadt vissza. Ninivei palotáját „a népek ámulatára” építtették, s azt a nevet viselte, hogy „A palota, melynek nincs vetélytársa”. Babilónban eközben elámi támogatással különböző arámi fejedelmek marakodtak a trónért. Szín-ahhé-eribának több ízben kellett a szövetség ellen fellépnie, s az elámiak ellen egy hadjáratot is vezetett. Évekig tartó, ismételten fellángoló harcok után i. e. 689-ben Szín-ahhé-eriba Babilón ellen vonult, s elfoglalta a várost. Évkönyveiben a város teljes lerombolásával dicsekedett: „Testükkel [azaz a lemészároltak testével] töltöttem meg a város tágas tereit. Suzubut, Babilón királyát családjával és főembereivel együtt élve az országba hoztam. A város gazdagságát, ezüstöt, aranyat, drágakövet, vagyonát és tulajdonát katonáim között szétosztottam. Az isteneket, akik ott laktak, katonáim kezei megragadták,

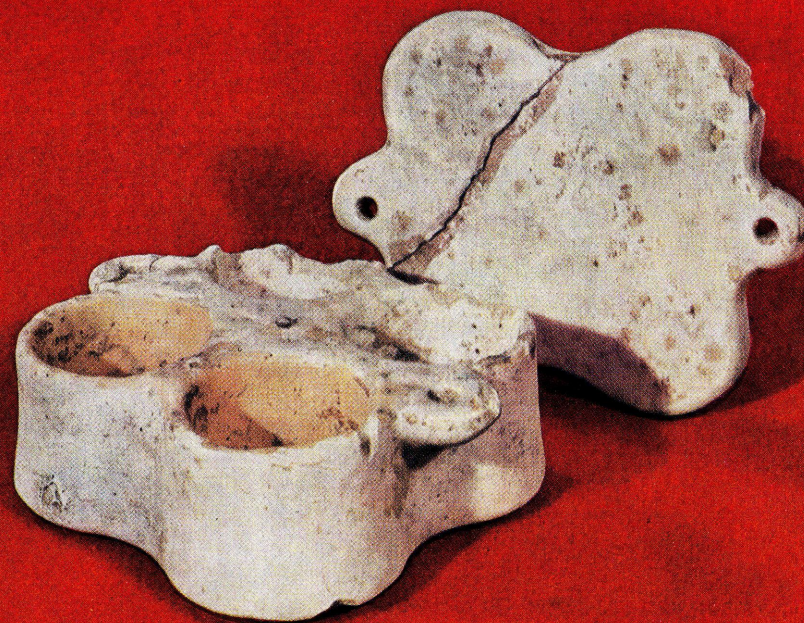
17. Assur-ban-apli asszír király oroszlánvadászaton. A király ledöfi az oroszlánt, majd ezt követően bálaáldozatot mutat be az isteneknek (jobboidalt). Alabástrom dombormű Assur-ban-apli ninivei palotájából. I. e. VII. század második fele. Magassága 0,52 m; szélessége 1,00 m

s összetörték. Jóságukat birtokba vették . . . A várost és házait alapjaitól a falakig szétromboltam, feldúltam, tűzben felégettem. A városfalakat és a külső falakat, a templomokat és az isteneket, a téglából és földből épített templomtornyot s mindent, ami ott volt, elpusztítottam, és az Arahtu-csatornába döntöttem. A városon keresztül csatornákat ástam, területét vízzel árasztottam el, s alapjait szétromboltam. Pusztításom tökéletesebb volt, mint az árvizé. Hogy a városnak, templomainak, isteneinek helyére a jövő napjaiban ne is emlékezzenek, vízárral teljesen elpusztítottam, s olyanná tettem, mint a sík mező.” Szín-ahhé-eriba Marduk főisten és hitvese szobrai is elhurcoltatta Assurba, ahol hosszú ideig maradtak.

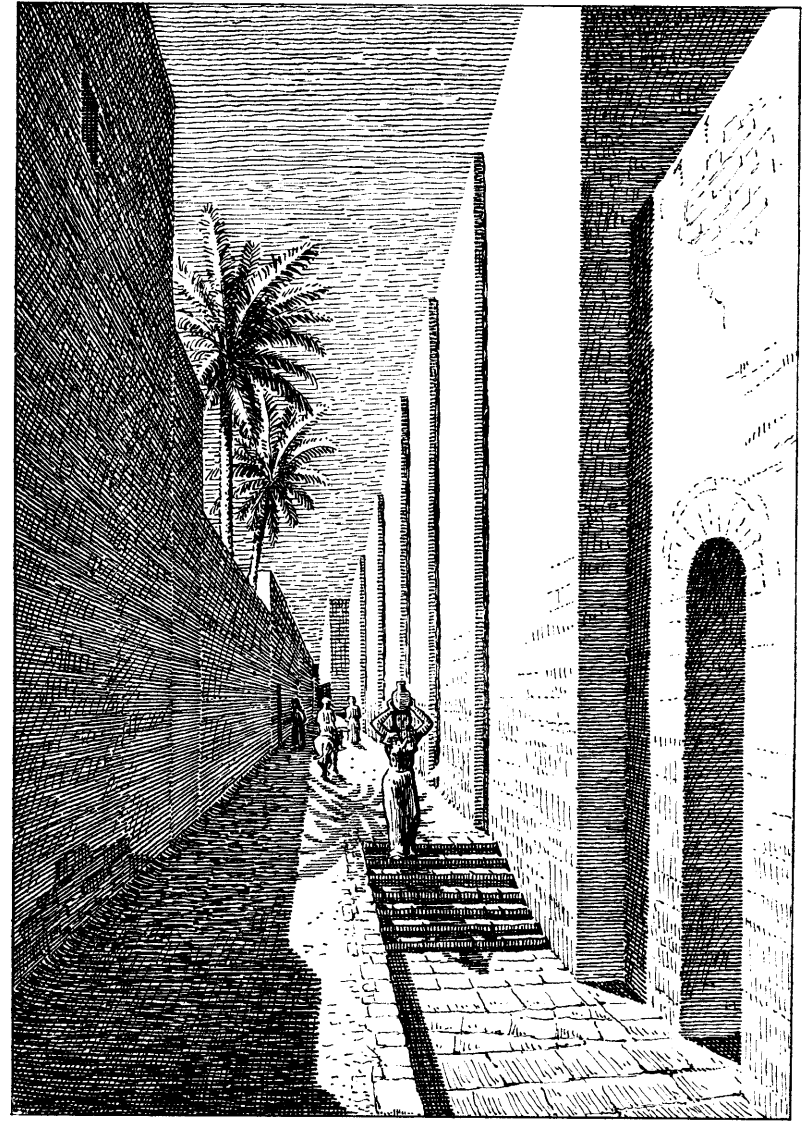
Ez volt a legszörnyűbb csapás, amelyet Babilónnak sok évszázados történelme során el kellett szenvednie, s csak nagyon nehezen tudott felépülni belőle. De Szín-ahhé-eriba keményen megbűnhődött tetteiért, amint ezt egy későbbi felirat elmondja: „Szuri [azaz Asszír] királyát, aki Marduk haragja miatt romlást hozott az országra, saját vér szerinti fia fegyver erejével verte le.” Tehát fiának, Assur-ah-iddinának, [aki őt a trónon követte] a felbujtására ölték meg. Assur-ah-iddina gondolkodása éles ellentétben állt az apjával, s minden módon azon fáradozott, hogy a

Babilónnal szemben elkövetett jogtalanságot jóvátegye. Ismét felépítették a városfalakat, s megkezdték az Észagila és az Étemenanki, Marduk temploma és a templomtorony újjáépítését. A templomokat Assur-ah-iddina ellátta áldozati adományokkal és kincsekkel, és megpróbálta a város életét normalizálni. A király Babilónia többi városában, így Nipurban és Urukban is azon fáradozott, hogy a lerombolt épületeket helyreállítsa.

Az asszír világbirodalom Assur-ah-iddina uralkodása alatt érte el legnagyobb kiterjedését, mivel Egyiptom nagy részeit is sikerült bekebeleznie. A birodalom azonban túlságosan is nagy kiterjedésű és heterogén volt ahhoz, hogysem Assurból kormányozni lehetett volna. Állandó hadjáratokra volt szükség ahhoz, hogy a lázongó városokat és népeket lecsillapítsák s újból leigázzák. Az asszír birodalom erői eközben kimerültek, s így saját maga készítette elő bukását. Hatalma tetőpontját utoljára Assur-ah-iddina fia, Assur-ban-apli alatt érte el. Ez a tehetséges király tette kész politikájával éppúgy kitűnt, mint a művészet iránti érdeklődésével. Mint elődei, ő is számtalan alabástrom relíeffel ékesítette ninivei palotáját. Assur-ah-iddina akarata szerint a birodalom kormányzását Assur-ban-apli és Samas-sum-ukín között osztották meg, Babilón királyaként Samas-sum-ukín uralkodott. Ez a megosztás néhány évig ugyan bevált, de később Samas-sum-ukín az arámi államok hatalmas asszír-ellenes szövetségéhez csatlakozott, és egyeduralomra tört. Ez komoly veszélyt jelentett, s Assur-ban-apli arra kényszerült, hogy teljes katonai erejével szálljon szembe Babilónnal. „... felül, az ajkán hízelgően szólt, [míg] alul, a szívével, gyilkosságot forralt. Bábili polgárait, akik Asszíriára tekintenek [Asszíria alattvalóit], az orcámat néző szolgákat hamis útra vezetvén, a törvénytelenység beszédeit szólta velük.” Így tudósított Assur-ban-apli a fivéréről, majd folytatta: „Hatodik hadjáratomban mozgósítottam a katonáimat, Samas-sum-ukín ellen vettem utamat. Szippar, Bábili, Barszip, Kuta városok belsejébe zártam őt a harcosaival együtt, és a kijáratukat ellenőrzésem alatt tartottam. A városban és a mezőn számlálatlan sokszor vereséget mértem rá. A többiek életére Erra isten csapása, a járvány és az éhínség nehezedett... Assur, Szín, Samas, Adad, Bél, Ninua Istárja, Kidmuri királynője, Arbailu Istárja, Ninurta, Nergal, Nuszku, akik énelőttem járnak, és megölik az ellenségemet: Samas-sum-ukínt, az ellenséges testvért, aki viszályt szított ellenem, a lobogó tűz lángjába vetették, így pusztították el az életét.”

18. A babilóni asszonyok ilyen üvegszerű rekeszes edényekben tartották különféle arcfestékeiket. Az i. e. 2. évezred második fele. Magassága 4,8 cm

19. Babilónra a szűk utcák és ablaktalan házak voltak a jellemzőek

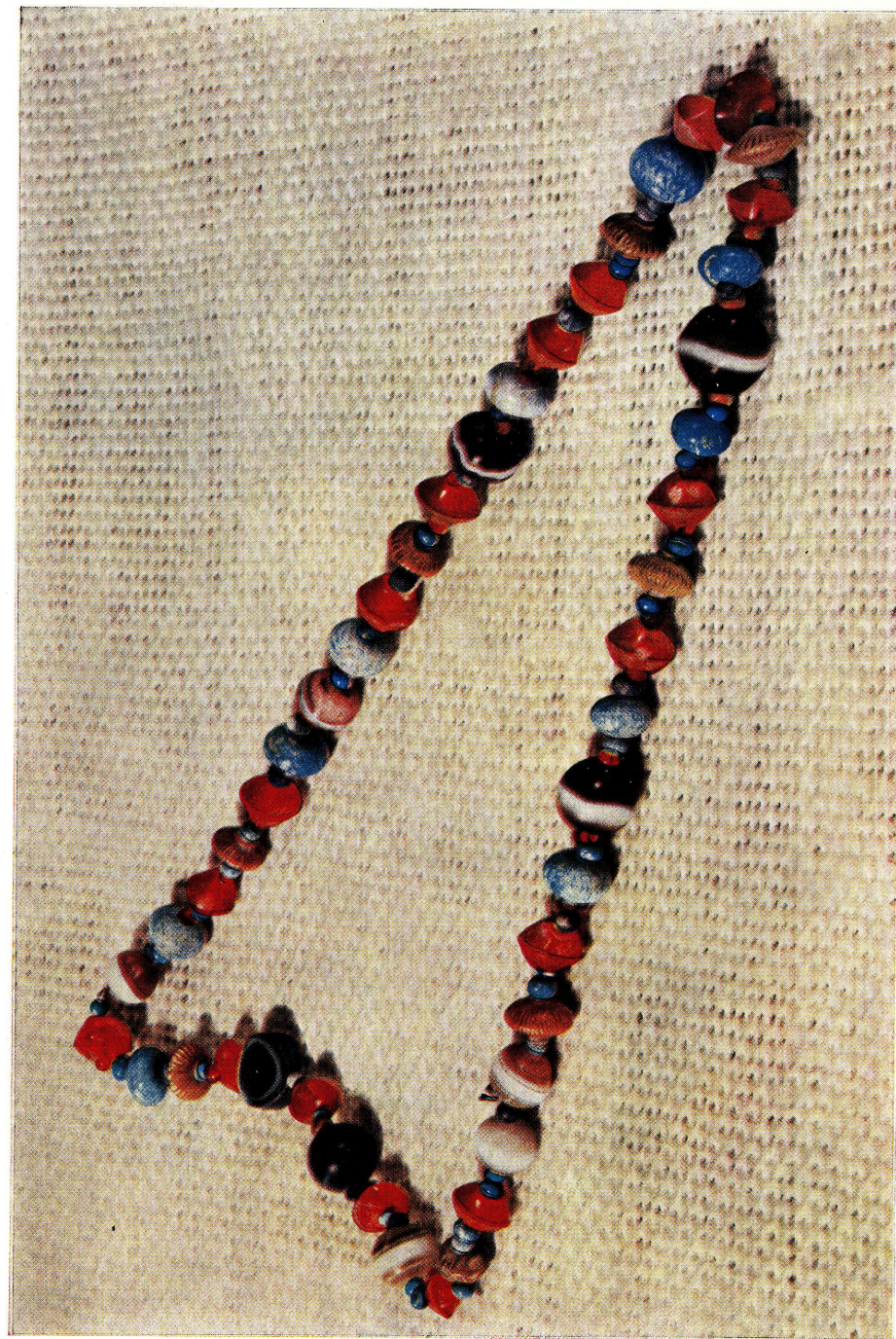
A király azonban a lakosság életét megkímélte, s különböző új építkezésekkel, restaurálásokkal próbált az oly sokszor elpusztított városon segíteni.

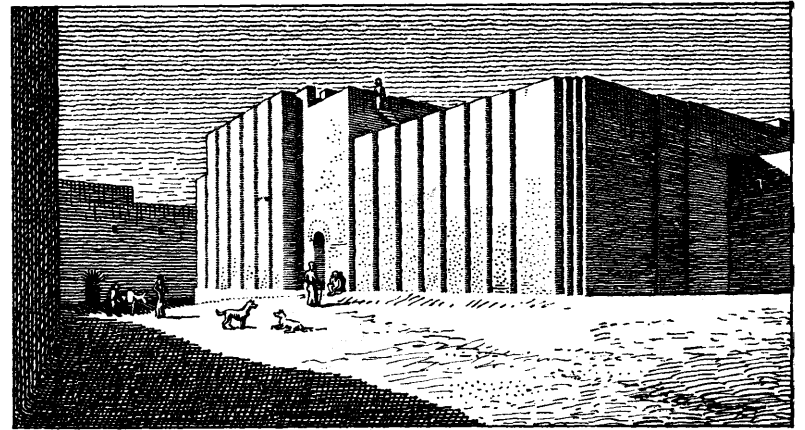
Az utolsó nagy király halála után az asszír birodalom óriás léptekkel haladt a bukás felé. A birodalom minden részében felkelések, harcok lángoltak fel. A legnagyobb veszélyt (a perzsa területen élő), megerősödő méd törzsek és a kimmerek jelentették, akikkel az elvérzett AsszírIA nem tudott szembeszállni. Babilónban ez idő tájt szintén hatalmi fordulat következett be, s az események során az arámiak végleg hatalomra kerültek, vezérük, Nabú-apal-uszur uralma alatt. AsszírIA szorongatott helyzetét kihasználva az arámiak önállóvá tudtak válni, és így most már katonai erővel fordulhattak Assur, az ősi ellenség felé. Nabú-apal-uszur szövetséget kötött Küaxarész uralkodása alatt a médekkel, és közös erővel sikerült i. e. 612 nyarának elején bevenni, s a föld színével egyenlővé tenni az asszír fővárost, Ninivét. Ezek után a csapások után az asszír városok már soha többé nem tudtak magukhoz térni; legtöbbjük többé nem népesült be, s teljes feledésbe merült.

Babilón viszont teljes egészében AsszírIA örökébe lépett, s a médekkel a birodalmon osztozott. Babilónia középső részét és Szíriát ő kapta meg. Babilón ismét jelentős helyet foglalt el a Közel-Keleten, s Egyiptom mellett egyenjogú fél lehetett. Nabú-apal-uszur fő feladatának városa, Babilón újjáépítését, megszépítését tekintette, és ő is építkezni kezdett az Étemenankin, a lépcsőzetes tornyon. Ezzel remélte megnyerni Marduk különös jóindulatát maga és dinasztiája iránt. „Ő, Marduk, én parancsolóm, pillants kegyesen jámbor tetteimre, és a mű, két kezem alkotása, magasztos parancsod által, amely megváltoztathatatlan, maradjon örökre nagy! Ahogy az Étemenanki építőkövei örökre szilárdan állnak, úgy szilárdítsd meg trónom alapjait messzi napokig!”

Amikor i. e. 605-ben Nabú-apal-uszur meghalt, a babilóni királyi palotában temették el. Fia, II. Nabú-kudurri-uszur személyében a babilóni történelem utolsó jelentős uralkodója lépett a trónra. A birodalom védelme érdekében neki is a hadjáratok egész sorát kellett vezetnie. Hosszas ostrom után többek között ekkor foglalta el Jeruzsálemet, s rombolta le a templomot. A zsidó lakosság nagy részét asszír mintára Babilónba hurcolta fogságba. Így a babilóni birodalom a Palesztinától

20. Ezt a nyakláncot különböző féldrágakövekből és aranygyöngyökből fűzték össze. Az i. e. 1. évezred első fele

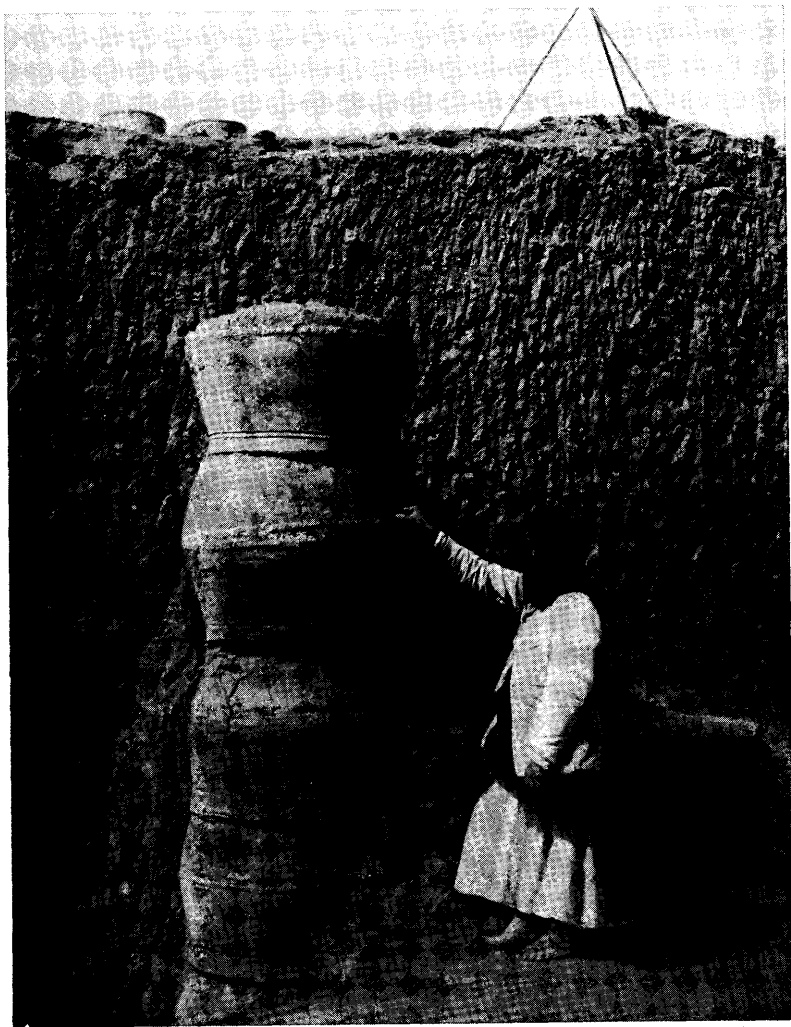

21. Csak a gazdag polgároknak volt ilyen nagy, lépcsőzetes és fülkediszitéses homlokzatú házuk

és Szíriától a Perzsa-öbölíg terjedő területeket foglalta magában. Nabú-kudurri-uszur Marduk nevében vezette ezeket a hadjáratokat. Mardukról ezt mondta: „Az ő fenséges segítségével vonultam fel a messzi országokba, félreeső hegyvidékekre, a felső tengertől az alsó tengerig, vad utakon, elzárt ösvényeken, ahol nehéz volt a járás, ahol a láb nem pihenhetett, akadályokkal teli utakon, szomszédsággal teli útvonalakon. A lázadókat levertem, az ellenséget foglyul ejtettem. Az országot rendben tartottam, a népet felvirágoztattam.” Nabú-kudurri-uszur uralkodásának több mint negyven éve alatt Babilónt a Közel-Kelet legtündöklőbb városává tette, és pompás építkezéseinek híre az egész világot bejárta.

Az Euphratész menti metropolis a látogatókban tarka népkeverék benyomását keltette. Mindenekelőtt itt volt a helyi lakosság, amely már sok generáción keresztül élt Babilónban. Őseik a viszontagságos történelem során kerültek az országba, s telepedtek itt meg. Azután a zarándokok, kereskedők, vendégek, akik hosszabb vagy rövidebb ideig tartózkodtak a pompás városban. A babilóni királyok, elsősorban Nabú-kudurri-uszur hadjáratai, foglyok ezreit hozták Babilónba, akiknek rabszolgaként kellett itt dolgozniuk.

Aki nyitott szemmel járt az utcákon és bazároknak, nemcsak a legkülönbözőbb népek képviselőit figyelhette meg, hanem benyomást

22. Az ásatók megtalálták Babilón csatornabálózatainak maradványait is. A bálózat csatornákból, lefolyóvályúkból és agyag lefolyócsövekből állt

szerezhetett a lakosság társadalmi rétegződéséről is. A babilóni társadalom legalacsonyabb osztályát a rabszolgák alkották. Mindenféle munkát végeztek, új építkezéseknél dolgoztak kisegítő erőként, a királyi palotában, a mezőgazdaságban, vagy pedig kézművesek és iparosok szolgálatában tevékenykedtek, vagy mint házi személyzet szolgáltak. Jogi tekintetben a rabszolgákat már a sumer kortól kezdve csak mint „fő”-ket tartották számon, a törvények csupán csekély védelmet nyújtottak nekik. Hammurapi király törvénykönyvéből például kiderül, hogy a rabszolga bántalmazását másképp büntették, mint a szabadét, ugyanis: „Ha valaki egy szabad ember fiának szemét elpusztította: pusztítsák el az ő szemét. Ha valaki rabszolgájának szemét pusztította el, vagy szabad ember rabszolgájának csontját törte el: [a rabszolga] árának felét fizesse le.” Ezt az összeget természetesen a tulajdonos kapta, mivel a rabszolga sérülése értékvesztést jelentett. Számára a rabszolga elsősorban értékes munkaerőt képviselt, akit saját érdekében részesített jó bánásmódban. Egy magánember házában a szolgaként élő rabszolgákat alighanem bizonyos fokig családtagként kezelték. A ház ura gyakran vett magához rabszolgánót ágyasként vagy mellékfeleségként, s ha gyermeket, első-sorban fiút szültek, megbecsült helyre emelkedhettek a családban. A rabszolgák száma egy átlagos szabad polgár háztartásában nem volt nagy. A legtöbb munkát maguk a családtagok végezték el, hiszen 1–3 rabszolga állt rendelkezésükre. Némelyik kézműves és iparos Nabú-kudurri-uszur idején már olyan nagy műhelyeket létesített, hogy több rabszolgát is foglalkoztathatott. De a templomokban és a palotában mindig is jelentős számú rabszolga tevékenykedett: ők végezték el a legalacsonyabb rendű feladatokat, ők művelték meg a templomi és a királyi földeket. A rabszolgák azonban a termelési folyamatban mégsem játszottak döntő szerepet.

Hol kereshetjük a rabszolgaság forrását, és hogyan történt az, hogy az emberek egy része jogfosztottá és másoktól függővé vált? Az első rabszolgák valószínűleg foglyok voltak, akiket a hadjáratok során zsákmányoltak, de nem ölték meg. A győztes fejedelem vagy a templom számára kellett dolgozniuk, s az ő tulajdonukba kerültek. Egy további nagyon fontos forrás a kisparasztok és kézművesek eladósodása volt, ezek, szükségből, egyik lányukat, fiukat, házastársukat, sőt, saját magukat adták el rabszolgának. Voltak kereskedők, akik a rabszolgák felvásárlását nagymértékben üzték, és ezzel sikeres üzletet csináltak. Az adós szolgáltatás

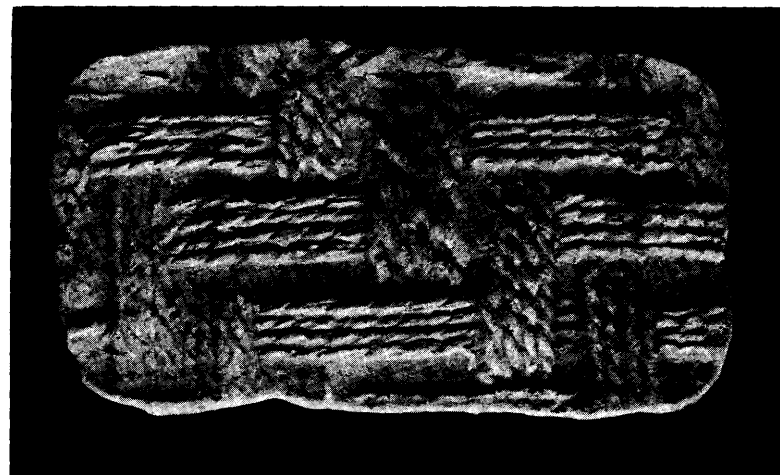

23. Hosszú nádszálak alkotják az egyszerű, gyékénnyel borított kunyhók vázát; Irakban mind a mai napig építenek ilyeneket

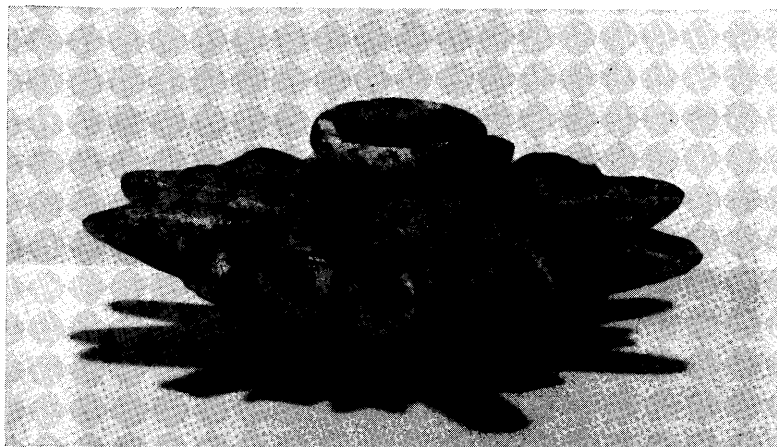
is ideiglenes rabszolgasághoz vezetett. Ha például egy szegény paraszt pénz-, gabona- vagy más termékkölcsönt akart felvenni, akkor magát vagy hozzátartozóit biztosíték gyanánt a hitelező rendelkezésére bocsátotta. A tartozást meghatározott határidőn belül nekik kellett ledolgozniuk. Mivel a hitelösszeg a magas kamatok (pénznél 20 százalék, gabonánál 33 százalék) miatt állandóan növekedett, az adósnak keményen kellett dolgoznia, hogy felszabadítsa magát. A hitelező az adósrabszolgát kártérítés nélkül magánál tarthatta, de tovább is adhatta. Mivel így módon nagyobb ínség idején az ország lakosságának számottevő része rabszolgaságba került, a törvénygyűjtemények gyakran tartalmaztak olyan rendelkezéseket, amelyek korlátozták az adósrabszolgaság idejét. Némelyik uralkodó úgynevezett adósságelengedéseket léptetett életbe, hogy az adósságokat eltörölje. Hammurapi kódexében így szól a 117. paragrafus: „Ha egy szabadot »kötelezettség kényszerített«, s ezért feleségét, fiát vagy leányát pénzért eladta, vagy akár [adóssági] szolgálatra engedte át, három évig megvásárlójuk vagy [hitelező] gazdájuk házában dolgozzanak, s a negyedik évben felszabadulásuk eszközöl-

tessék.” Ámde nem tisztázható, hogy a törvényeknek vajon minden esetben eleget tettek-e, s az adósrabszolgákat valóban szabadon bocsátották-e. Végül a rabszolgasorba jutás további lehetősége az elkövetett bűncselekményekre kirótt büntetés volt. Ha rablótámadás esetén embert öltek, vagy súlyosabb sebet okoztak, a károsultak kárpótlásul a tettes családját kapták meg rabszolgaként; a családtagok hozzátartozójuk büntetéseért felelősséggel tartoztak. Lopás esetén a tolvaj gyakran köteles volt munkájával helyrehozni a károsult házában okozott károkat. A rabszolgának született gyermekeket szintén nem szabadoknak tekintették.

A rabszolgáarak az idők folyamán természetesen változtak. Hammurapi idején az árat a törvény 20 síqlum ezüstben szabta meg, ez megfelelt egy marha árának. Az áremelkedések következtében Nabú-kudurri-uszur korában már 50 síqlum ezüstért adtak egy rabszolgát. De ha a rabszolga valamilyen kézművesmesterséget tanult, vagy szakképzettséggel rendelkezett, vásárlójának jelentősen több pénzt kellett befektetnie. A rabszolgák általában külsőleg is valami ismertetőjelet viseltek, hogy szökés esetén elfoghassák őket. A rabszolgajegyet gyakran tetoválták, hogy ne

24. Ezen a képen, amely egy ágy agyagutánzatának részletét mutatja, jól látható a gyékény mintája. I. e. 1. évezred vége. Hossza 12,8 cm

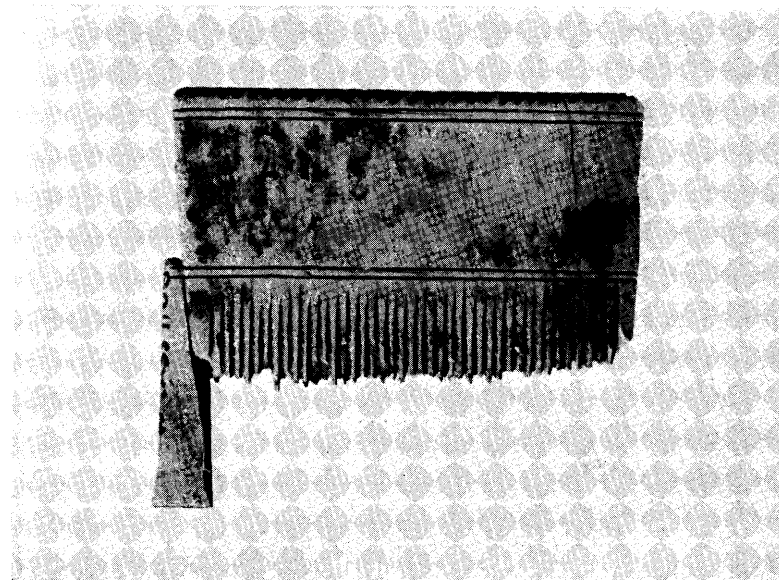

25. A babilóni agyaglampa a sokágú csillárhoz basonlít. 1. e. 100 körül. Magassága 7 cm

26. Igen népszerűek voltak a kis elefántcsont fésűk, amelyeket biztosan ékszerként is hordtak. 1. e. XIV. század. Hossza 4 cm

lehessen eltávolítani; vagy egy táblát akasztottak a nyakukba, amelyen a tulajdonos neve állt, ami szintén rabszolgajegyként szolgált, éppúgy, mint a haj levágása a fej elülső részén.

Nagyon nehéz volt egy rabszolganak a szabadságát visszaszereznie. A legegyszerűbb mód az volt, hogyha a tulajdonos szabadon bocsátotta, ezért persze a vételárat rendszerint vissza kellett fizetnie. Az árat a hozzátartozók fizethették, vagy a rabszolganak magának korábbi urához munkába kellett szegődnie, tehát gyakran csak formailag engedték szabadon. Nabú-kudurri-uszur idején a rabszolgák egy bizonyos százaléknak helyzete oly mértékben megjavult, hogy parasztként, kézművesként vagy kereskedőként tevékenykedhettek, amíg a szabadon bocsátásukhoz szükséges összeget meg nem keresték. Olykor-olykor még üzleteket is köthettek, és okmányokat állíthattak ki. Mindez persze tulajdonosuk javát szolgálta, mivel a hasznot be kellett szolgáltatniuk, de azért egy kis részt biztosítani tudtak maguknak is. A rabszolgánők számára fennállt annak a lehetősége, hogy a tulajdonosukkal kötött házasság révén szabaddá váljanak. A tőlük született gyermekek törvényes elismerésével ők

is elnyerték szabadságukat. A külföldön rabszolgaságba került babilóniakat családjuknak, szülővárosuknak vagy a templomnak kellett kiváltania, majd ezután szabadon bocsátották őket. A rabszolgasorba jutott vagy abba született személyek nagy része azonban sohasem került olyan helyzetbe, hogy valamilyen módon szabaddá válják.

A jog- és tulajdon nélküliek e nagy csoportjával szemben álltak a szabad polgárok, akiknek az országban vezető szerepük volt. Természetesen ezen a rétegen belül is több fokozat alakult ki, kezdve a gazdag földtulajdonostól, egészen az egyszerű szabad kézművesig. Az élen a király állt udvartartásával, a magas rangú hivatalnokokkal és papokkal. Az övék volt a megművelt föld nagy százaléka, amelyből jelentős hasznot húztak. Ebben a társadalomban, amely szüntelenül háborút viselt, a hadsereg is hatalmi pozíciót töltött be: parancsnokaik, tisztjeik a legbefolyásosabb személyiségek közé tartoztak. A három nagy csoport, a királyi ház, a papság és a hadsereg, noha érdekeik azonosak voltak, többnyire mégsem alkottak egységet, mivel a hatalom és a befolyás megszerzéséért egymás ellen hadakoztak. A királyi adományok, vásárlás,

ügyes kereskedés révén egyes személyek kezében nagy földbirtokok halmozódhattak fel, akik azután ennek alapján kimagasló szerephez jutottak a babilóni társadalomban. A kézművesek és nagykereskedők is gazdagságra és tekintélyre tehettek szert. Mélyen alattuk álltak a többi szabad polgárok, például a szegényebb kézművesek, kereskedők, parasztok, bérlők, tehát mindazok, akik munkájukkal csupán életszükségleteiket tudták fedezni. Jogilag ugyan szabadok voltak, de életkörülményeik gyakran alig különböztek a rabszolgákétól, és a rabszolgasághoz vezető út sem volt messze tőlük. A szabad polgárok rétegződésében megfigyelhető, különböző fokozatok visszatükröződtek a törvényekben is. Hammurapinál a 202–205-ig terjedő paragrafusok erről írnak: „Ha valaki nála rangosabb ember arcát megütötte: a nyilvánosság előtt hatvanat vágjanak rá ökörbőrkorláccsal. Ha egy szabad vele egyenlő rangú szabad arcát megütötte: egy mana ezüstöt fizessen... Ha egy szabad rabszolgája egy szabad ember arcát megütötte: [a rabszolga] fülét vágják le.”

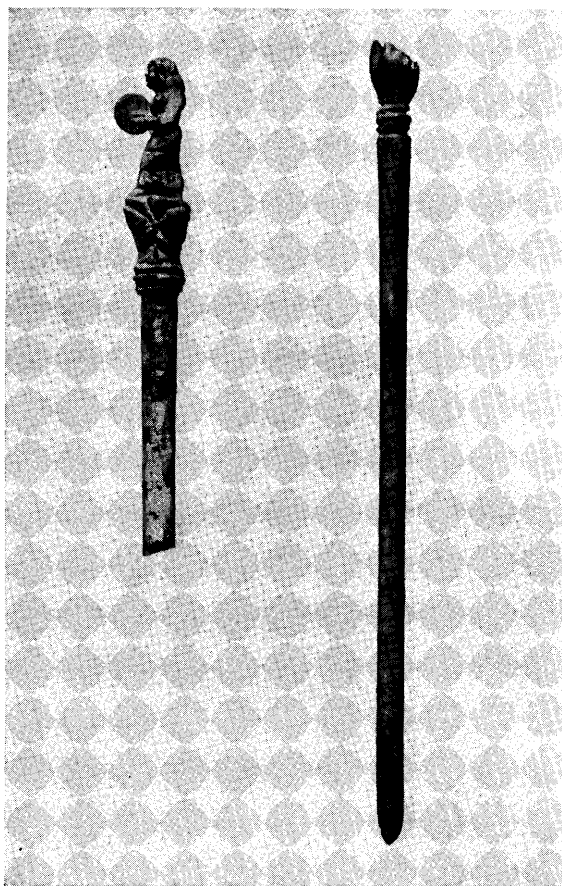
E két nagy társadalmi osztályon kívül voltak még a muskénumok, akik félig szabadok voltak, de a megművelt földhöz vagy kézműves mesterségükhöz voltak kötve, s adót kellett fizetniük a palotának. Kötelezték őket a hadjáratokon való részvételre is. Mivel egyrészt maguknak is lehetett mind rabszolgájuk, mind vagyonuk, másrészt viszont uraiktól függtek, így közbülső helyet foglaltak el a szabad polgárok és a rabszolgák között.

Ha hű képet akarunk nyerni a lakosság életéről Nabú-kudurri-uszur Babilónjában, akkor látnunk kell, hogy a társadalmi különbség természetesen az emberek lakhelye, foglalkozása, öltözködése és életszokásai terén is megnyilvánult. Ami a külsőségeket illeti, a járókelő, aki Babilón lakónegyedeiben sétált, aligha vehetett észre nagy különbséget a lakóházak külsején, mivel a babilóni házak egyszerű, fehérre meszelt, ablak és díszítés nélküli agyagfalukkal fordultak az utcára. A falakat itt-ott fülke vagy rizalit tagolta. Az egyszerű kiképzésű bejáratú ajtót a rossz szellemek elleni védekezés céljából piros színnel festették be. A házak külső fala többnyire nem volt önálló, hanem egybeépült a szomszéd házával. Az utcáról gyakran néhány lépcsőn kellett a ház bejáratához lemenni, mivel a közutak szintje gyorsan emelkedett. Az újjáépítések során a bontási anyagot rendszerint a házak előtt hagyták, az ott keményre dögölődött, de a szokás szerint kikövezetlen utakra mindenekelőtt csonthulladék, használhatatlan edények, eszközök kerültek, s a kóbor kutyák a hulladékból keresték ki táplálékukat. Mindez az

odahordott homokkal együtt hamarosan újabb réteget alkotott, s ez az út szintjének fokozatos emelkedését eredményezte. Ha az ember egy házba lépett, először egy kis előtérbe jutott, ahol a belépő számára egy korszó víz volt odakészítve a kézmosáshoz. Egy újabb előtérrel át az ember a nyitott udvarra került, ahol fák és bokrok nyújtottak árnyékot. A ház többi szobáját az udvarból lehetett megközelíteni: ezeknek a hőség miatt nem volt ablakuk, s fényt csak az ajtónyíláson keresztül kaptak. A ház nagysága és a szobák száma a tulajdonos anyagi helyzetétől és a családtagok számától függött. A fő lakóhelyiség mindig a ház déli részén volt, de úgy, hogy az ajtó mindig észak felé nyílt. Egy jómódú házhoz fogadó- és vendégszoba, valamint egy beépített árnyékszék tartozott. Ha a ház ura kézművességgel foglalkozott, vagy üzlethelyiségekre volt szüksége, ezeket általában az udvarról lehetett megközelíteni, de néha külön bejáratuk is volt. A konyha sem hiányzott, noha a háziasszony a meleg évszakban a főzést többnyire az udvaron végezte, mivel nem lehetett kellemes olyan tűzhely mellett állni, amelynek nem volt kéménye. A több főzőlyukkal ellátott tűzhelyet égetett téglából falazták, az udvaron gyakran még sütökemence is állt, ahol az asszonyok a kenyeret sütötték. Egészen fényűző házakban még agyagból készített s félig a földbe épített fürdőkád is volt, amelyet aszfalttal szigeteltek. Az eső és a szennyvíz elvezetésére egy cső- és szikkasztóakna hálózat szolgált, amely a házból az utcára vezetett, s ott csatornába, lefolyókba torlított. Az udvart gyakran égetett téglával rakták ki, és a közepén levő lefolyónyílás felé lejtett. Ezzel szemben a szobákban egyszerű földes padló volt. Ha volt talajvíz, az udvaron „gémes” kutat ástak, de különben a vizet a rabszolgák vagy a ház asszonyai hozták az utcai kútból vagy a folyóról. A nagyobb városokban, mint például Babilónban, a házak egy része kétségtelenül emeletes lehetett, az emeleten főként a család hálószobáit helyezték el. Ezeket a szobákat egy körbefutó fal mellvédre lehetett megközelíteni, ide viszont egy kívülről odaillesztett falépcső vezetett fel. Nyáron persze a család a szabad ég alatt, a lapos háztetőn aludt, hogy a nagy hőségben a legkisebb szélfuvalletot is kihasználja. A háztetőt pálmatorzsek tartották, amelyek fölé nád- és pálmaleveleket helyeztek. Ezt a szerkezetet agyaggal tapasztották be, és szilárdra dögölték. Az ilyen tető persze nem tartott örökké, és az eső évszak után javításra szorult.

A legszegényebbek számára azonban az agyagházak természetesen igen

27. *Díszesek, képzeltgazdag mintázásúak a rubákba és hajba tűzött díszítők.*
1. e. XIV. század.
Hossza 7,6, ill. 4,7 cm

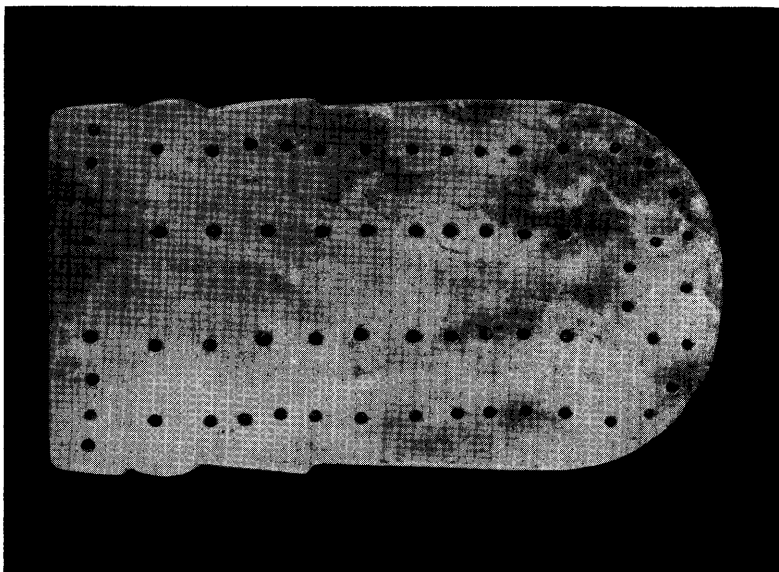

költségesek voltak; nekik meg kellett elégedniük a városszéli vagy a városfalakon kívüli nádkunyhókkal. Építkezéshez a folyók és mocsarak partján termő nádat használták: kis kékbe kötött nádkötegekből készítették el a kunyhó vázát, ezt nádfonattal borították, így legalább némi védelmet nyertek a hőség és a hideg ellen.

A lakóházak berendezése általában igen egyszerű és szerény volt, sok bútorra nem is volt szükség. Mivel a fa a babilóniaknál a ritka nyersanya-

gok közé tartozott, a bútorok általában nádfonatból készültek; ebből készítették a fekhelyeket, magasított fejtámlával, az alacsony ülő- és lábszármolyokat, sőt a ládákat is. A gazdagabb családoknak talán volt néhány faládájuk és székük; a nagy szekrényeket azonban nem ismerték. A fából készült kerek asztallapot szükség esetén háromlábú állványra helyezték. A helyiségek padlójára gyékényt terítettek, amelyen az emberek „törökülésben” ültek. A szobák falait olykor egyszerű mintákkal, tarka színekkel festették be, hogy lakályosabbá tegyék. A készletek tárolására elsősorban nagy, félig a földbe süllyesztett agyagedények szolgáltak, ezekben tárolták az élelmiszert, vizet, italokat, az állatoknak a takarmányt; szükség esetén ruhadarabokat is tartottak bennük, sőt a ház urának okmányai, agyagtáblái is itt kaptak helyet. A háztartási felszerelés főként agyagedényekből állt: kiöntőcsöves, magas, karcsú kannákat, hasas köcsögöket, lapos tányérokat használtak, de ismerték a szitát, a merőkanalat, a bronz- vagy vaspengéjű kést, a rézüstöt a rézfazekat, az őrlőkövet és kézimalmot a gabona megőrlésére, továbbá a mozsarat, mozsártörőt. Nem hiányozhattak a nagy kádak sem: ezekben tárolták a faszenet, amellyel télen a különösen hideg napokon a helyiséget fűtötték; a különböző formájú agyaglámpák olajjal megtöltve a helyiség világítására szolgáltak.

Ilyen környezetben zajlott le tehát a család élete. A felnőtt fiúk asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt gyakran továbbra is a szülőkkel laktak. A ház elsősorban az asszonyok birodalma volt, amelyet csak igen ritkán hagytak el, mivel, ha nem volt rabszolga, a bevásárlás nagy részét a férfiak intézték el. A babilóniaknak általában csak egy feleségük volt, noha megvolt a lehetőségük arra, hogy további asszonyokat, mellékfeleségeket is vegyenek maguknak, és velük is hasonlóképp gyermekeket nemzzenek. Egy átlagos háztartásban az asszonyok a gyermekek nevelésével, mosással, főzéssel, az ételek elkészítésével, valamint fonással, szövással foglalkoztak. Ha volt néhány birka, kecske vagy baromfi, a nők kötelessége volt az állatok gondozása, s a termékek feldolgozása is. Az asszonyoknak a mezőgazdaságban is segíteniük kellett, különösen a vetés és aratás idején. Ezzel szemben a férfiak idejük nagy részét házon kívül töltötték, először is mindenkori munkájukkal, szabad idejükben pedig a bazárban vagy a barátokkal folytatott beszélgetéssel, játékkal. Gazdagabb családokban a ház úrnője természetesen kevesebbet foglalkozott házi munkákkal, kiszolgáltatta magát; a testápolásnak és más kellemes foglalatosságnak szentelhette idejét. A rabszolganőnek viszont

28. Ez a begyikristály lap valószínűleg egy babilóni játékhoz tartozott. I. e. 1. évezred. Magassága 14,6 cm

„az úrnő lábait kellett mosnia, székét hordozgatnia az isten templomába, őt fésűlnie, és segítségére lennie.”

A férfi és a nő testápolása elsősorban azt jelentette, hogy a testet és a haját olajjal dörzsölték be, hogy ezzel kiszáradását megakadályozzák. Az olaj nagyon drága volt, mivel messziről kellett importálni; a ciprus-, mirtusz- vagy cédrusolajat részesítették előnyben, már jó szaga miatt is. Mosáshoz szappant használtak, ami lúgból és hamuzsír-ból készült, s olajat és finom agyagot is keverték hozzá. A babilóniaiak néha-néha gőzfürdőt is vehettek: a felhevített követ vízzel öntözték. A hajviseletre a férfiak és a nők egyaránt nagy gondot fordítottak, s a divat gyakran változott. A férfiak egyszer hosszú szakállat viseltek, aztán az jött divatba, hogy a szakállszőrzetet rövidre nyírják vagy leborotváltják. Az asszonyok a rövid, fürtös vagy a szabadon leomló, csak szalaggal átkötött hajviseletet kedvelték. Az arcfestés és illatosítás is mindennapos dolog volt; a különböző festékszíneket az asszonyok rekeszekre osztott agyag-

és kőedénykékből vagy művészi díszített kagylókban őrizték. A szemöldök és szempilla festésére feketét, a szemhéj fejtésére zöld, a száj és az arc festésére piros festéket használtak. Az asszonyok a kéz és láb belső felületeit hennával pirosra színezték, vagy finom mintákat tetováltak a bőrre. Vörösréz kozmetikai felszerelésüket, az árt, kést, csipeszt, fülkotrót egy kis gyűrűre akasztva mindig maguknál hordták. Ne feledjük el természetesen a bronz kezitükröt és a fából vagy elefántcsontból készült fésűt sem.

A férfiak és nők ruházata nagyon hasonló volt, mivel mindkét nem a hosszú vagy térdig érő sima köntöst részesítette előnyben. A legfontosabb darabnak a sima, rövid ujjú, az asszonyoknál többnyire földig érő vászonruha számított, amely fölött még egy felső szoknyát hordhattak. Hideg ellen rövid, vállra vethető gyapjúkabátocskát viseltek. Mindenki a maga ízlésének megfelelően gazdagon vagy szerényebben díszített övvel kötötte meg a ruháját. Munka közben a férfiak legtöbbször megelégedtek egy rövid ágyékkötővel, mivel a hőség minden további ruházatot feleslegessé tett. Általában mezítláb jártak, a gazdagabb emberek a lábujjak között áthúzott és sarokvédővel ellátott szandált hordtak, esetleg harisnyát is. Fáradtságos hegyi gyalogláshoz mindenképpen erős, magasra fűzött, hosszú szárú cipőre volt szükségük. A fejfedőnek koronként más és más formája volt. Hammurapi idején a férfiak inkább a széles, felhajtott karimájú, kerek sapkát kedvelték, később többnyire beérték egy egyszerű homlokkötővel. A férjezett asszonyok az utcán fejkendő alá rejtették hajukat, és vékony fátylat húztak arcuk elé. A törvény előjogként biztosította számukra a fátyol viselését, hogy azonnal meg lehessen őket különböztetni a rabszolganőktől és szolgálólányoktól, akiknek ez szigorú büntetés terhe mellett meg volt tiltva.

Az ékszert minden időben igen kedvelték az asszonyok is, a férfiak is. Az ékszer szépsége és gazdagsága a család anyagi helyzetétől függött. A legkedvesebb ajándéknak egy asszony biztosan a finoman cizellált, bronzból vagy ezüstből készült karkötőt, a súlyosan díszített bokapecsétet vagy a tarka kővekből, gyöngyökből vagy üvegből készült gazdagon díszített függővel ellátott nyakláncot tartotta. A gazdag férfit ékszereiről lehetett megismerni, mert ugyancsak szerette magát gyűrűkkel, a csuklóján és felső karján vastag ezüst- vagy aranykarikákkal ékesíteni. A fülbevalók alakja igen változatos volt, kezdve az egyszerű, csónak formájú karikától egészen a komplikált, szőlőfűrthöz hasonló függőkkel ellátott

29. A háziasszony fontos elfoglaltságai közé tartozott a fonás, amit egy Szuszában talált dombormű ábrázol. I. e. X–IX. század. Magassága 10 cm

darabokig. A köntöst művészien megmunkált fibulák tartották össze; a ruha díszeként pedig értékes kövekkel vagy gyöngyökkel kirakott gombok szolgáltak. A szegény emberek megelégedtek egy pár vékony vörösrézből készített karpereccel vagy tarka kövekből álló láncsal.

A babilóniak a növényi táplálékot részesítették előnyben, azaz a hagymát, uborkát, tököt és dinnyét. Babból, lencséből, kölesből, árpából pépes, kásaszerű ételeket készítettek. A fő táplálék a kenyér volt, ezt a háziasszony vagy rabszolganői maguk sütötték, mert akkor volt a legízletesebb, amikor még egészen friss és ropogós volt. Erre a célra henger alakú sütőkemencét használtak, amelyet általában az udvaron a földbe süllyesztettek. Az asszonyok fával vagy faszénnel fűtötték fel a kemencét, az egyébként szokásos tüzelőanyag, a megszáritott és darabokba sajtolt trágya erre ugyanis nem volt alkalmas. Amikor a tűz már csak izzott, a lepényszerű tésztát felülről a kályha forró falaira tapasztották, s a nyílást egy agyagkorsóval elzárták. Az így készült lepénykenyér nagyon

vékony volt, s evésnél darabokra lehetett törni. A gyümölcsfélék közül Babilónban elsősorban a hazai datolyát vagy gránátalmát ették, a valamivel hűvösebb Assziriából a kereskedők almát, körtét, szőlőt hoztak be. A húsetel már költségesebb volt, ennek megfelelően ritkábban került az asztalra; első helyen álltak a szárnyasok: a tyúk, a galamb, a kacsa, a liba, amelyeket a ház körül is tarthattak. Birkát, kecskét vagy éppen marhát csak ritkán öltek, ezeket a nagy ünnepekre tartogatták. A folyó és számos nagy csatorna mellett fekvő Babilón halállománya bőséges volt, s az emberek számára ez pótolta a húseledelt. Halból sokféle ételt készítettek, ették sütvé, főzve, sózva és szárítva. Ha vadászserencsével jártak, a gazella, nyúl, antilop és vadszamár húsa a konyhai étlap szívesen látott gazdagodását jelentette. A tejtermékeket is igen kedvelték, sajt vagy aludttej formájában fogyasztották. Az asszonyok igen ízletes édességeket készítettek méz, dió, olaj és fűszerek felhasználásával. Az ünnepi étrendet datolyával, fügével és dióval töltött, édes ízű kalácsok egészítették ki. Az étkezéshez a babilóniak általában vizet ittak, de eléggé elterjedt volt a gabonából főzött sör is. A sörfőzésben egyébként magas szintet értek el, és a nyersanyag összetétele – hántolt tönkölybúza, kovász, maláta – és a fűszerfeleségek aránya szerint körülbelül 16 különböző fajtát főztek, ezek közül a barna sör számított a legfőbb élvezeti cikknek. A szőlőből gyengébb minőségű bort készítettek. A jó bor drága volt, mert Örményországból vagy Szíriából kellett importálni. Szeszest italként közkedveltségnek örvendett a pálmabor, amelyet a lecsapolt pálma levéből háromnapos érleléssel nyertek, s amelynek magas volt az alkoholtartalma. Ezeket az italokat a férfiak azonban legtöbbször nem otthon élvezték, hanem a csapszékekben. A kocsmárosnő készségesen árusította az alkoholt, gyakran igen vidám élet uralkodott ezekben a kocsmákban. Bizonyára szomjúságukon túl is ittak a férfiak, úgyhogy „lerészegedtek, testük felpuffadt, s igen imbolyogtak”. Egy recept a másnaposság ellen azt ajánlotta, hogy bizonyos „öt növény magvát össze kell törni, a borba tenni, és ízlelés nélkül lenyelni.”

Reggelire szívesen ettek kiadós táplálékot, ezzel szemben délben, a nagy hőség idején nem volt nagy étvágyuk, s még a könnyű étkezés után is a legtöbb ember néhány órára lepihent. A nap főétkezése este volt: ekkor a család a ház leghűvösebb helyiségében gyűlt össze. Pusztá kézzel nyúltak az odakészített fazekakba; kanalat, villát igen ritkán használtak. A babilóniak számára az este volt a nap legkellemesebb szakasza, mert

a nyomasztó hőség után szinte újjáéledtek. A gyerekek az utcán zajongtak, egyszerű agyagkereplőkkel, nyíllal és íjjal játszottak. A férfiak kockáztak vagy egy tarka kövekkel megrakott játéklap köré gyűltek. Az asszonyok együtt ültek az udvaron és beszélgettek, közben szorgalmasan pörgették az orsót. Olykor még itt-ott felhangzott egy nóta, amelyet egy kézidobbal kísért vidám csoport énekelt a lassan elcsendesülő utcán.

A GAZDASÁGI ÉLET

Egy olyan országban, mint Babilónia, ahol mindenféle nyersanyagban hiány volt, s ahol a nád és agyag volt a legfontosabb alapanyag, a mezőgazdaság meghatározó szerepet játszott. Ez képezte a lakosság életének tulajdonképpeni alapját. A gyér csapadék, amely évi átlagban sem tett ki többet, mint 100 mm-t, s még ez is főképp a rövid téli hónapokban esett, természetesen nem volt elegendő ahhoz, hogy a talaj számára a szükséges nedvességet biztosítsa. A roppant forró nyári hőmérséklet, amely időnként 50 °C-ra emelkedett, hamar kiszárította a földet, s minden növényzetet kiegetett. Így a két folyó, az Euphratész és a Tigrisz, az életadományozó szerepét töltötte be. Ahogyan Egyiptom a Nílus ajándéka volt, úgy Babilónia az Örmény-hegyvidékből eredő, minden évszakban elegendő vizet magával hozó két folyamnak köszönhetette létét. Annak előfeltétele, hogy az Euphratész és Tigrisz folyama az országot megáldja, a munka volt, amelyet közösen és folyamatosan kellett végezni. A folyókból számos csatorna ágazott le, amelyekben zsilipekkel szabályozták a víz állását. A csatornahálózat elhanyagolása a termés hozam visszaeséséhez és a lakosság életszínvonalának érezhető romlásához vezethetett.

Így nem csoda, hogy maguk a királyok buzgólkodtak a csatornák rendben tartásán, s felirataikon a csatornarendszer fenntartóiként dicsőítették magukat. Törvénykönyvének bevezetőjében Hammurapi kiemelte, hogy ő az „előteremtője a bőséges víznek lakosai számára”. Az éveket gyakran nevezték el egy csatorna építéséről. Helytartóját a dél-babilóniai Larszában Hammurapi így utasította: „Mihelyt befejezed a folyó kikotrását, amelybe most belekezdted, hordd el az iszapot az Euphratész Larszától Urig terjedő szakaszán. Távolítsd el belőle a hulladékot és hozd rendbe.” Nabú-kudurri-uszur is Babilón építőjének, s „a földek öntözőjének” nevezte magát feliratain.

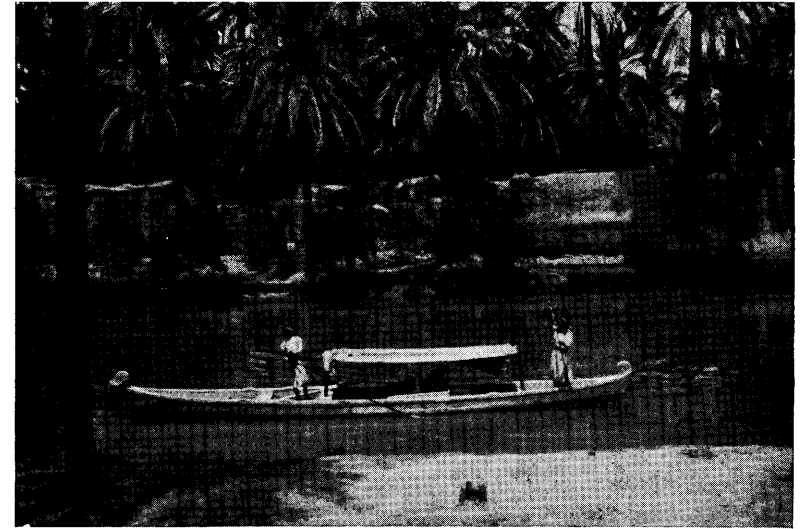
A mesterséges csatornahálózat igen bonyolult volt, mivel a nagyobb, bőséges vizet hozó főcsatornákból kisebb árkokat nyitottak, amelyek egyre többfelé ágaztak el, hogy végül az egész területet ellássák az életet adó nedvességgel. A parasztnak állandóan ellenőrizniük kellett a csatornákat, s nem múlt el úgy év, hogy a medret ne kellett volna mélyíteni, az iszaptól megtisztítani, vagy a töltéseket újra megerősíteni. A folyók által hozott hordalék a csatornák medrében rakódott le,

s így ezek szintje állandóan emelkedett. Az iszapréteg kikotrása következtében mindkét oldalon magasabb sáncok halmozódtak fel, amelyeket a sík tájon mindenütt már messziről látni lehetett. Ha évek múltán a szint oly mértékben emelkedett, hogy a kotrás már céltalannak és túl nehéznek tűnt, áthelyezték a csatornát, s más helyen újból megásták. A csatornák karbantartása azoknak a helyben lakóknak, földtulajdonosoknak, bérlőknek a feladata volt, akiknek a területén át vezetett. Hammurapi törvénykönyvében a paragrafusok egész sora foglalkozik a vízgazdálkodás problémáival, és tisztázza a jogi helyzetet. Az 53. paragrafus így szól: „Ha valaki [földje gát]jának megerősítésére] hever[tetvén] karját, gát[ját] nem erősítette meg, úgy, hogy a gáton rés nyílt, s ezáltal hagyta, hogy a földet a víz elvigye: az, akinek gátján a rés nyílt, a gabonát, amelyet elpusztított, térítse meg.” Az 54. paragrafus: „Ha a gabonát megtéríteni nem képes: őt magát, valamint javait pénzért adják el, s ezen a földtulajdonosok, akiknek gabonáját a víz elvitte, osztozzanak meg.” De túlságosan magas vízállásnál olykor a töltések gondos felülvizsgálása ellenére is nagymértékű áradásra került sor, s ezek hosszú ideig megmaradtak az emberek emlékezetében. A lassan egyre jobban kiszínezett elbeszélések, amelyek ezekről a katasztrófákról tudósítottak, később aztán az írásban ránk maradt özönvíz-történetek alapját képezték.

Mivel a csatornák vize a környező földekénél alacsonyabb szinten állt, mesterségesen meg kellett emelni. Erre a célra a folyóban vagy a csatornában egy cölöpöt építettek, amely egy ellensúllyal ellátott emelőrudat tartott. A vizet a rúdra akasztott vízmerő edény vagy bőrzsák segítségével lehetett kimeríteni és a lefolyóba önteni. (Vö. a magyar gémeskúttal.)

Különösen élelmes vállalkozók és bankárok nagy hasznot húztak abból, hogy a víz a mezőgazdaság számára nélkülözhetetlen volt. Ha ugyanis egy mellékcsatornát létesítettek, termésrészesedést követeltek a közelben lakóktól és a víz használóitól.

Az öntözéses gazdálkodásnak ez a módja Babilón száraz klímája mellett nagy veszélyt rejtett magában, és pedig a talajszikesedést. A folyók által kis mennyiségben odahordott só vagy az öntözött földeken rakódott le, vagy a talajvízzel nyomult a felszínre. Amikor a száraz időben a víz elpárologott, a só visszamaradt. Mivel az erős és gyakori esőzések, amelyek arra lettek volna alkalmasak, hogy kimossák a sót a szántóföldből, igen ritkák voltak, a sótartalom az évszázadok folyamán egyre inkább növe-

30. Mint itt, egy baszrai csatorna mellett, a pálmakertek Babilónban is a vízparton terültek el

kedett. A mesterségesen öntözött földektől távol is előfordulhatott a szikszó kivirágzása, például ha az esővíz megállt egy rossz áteresztőképességű, mésztartalmú földréteg fölött, és a mésszel kötődött. A só itt időnként hasznos szerepet játszott, mivel az állatsordák felnyalhatták, vagy a nomádok összegyűjthették. A mezőgazdaságra azonban a szikesedés pusztítóan hatott. Nemcsak a földek öntözésével kellett fáradozni, hanem a hatékony és lehetőleg gyors lecsapolás módján is. De mivel az, hogy ennek ellenére is só maradjon a talajban, nem volt elkerülhető, ezért a babilóni szántóföldek terméshozama az évszázadok során erősen lecsökkent. Így például már félszázalékos sótartalom mellett nem lehetett búzát vetni. A terméshozamokból megállapítható, hogy míg például i. e. 2400 körül a Diyala (a Tigrisz egyik mellékfolyója) termékeny területén a búza részesedése az összgabonatermésben még 16 százalék, addig i. e. 2100 körül már 2 százalékra csökkent. Ha a föld sótartalma 1 százalékra emelkedik, már az árpa sem terem meg, s 2 százalékos sótartalom mellett

lehetetlen a datolyapálma termesztése is. A politikai problémák mellett sok sumer város hanyatlásának lehetett oka a mezőgazdaságnak ez a válsága is. Ennek ellenére a babilóni parasztoknak még Nabú-kudurri-uszur idején is sikerült a földekről nagyobb termést betakarítani, mivel minden harmadik évben parlagon hagyták a földet, és évente csak egyszer arattak. A mesterséges öntözés problémája mellett a parasztnak meg kellett birkóznia még a sivatagból jövő homokviharakkal is, amelyek homokkal borították el a termőterületet. Bizonyos területeket egyenesen a futóhomok fenyegetett.

A falusi lakosság munkája nagyon nehéz volt, mivel a csatornák karbantartása súlyos terhet jelentett. A földek tulajdonképpen megművelése novemberben, az első csapadék és a lassú lehülés beálltával kezdődött. A parasztnak ekkor lazították fel a földet faekével, amely hajlított eketalpból, két, illetve három ekeszarvból állott, s amelyet többnyire ökörfogat húzott. Mind szántó-, mind vetőekét használtak, az utóbbira vetőtölcsért erősítettek, ezen keresztül a magok azonnal az eke által feltört barázdába hulltak. A nagy földrögöket kapával kellett szétverni. Végül a föld boronálásához, elsimításához egy fogazott szerszámot használtak. A földet az egyes gabonafajták növekedése szerint meghatározott időközben kellett öntözni. Tavasszal, körülbelül áprilisban kezdődött Babilonban az aratás. A gabonát sarlóval vágta le, majd a csépléshez az állatokat a szérűn összerakott gabonára hajtották; néha cséphadarót és cséplőszánt is használtak. Cséplés után a szemet szelelték és rostálták. A termény tárolására magas, henger alakú, agyagból felfalazott silók szolgáltak, amelyekből a gabonát alul egy tolóajtón keresztül lehetett kivenni. Mint ahogy az okmányokból kitűnik, a parasztnak arra törekedtek, hogy átlagos gabona-terméshozamnál a vetőmag tizenöt-, tizenhatszorosát, kedvező körülmények között akár negyvenszeresét éri el.

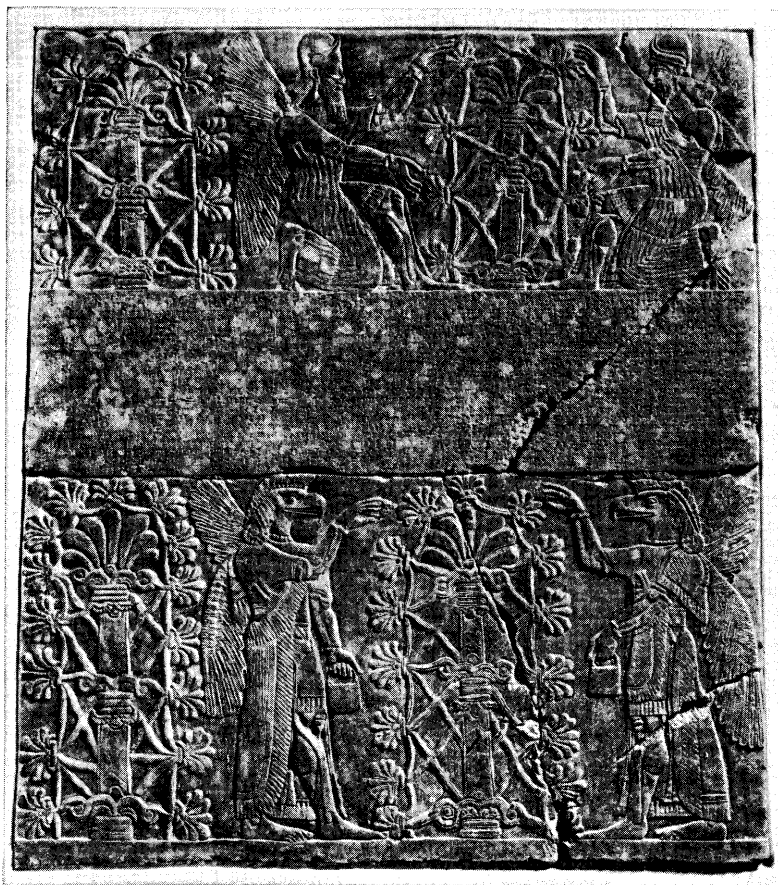
Mezopotámia déli részén elsősorban árpát és tönkölybúzát termesztettek, megfelelő talajviszonyok esetében búzát és kölest is. Az olajfogyasztás miatt nagy szerep jutott a szezám termesztésének. Mivel sok főzelékként fogyasztották, egyes fajtákat, mint a borsót, babot és mustárt a szántóföldön termesztettek; ehhez jött még a len, melynek rostját az asszonyok vászonnak dolgozták fel.

A földművelés mellett a babilóniak elsősorban kertgazdálkodást folytattak, s a kertész munkáját igen nagy megbecsülésben részesítették. A mezopotámiai történelem különböző személyiségeiről, mint például az

31. A vetőmagszóró tölcserrel ellátott eke, amelyet a kép alsó részén látunk, a babilóni parasztnak legfontosabb szerszámai közé tartozott. Az i. e. VII. század első fele. Magassága 21 cm

agadei Sarrukínról az a monda maradt fenn, hogy eredetileg, mielőtt királyi méltóságra emelkedett volna, kertész volt. A kertekben a legnagyobb teret a datolyapálmák foglalták el, ezeket a legkülönbözőbb célokra lehetett felhasználni: gyümölcsé nyersen és szárítva egyaránt ízletes volt, levéből pedig szeszes italt erjesztettek. Magját a kovácsok tüzelőanyagként használták, leveleiből pedig fonatokat készítettek. A hánzból kötelet sodortak, a fatörzs pedig építőanyagként szolgált. A datolyapálmát mesterségesen kell megtermékenyíteni, mivel a fák két-neműek. E célból a hímnemű fűrtöt a nőnemű termőrészbe helyezik, és

32. Asszír alabástrom dombormű Kalbuból: szárnyas, jóindulatú démonokat és madárfejú keveréklényeket ábrázol, amint az életfánál rituális cselekményt bajtanak végre. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 2,30 m; szélessége 1,98 m

erősen odakötözik. Ez az eljárás a gazdag termés feltétele, s így ábrázolása utat talált a képzőművészetbe és a mitológiába is. A királyi paloták számos reliefjén vagy a kisművészet emlékein ábrázoltak alacsonyabb rangú istenségeket, amint a pálmán vagy az életfán ezt a műveletet végzik.

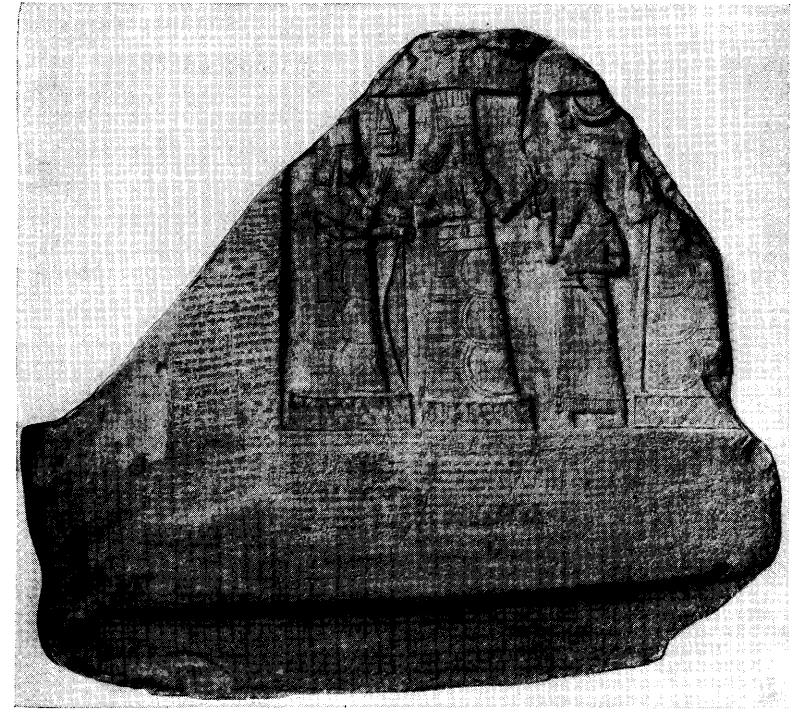
A pálmán kívül a kertekben még füge, gránátalma, körte és pisztácia termett. A legtöbb más gyümölcsfajta Dél-Babilónia forró klímájában nem hozott olyan jó termést. Ezeket a valamivel hűsebb Asszíriában honosították meg, s a termékeket onnan importálták. Harmadik művelési réteggént a fák között olyan haszonnövények nőttek, mint a fokhagyma, vöröshagyma, póréhagyma, saláta, kapor, retek, uborka, kömény és más fűszernövények, úgyhogy egy kert rendes körülmények között igen jól jövedelmezett. A babilóniak nagy virágkedvelők voltak, kertjeikben rózsát, liliomot és lóbuszt termesztettek, s díszként a gránátalmafa virágát is igen kedvelték.

Asszíriában Szín-ahhé-eriba még gyapotcserjék meghonosításával és telepítésével is próbálkozott, Dél-Babilóniában azonban ezt nem ismerték. A Tigrisz és az Euphratész torkolatvidékén jelentékeny mennyiségű nádat tudtak kitermelni; a babilóniak a nádat sokféle célra használták, a házépítéstől kezdve egészen a kosárfonásig. A folyók mentén ezenkívül tamariszkusz és puszpángfa nőtt, a pálma mellett az egyedüli ipari célokra is felhasználható hazai nyersanyag. A babilóni irodalomban ránk maradt a datolyapálma és a tamariszkusz közötti „vetélkedés”, amely mindkét fa sokféle hasznosítását ábrázolja igen szemléletesen:

Szóra nyitván száját a tamariszkusz,
szól ekképpen a datolyafához:
„különb vagyok nálad, ha mondom,
mert atyja minden mesterségnek!
A földművelés szerszámai javát
rólam metszi le, úgy szerkeszti össze.
Ekéjét ölemből hasítja ki.
ekéjével forgatja meg a földet;
csatornát húz, a földjét öntözi –
így hát engem ural a televény!
A földet én túrom föl és én öntözöm meg;
a gabonát, mely az embert táplálja,
én csépelem ki!”
Szóra nyitván száját a datolyapálma
szól ekképpen a tamariszkuszhoz:
„különb vagyok nálad, ha mondom,
mert atyja minden mesterségnek!
A földműves szerszámai javát

rólam metszi le, úgy szerkeszti össze.
 Ostort, gyeplőt, igás jószág jármát,
 istrángot, ökrök s ülés takaróját
 s még sok egyéb mást is, szükség szerint.”
 Szóra nyitván száját a tamariszkusz,
 szól ekképpen a datolyafához:
 „Vedd csak szemügyre a sok drága holmit,
 pompáját, díszét csodapalotáknak!
 A király háza sincs el nélkülem!
 Tányéromból eszik a király,
 serlegemből kortyint a királyné,
 tálamból laknak jól a hercegek,
 kosaraimból a katonák,
 a pék ládából meri ki a lisztet,
 takács vetélőmmel vetél,
 engem ölt fel az induló sereg,
 az isten fő-fő ráolvasópapját én díszítem,
 az isten házát én tatarozom,
 különb, érdemesebb vagyok bárkinél,
 nincsen másom!”
 Szóra nyitván száját a datolyapálma,
 szól ekképpen a tamariszkuszhoz:
 „Áldozhat Színnek emberfia nélkülem?
 Szent italt, melynek én burka ne volnék,
 lötyyinthet-e oltárra jó királyunk?
 Szertartásaim rendje megszabott,
 gallyaimat a földről fölszedik.
 Gyümölcsömmel a serfőző is gondol –
 veled meg ki törődik?

A földművelés mellett az állattenyésztés volt a babilóni gazdaság másik alapja. Ennek következtében a pásztor foglalkozása, éppúgy, mint a kertésze, nagy jelentőségű volt; Mezopotámia hosszú történelme során sok király, mint például Nabú-kudurri-uszur magát a népek „igaz pásztorá”-nak nevezte. A nyájtulajdonosok igazi vagyonát a szarvasmarhák jelentették, ezeket elsősorban tejelésre használták. Igásállatként az ekéhez, a cséplőszánhoz, kocsihoz, fogathoz is nélkülözhetetlen volt.

33. Egy domborművön Samas-rés-uszur helytartó önmagát ábrázoltatta, amint Adad és Istár istennek bódol. I. e. VIII. század. Magassága 1,33 m; szélessége 1,20 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

A parasztok ezért lehetőség szerint 1–2 ökröt tartottak; de gyakran béreltek is, különösen vetés és aratás idején, egy fogat igavonó ökröt, mivel a vételárat és a szükséges takarmányt nem tudták volna előteremteni. Az értékes marhák vágóállatként nem jöhettek számításba, legfeljebb egy évben egyszer, a különleges ünnepeken, amikor is a templomnak adták áldozatként.

A kecske- és birkaállománynak is nagy jelentősége volt. Mindkét állatfajta sokkal igénytelenebb, mint a szarvasmarha, a steppés területeken lehetett legeltetni, ahol a gyér fűvet és a kis növényeket is lerágták. A juhok a faggyasfarkúak fajához tartoztak, a kecskéknél a babilóniak

34. Marduk-apal-iddina babilóni király remek domborműves batárkövén szimbolikus birtokba iktatást látunk. Az uralkodó, alattvalójával ellentétben, fejfedőt és cipőt

visel. A dombormű felső részén talapzatra helyezett istenszimbólumok láthatók. Az i. e. VIII. század második fele. Magassága 45 cm; szélessége 32 cm
35. A batárkö hátoldala, terjedelmes ékirásos felirattal

a hosszú lábú, hosszú szőrű állatokat részesítették előnyben. Egészen az i. e. 2. évezred közepéig a juhokat nem nyírták, hanem kézzel tépték a gyapjút. A juhokat és kecskéket nemcsak gyapjuk, hanem tejük miatt is tartották. Az állatok lenyúzott bőre kitűnő tömlő volt a legkülönbözőbb folyadékok számára. Húsuk, különösen az ürüé, igen kedvelt volt. Sok faluban volt disznó is. Szabadon szaladgáltak és felették az utcán szanaszét heverő hulladékokat. A lakosság táplálkozásában soha nem játszottak fontos szerepet, mivel tisztátalanoknak számítottak. Az állatállományhoz természetesen sokféle szárnyas is tartozott. Kacsákat, libákat, tyúkokat és galambokat minden faluban tartottak, s bizonyára a városokban is; az i. e. 1. évezredben ehhez még a valószínűleg Indiából származó pávák társultak.

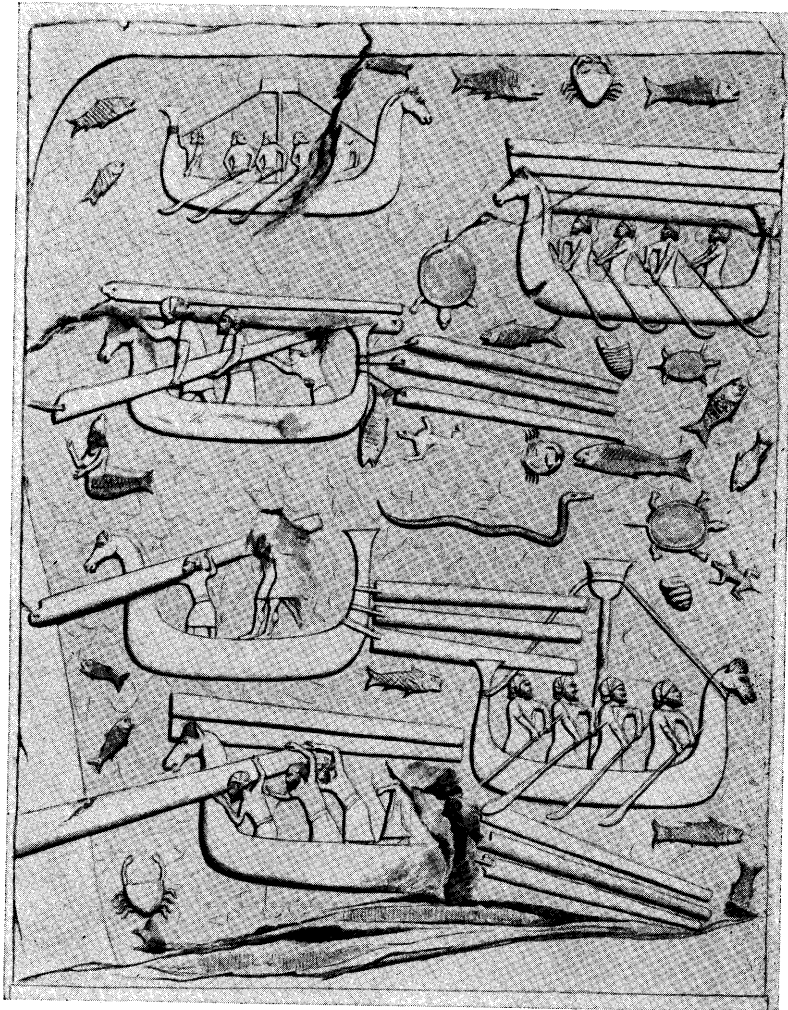
A méhészet Babilónban eredetileg nem volt honos, a babilóni királyi palota egyik emlékkövéen az Euphratész középső szakaszán fekvő Szuhi és Mari területek helytartója azzal dicsekedett, hogy a méhészetet ő tette Babilónban ismertté; többek között ezt írja: „A mézet gyűjtögető méheket, melyeket őseim és apám óta senki sem látott, és senki sem hozatott Szuhi országba: én lehozattam őket a Habha törzs hegységéből, és NN kertjeiben meghonosítottam őket. Mézet és viaszt készítenek. Érték a méz és viasz készítéséhez, és a kertészek is értenek hozzá. Bárki, aki a jövőben felnő, kérdezze meg az ország vénjeit: Igaz-e, hogy Samas-résuszur, Szuhi helytartója hozta be Szuhi országba a mézgyűjtő méheket?”

Teherhordó állatként a babilóniai elsősorban a szamarat használták. A vézna, de szívós szürke jószág a szállítás minden fajtájához alkalmas volt, s gyakran a nehéz teher mellé még a tulajdonos is a hátára kuporodott. Kocsi elé is befoghatták, s így a nehéz csomagot szállító kereskedők és utazók számára pótolhatatlan volt. A ló csak viszonylag későn került használlatként Babilónba. Már az i. e. 3. évezredben ismerték, de nem használták sem lovagláshoz, sem teherszállításhoz. Valószínűleg csak a kassú uralom idején kezdték meg a lovakat is nagyobb ménesekben tenyészteni. A lovak a babilóni királyoknak az egyiptomi fáraókhoz küldött kedvenc ajándékai közé tartoztak. A tulajdonképpeni lótenyésztő területek kezdettől fogva Kisázsia és a keleti hegylancok magasabban fekvő vidékei voltak, ahol a lovak dús legelőt találtak. Innen még az i. e. 1. évezredben is nagy számban importáltak Babilónba lovakat. A ló tartása igen költséges volt, ezért az egyszerű lakosság számára alig volt lehetséges. Lovakat inkább a királyi udvarban tartottak, ahol igavonó

állatként vadász- vagy harci szekerek elé fogták be. Az i. e. 1. évezredben a hadseregben is alkalmazták őket, s a csapatok egy részét lovakkal szerelték fel. A lovak felnevelésére, idomítására a babilóniai és az asszírok nagy gondot fordítottak, a különösen tapasztalt lótenyésztők írásos utasításokban adták tovább tudásukat. Egy utasítás az i. e. 2. évezred végén így ír a lótenyésztésről: „Hagyd, hogy szabadon fusson, a folyóba merüljön, a vízben fürödjék, lerázza magát, feljöjjön, a házba beállítson; ekkor kend be alaposan. A házban a lovak lehevernek, te hagyd, hogy a hasukon feküdjenek, s önts eléjük gabonát, falni fognak”. Ellenállóbb és olcsó teherhordó állatnak számított a szamar és ló kereszteződéséből származó szamaröszvér és öszvér.

A fejlődés folyamán Babilónban a megművelt földeken a tulajdonviszonyok különböző változásokon mentek át. Általában a királynak volt a legnagyobb földbirtoka. Folytonosan azon fáradozott, hogy növelje tulajdonát, s ily módon nagyobb jövedelemre tegyen szert. A királyon kívül a templomok is jelentős földbirtokkal rendelkeztek, tulajdonukat adomány, alapítvány és vásárlás útján szerezték. A földek legkisebb hányada volt a szabad parasztnak, akik gyakran váltak vállalkozók és kereskedők adósává, s birtokuk aztán a hitelező kezébe került. A legtöbb földtulajdonos nem akarta maga megművelni a földjét, hanem jórészt bérbe adta parasztnak, akiknek a szántóföld megműveléséről és a megfelelő időben való aratásról gondoskodniuk kellett. A haszonbért természetben kellett kifizetni, ez elvben a terméshez egyharmadát jelentette. Ha a földet először még megművelhetővé kellett tenni, a szerződést három évre állították ki. Előre meghatározták, hogy az első év adómentes, a másodikban csak kisebb összeget kell fizetni, s csupán a harmadik évben kellett a teljes bérleti díjat megadni. A törvényes rendelkezések intézkedéseket írtak elő az olyan parasztnak ellen, akik adórészüket nem szolgáltatták be pontosan a bérbeadónak. A tulajdonosok védelme mindenekelőtt való volt, mivel ők voltak az állam uralkodó csoportja. Hammurapi törvényeinek 42. paragrafusa így szól: „Ha valaki megművelés céljából földet bérelvén, a földön gabonát nem termelt: a földmunkálatok el nem végzését bizonyítsák rá, s mint szomszédai termése, úgy adjon ő is gabonát a föld gazdájának.”

A jövedelmező datolyapálmánál a vele járó sok munka ellenére a bérlőnek még kisebb rész jutott. Az erre vonatkozó előírás Hammurapinál így hangzik: „Ha valaki kertjét beporzás céljából kertésznek adta át:

36. Egy asszír dombormű szemléletesen ábrázolja a folyami teherszállítást és az építője kirakását. A Földközi-tenger bójáiban különböző tengeri állatok és mesebeli lények nyüzsögnek. I. e. VIII. század. Magassága 2,83 m

a kertész, amíg a kertet tartja, a kert hozadékából két részt adjon a kert gazdájának, egyharmadot pedig ő maga vegyen el.” (64. §). Ha azonban a paraszt természeti csapás következtében nem volt abban a helyzetben, hogy a megállapított bért megfizesse, az előírások értelmében ezt természetesen elengedték neki, s a bérletet egy évvel meghosszabbították.

A nagy királyi és templomi földbirtokokon főként saját személyzettel dolgoztattak, köztük rabszolgákkal. A munka dandárja idején, különösen aratáskor, kisegítő bér munkásokat fogadtak fel, akik egy meghatározott, többnyire természetben fizetett szolgáltatás ellenében szegődtek el. Ilyen munkások általában a határos hegyvidékekről jöttek, ahol mezőgazdasági munkákat nem folytattak, s ahol gyakran nehéz életfeltételek uralkodtak. Ezek a munkások gyakran meg is telepedtek Babilónban.

A babilóni királyok a katonáknak gyakran adományoztak földet örökölhető birtok gyanánt. A földosztásnak ez a módja különösen Hammurapi alatt volt igen elterjedve. Meg kellett művelniük a birtokot, s a terméshozamot katonai szolgálataik béreként kapták meg. Az i. e. 2. évezred második felében a kassú királyok hatalmas földbirtokokat adományoztak magánszemélyeknek, templomoknak, papoknak, olyanoknak, akik ezt külön kiérdemelték. Ez a föld rendszerint adómentes volt. Az ajándékozás aktusát jogilag az úgynevezett kudurru, felirattal ellátott határkö felállításával erősítették meg. Itt olvasható: „Ha valaki a jövőben, legyen az király vagy király fia, vagy hivatalnok, vagy helytartó, ... ezt az emlékkövet el akarja pusztítani, ... és a földet, Marduk-apaliddinának, Babilón királyának adományát, amelyet Bél-ahhé-cribának, Babilón polgármesterének ajándékozott, el akarja venni: azt az embert Anu, Bél és Éa, a nagy istenek feloldhatatlan átokkal, vaksággal, süket-séggel, bénasággal verjék meg, úgy, hogy vánszorogjon a fájdalomtól ...”

Mindent egybevetve, a bérlők és parasztok helyzete falun nem volt irigylésre méltó, mivel elsősorban a bér-, adó- és kamatösszegek pontos és rendszeres megfizetéséért kellett dolgozniuk. Csak ezután gondolhattak saját szükségleteikre, és gondoskodhattak családjukról. A jövedelemből arra sem mindig futotta, hogy akár csak eltengődjenek, ilyenkor kölcsönt kellett felvenniük, és még a vetőmagot is a királyi uradalmaktól, nagybirtokosoktól vagy kereskedőktől kellett kérniük. Az ezért felszámított kamatok oly magasak voltak, hogy a termés megmaradó része még jobban összezsugorodott, s a paraszt előtt már csak az adósszolgaság vagy rabszolgaság felé vezető út állt nyitva.

A mezőgazdaság számára alkalmas földterület igen korlátozott volt Babilóniában: mindössze 375 kilométer hosszú és 71 kilométer széles területről volt szó. Ezt pontosan felmérték és felosztották, hogy a lehető legalaposabban kihasználhassák. A földbirtok nagysága Hammurapi korában egy jómódú paraszt esetében körülbelül 26 hold volt, a kevésbé jómódúaknál 8–12 hold között. A városok közelében az újbabilóni időben egyre kevesebb lett a föld, úgyhogy a birtoknagyság csökkent, többnyire már csak 2 holdat tett ki, amit kertszerű művelésre használtak.

Az állattenyésztésben a jogi helyzet a földbirtokokéhoz volt hasonló. A nagy csordák legtöbbször a királyi ház vagy a templom tulajdonába tartoztak. Ők vállalkozóknak adták ki, s ezek a tulajdonképpeni munkára pásztorokat, gondozókat fogadtak fel. A pásztorok csekély bért kaptak, ezt a munkaadó még jobban csökkenthette, mivel a pásztorokat az állatot ért károkért bizonyos fokig felelősség terhelte. Hammurapi törvénykönyvének 263. paragrafusa így szól: „Ha a [szarvasmarhát] vagy akár [juh]ot, amely neki adatott, veszni hagyta: a [szarvasmarhának] megfelelő szarvasmarhát, illetve a [juhnak] megfelelő juhot adjon kárpótlásul[ul] gazdá[já]nak.” Ráadásul a pásztornak éberlen kellett őrködni azon is, nehogy a nyáj idegen földön legeljen, mert ebben az esetben is kártérítésre kötelezték. A nyájhoz tartozó állatok mindegyike tulajdonjegyet viselt, így gazdái könnyen megismerhették. Nabú-kudurriuszur idején az állattenyésztés is centralizálódott, egyre kevesebb nagyvállalkozó kezében összpontosult, s ezek a munkát alkalmazottaikra bízta, maguk csak az illetéket szedték be.

Hasonló volt a helyzet a halászatnál is, ahol külön e célra létesített tavakban nagy mennyiségű halat tenyésztettek. Amikor egy gazdag bankár, Enlil-nadin-sum magas rangú rabszolgája három ilyen tavat bérbe vett, kötelezte magát arra, hogy „fél talentum finomított ezüstöt fog fizetni ezekért, s attól a naptól kezdve, hogy az említett halastavakat neki halászatra átadják, naponta egy adag halat fog az asztalra helyezni.” A magas rangú rabszolga felügyelőket és halászokat fogadott fel, és megparancsolta nekik, hogy hús napon belül „500 jó minőségű halat szolgáltatassanak be”. Amennyiben ez nem sikerült nekik, öt nappal később ezer halat kellett kifogniuk.

A földművelés és állattenyésztés termékfölöslegével a babilóniak nagy távolságokra kereskedtek. Mivel az ország természeti kincsekben szegény volt, lakói a legrégibb időktől kezdve kénytelenek voltak

37. A teve az i. e. 1. évezredben már teherbördő és bánt állatként szerepel. Az i. e. IX. század második fele. Magassága 1,02 m; szélessége 1,65 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

élénk csereforgalmat folytatni más területek népeivel. A kereskedelem alapozta meg sok város jelentőségét és gazdagságát, amelyeket, kedvező földrajzi fekvésük folytán, a karavánoknak fel kellett keresniük. Babilón már Hammurapi király uralkodása alatt kereskedelmi központtá fejlődött, ami döntően hozzájárult a város jólétéhez. A babilóniak nemcsak saját kiviteli és behozatali cikkeikkel kereskedtek, hanem más országok közvetítőiként is sikeresen tevékenykedtek, és ezzel a közvetítő kereskedelemmel nagy haszonra tettek szert. Babilón a kereskedők közmondásos országa lett, mivel itt már korán igen magas fokra fejlődött az adásvétel, a pénz- és hitelgazdálkodás technikája.

A környező országok, ahol kisebb mértékben foglalkoztak földműveléssel, szívesen vásárolták Babilón mezőgazdasági termékeit. Nemcsak gabonát, lisztet, hüvelyes terményt vettek át, hanem szőlőmagot, datolyát és szárított halat is. Hasonlóképpen nagy felvevőpiacra találtak a babilóni szövetek, az edények, mivel ízlésesek és jó minőségűek voltak. A babilóni kézművesek számos külföldi nyersanyagból készítettek művészi termékeket, amelyeket a feldolgozás után ismét exportáltak. Ide

38. A folyón való átkelést egy Nimrúdból származó dombormű ábrázolja. A katonák jelfűt jubbörtömlőkön fekvé úsznak át. A jegyvereket és eszközöket két csónak szállítja, olyanok, mint a ma „guffá”-nak nevezett járművek. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 0,98 m; szélessége 2,18 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

tartoztak elsősorban a féldrágakőből készült pecséthengerek, amelyek a Földközi-tenger térségében egészen Görögorszáig eljutottak, ezenkívül ékszerek, kenetek, illatszerek és más luxuscikkek.

Babilón fő behozatali cikkeként a fát, a fémet és a terméskövet említhetjük, minthogy ezek a nyersanyagok Mezopotámia déli részén egyáltalán nem léteztek. Mivel a pálma faanyaga a nagyobb építkezésekhez nem volt megfelelő, az uralkodók állandó igényt támasztottak a tartós, hosszú szálú nemes faanyag iránt, amelyet templomok és paloták fedésére lehetett használni. Ezek közül a cédrust kedvelték a leginkább. Cédrust az Amanus és Libanon hegyéről hoztak Babilónba. Nabú-kudurri-uszur gyakran említi építkezési feliratain a cédrusfa felhasználását: „Legjobb cédrusaimat, amelyeket a Libanonról, a fenséges hegyi erdőből hoztam,

39. Az üvegpassztából előállított edények általában nem voltak átlátszóak. I. e. 1. évezred első fele. Magassága 8,7 cm

az Ekua, az isten szentélye befedéséhez válogattam ki, az ő dicsőségére kerestem meg. A hatalmas cédrusgerenda belső oldalát az Ekua befedéséhez fénylő arannyal vonattam be, a cédrustetőzet alsó gerendáit ezüsttel és drágakővel díszítettem.” A költséges fa megszerzésére gyakran expedíciókat, sőt hadjáratokat is indítottak. A cédrust a Libanonról az Euphratészig vontatták, majd tutajja összekötve, nagy szállítmányokban a folyón úsztatták le. Építkezési célokra azonban más fafajtákat is importáltak, például platánt, ciprust és puszpángot.

A kőben szegény Babilónnak nagy szüksége volt építőköre is, amit falburkolatként, valamint a díszes kiképzésű épületekben padló gyanánt használtak fel. A szobrászoknak bazaltra, dioritra és márványra volt szükségük, hogy szobrokat és más plastikákat készítsenek belőlük. A kereskedelem révén a drágaköveknek is több fajtája került az országba, amelyekből az istenszobrokat és az ékszereket készítették. Minden időben kedvelt és sokra tartott maradt a lazúrkő (lapis lazuli), amelynek színe miatt a gonosz hatalmak elleni mágikus védőerőt tulajdonítottak. Minden bizonnyal keleti területről, Afganisztánból és Perzsiából származott, de Babilón tovább exportálta nyersanyagként vagy késztermékként más országokba, elsősorban Egyiptomba. Örményország éppúgy, mint Arábia, sok értékes drágakövet szállított a két folyam országának. A „tenger köveit”, ahogy a gyöngyöt nevezték, a Perzsa-öbölben halászták.

A szerszámok, ékszerek és használati tárgyak előállításához nélkülözhetetlenek voltak a fémek, melyek közül elsőként a rezet alkalmazták. Elsősorban Kisázsiaiból került Babilónba, mivel az Örmény-hegyvidéken, a Kaukázusban, valamint a nyugati partvidéken gazdag rézlelőhelyek voltak. A bronz előállításához kiegészítő fémként ónra volt szükség, ezt a karavánok többnyire a Kaspi-tenger vidékéről és Khorezmből hozták be. Ezek a hegyi országok, valamint a Taurusz voltak a nagyra becsült gyekből arany is érkezett, azonban a babilóni királyok a legtöbb aranyat az egyiptomi fáraóktól kapták, akik viszont Núbiából szerezték nagy mennyiségben. Az i. e. 2. évezred vége felé egyre inkább elterjedt a vas használata, mivel a fém tartósságát és szilárdságát különösen nagyra értékelték. A vas akkoriban sokkal keresettebb és értékesebb volt, mint ezüst szállítói. Az ezüst volt Babilónban az általános értékmérő. A he- az arany, mert a háborúban a vasfegyverek döntő szerepet játszottak. A vastermékek fő előállítója megint csak Örményország volt, Transzkaukáziával, és Kisázsia déli része a Taurusszal együtt.

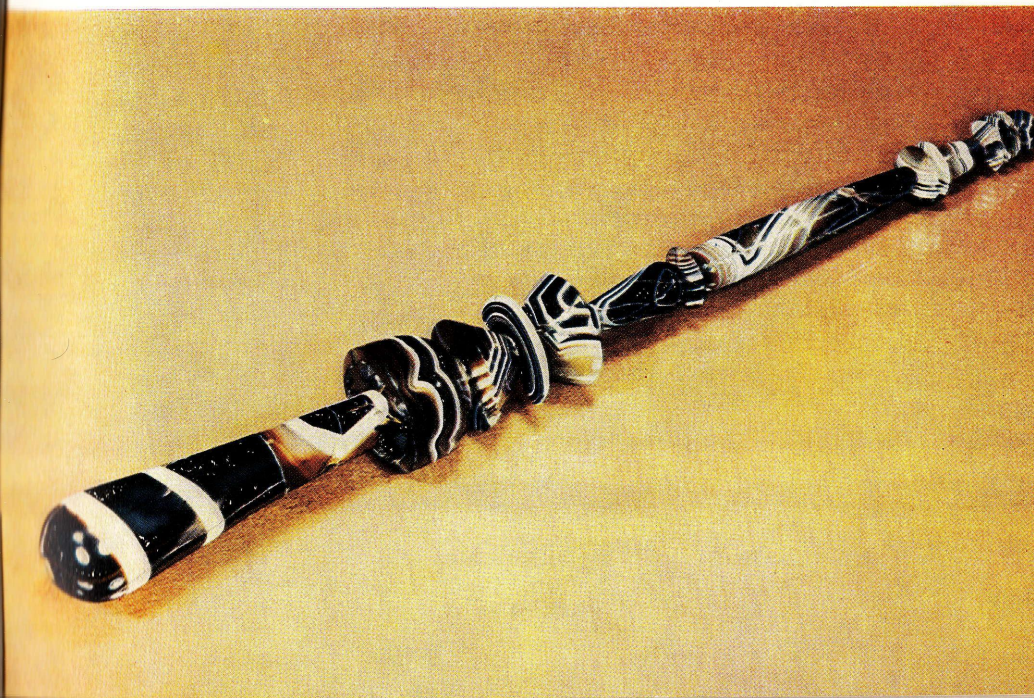
40. Egy közönséges csónak agyagmodellje. I. e. VI. század. Hossza 20,2 cm

E fontos nyersanyagok mellett a kereskedelem közvetítésével még sok más termék is került az országba. A templomi szertartásokhoz és az illatszerek előállításához illóolajokra: mirtuszra, nárdusra és tömjénre volt szükség, amelyeket Arábiából és Indiából importáltak. A ciprusból, mirtuszból és cédrusból sajtolat olajat, amelyet kultikus célokra és testápolásra használtak, szintén nagy mennyiségben kellett importálni. Olyan luxuscikkek, mint a festékesedények, fésűk, díszűk nyersanyagaként az elefántcsontot kedvelték, ez többnyire szíriai és föníciai kereskedők közvetítésével került Babilónba. Az elefántcsontot általában nem nyersanyag, hanem már feldolgozott áru formájában hozták be, s a királyi udvarban nagyon kedvelték.

Ahol élénk kereskedelem zajlott, ott közlekedési utakra is szükség volt. Ha nem voltak is kövezett műutak, de mégis kialakultak a rendszeresen használt útvonalak, amelyeken a karavánok a legkedvezőbb módon és a leggyorsabban érhatték el céljukat. A rendezett kereskedelmi forgalom

41. Ez az onix buzogányfej is a babilóni kézművesek alkotása. I. e. 600 körül. Átmérője 5 cm

42. Egykor valószínűleg a királyi udvar kincsei közé tartozott ez az onixból metszett jogar is. I. e. 600 körül. Hossza 38,9 cm

korszakaiban, amelynek az erős, konszolidált birodalom volt az előfeltétele, a fontosabb utakon kétórás szakaszonként őrséget helyeztek el. A sivatagban bizonyos távolságokra kisebb erődítményeket létesítettek: ezek közelében mindig volt forrás. Itt pihenhették ki magukat a királyi postaforgalomban alkalmazott küldöncök is, akiknek fontos okmányokat, leveleket vagy ajándékküldeményeket kellett az egyik királyi udvarból a másikba vinniük. Ezekről a kereskedelmi útvonalakról, amelyeket háború esetén természetesen elsősorban a hadsereg használt, feljegyzések is fennmaradtak, amelyek feltüntetik az útvonalat és az egyes pontok közötti távolságokat. Ezeket az itineráriumokat használták azután a kereskedők tervbe vett utazásaik hosszúságának megállapítására, és ennek alapján tették meg a szükséges előkészületeket.

A legfontosabb külkereskedelmi útvonalak közül néhány egészen a szíriai-palesztinai tengerpartig vezetett. Ezek az Euphratész mentén haladtak fölfelé, majd az Euphratész középső szakaszán vagy elkanyarodtak, s a tadmori (Palmyra) oázison keresztül vezettek Középső-Szíriába, vagy az Euphratész mentén tovább Halab (Aleppo) felé. Karkemisből Kisázsia felé is tovább lehetett utazni. A két folyam országán belül a kereskedelmi útvonalak a folyók és nagy csatornák mentén haladtak. A Tigrisz és a Nagy-Zábu mentén húzódott az Örmény-hegyvidék felé vezető út. A keleti hegysorosokon keresztül lehetett a közép-ázsiai területekre és Indiába jutni. A szokásos út Indiába hajóval valószínűleg a Perzsa-öböl partjai mentén vezetett. Az Egyiptomba vezető vízi úton a kereskedők hajóikkal az arab félsziget megkerülése után a Vörös-tengerbe érkeztek.

A kereskedőknek és utazóknak igen jelentékeny távolságokat kellett legyőzniük. Teherhordásra szamarat használtak. A terheket tartóváz segítségével akasztották az állatokra. Nehezebb rakomány szállításához két- vagy négykerekű szekereket kellett használniuk, amelyeket szamarak húztak. A szállításnak ez a módja azonban rossz utakon nem volt praktikus, mert a szekerek az utak piszkában, sárában elakadtak. Ezenkívül a számos vízfolyáson való átkelés is nehezítette az utazást. Lovakat csak ritkán használtak teherszállításra, mivel megszerzésük és tartásuk igen költséges volt. A szívós és igénytelen tevét Mezopotámiában viszonylag csak későn kezdték málhás és lovaglóállatként használni, az i. e. 2. évezredtől kezdve azonban egyre nagyobb szerepet kapott.

Hosszú utazásra a rossz útviszonyok és a sokféle, útközből fellépő

veszély miatt egyedül nem szívesen vállalkoztak. Főképp a sivatagokban és steppevidékeken portyázó nomád törzsek rablótámadásaitól féltek. A nomádok elvették a kereskedők összes áruit, beleértve a málhás állatokat is, sőt legtöbbször még a megtámadottak ruházatát és személyi holmiját is követelték, s az ellenállás legkisebb jelére gyakran meg is ölték az utazókat. Az volt a legbiztonságosabb, ha lehetőleg nagy csoportban utaztak. A nagyobb városokban és a karavánok kiindulópontjain az utazók csoportokba verődtek. Néha több hétig kellett várniuk, míg elegendő résztvevő gyűlt össze. A kereskedők gyakran nem rendelkeztek saját málhás állattal, ilyenkor az expedíciót irányító karavánvezetőtől vettek bérbe. A karaván vezetője felelős volt a reá bízott rakományért és a szállítás biztonságáért. Hosszabb utak esetében a kereskedők egyezséget kötöttek, hogy egy-egy karavánnak ne kelljen az egész távolságot megtennie, hanem félúton szembetalálkoztak a rendeltetési helyről kiküldött menettel, s az árukat átrakták. A kereskedők számára ez annyiban volt előnyös, hogy országuktól nem kellett túl messzire eltávolodniuk. A karavánkereskedelem támaszpontjain – mint Tadmorban (Palmyra) –, amelyek a sivatag közepén feküdtek, éppen ezért szüntelenül élénk volt a forgalom, s virágzott a közvetítő kereskedelem. A karavánvezetők gyakran az átszelt területeken is vásároltak árukat, amelyeket aztán hazájukban eladhattak.

Babilónián belül a forgalom lehetőleg a folyókon és a csatornákon bonyolódott le. A szárazföldi utazás itt különösen nehéz volt, mivel az utat állandóan vízfolyások és csatornák keresztezték. Többnyire csak a gázlóknál lehetett átkelni: az állatok átúsztak, az emberek pedig felfújt birkabőröken keltek át. A rakományt kompokon szállították. Szélesebb folyóknál a sűrűn használt átkelőhelyeknél hajóhidak voltak. A folyókon fölfelé haladni nehéz volt, mivel a folyóknak meglehetősen erős sodra volt. Az Euphratész Babilónig, a Tigrisz pedig Upitól (Opisz) kezdve volt hajózható. A folyón felfelé nem sok értelme volt a csáklázásnak és vitorlázásnak, a csónakokat vontatni kellett. Babilónnál a hajókat gyakran leszerelték és a partra húzták.

Az első hajók, amelyek valószínűleg a Tigrisz és az Euphratész mocsaras területein már meglehetősen korán elterjedtek, nádból készültek, s aszfalt segítségével tették őket vízhatlanná. Általában azonban a babilóniaiak a hajóépítéshez faanyagot használtak, és sokféle hajóformát készítettek. A hajók elülső és hátsó orra magas volt, ezeket művészi állatfejek-

43. A súlyokat gyakran fejét hátrahajtó kacsá alakjában mintázták. Ezen a darabon súlyaként azt tüntették fel, hogy „egy egész talentum”; 29,68 kilogrammot nyom. I. e. 1. évezred

kel díszítették. A hajókat bordákból ácsolták, közepén magasodott az árboc, egy árbockosárral. A folyami hajózáshoz használt hajók nem voltak nagyok, s merülésük is kicsi volt. A nettó térfogat a nagyobb vízi járműveknél 10 és 16 regisztertonna között volt.

Főként a két folyam országában használták a „guffa” nevű vízi járművet, egy kerek kosárhoz hasonló kis hajót. Fűzfavesszőből vagy nádszálból fonták, állatbőrrel vonták be, majd aszfalttal szigetelték. Az északról jövő kereskedők áruikat csónakon egészen Babilónia déli részéig tudták szállítani. Ott eladták a rakományt, gyakran még a hajó egyes részeit is, s csupán a bőrt vitték haza, hogy azzal új csónakot tudjanak készíteni. Nehezebb terhek szállítására a „kalakku”-nak nevezett tutaj volt alkalmas, ez felfújt birkabőrökre helyezett deszkákból állt.

A kereskedők a hajókat többnyire bérelték, mivel nem volt saját hajójuk. A voltaképpen munkára hozzáértő hajóst fogadtak fel. Mint ahogy Hammurapi törvényének 237. paragrafusából kiténik, a hajósgazda volt felelős a szállításért, a rakomány megfelelő állapotban való meg-

érkezéséért, valamint a hajó karbantartásáért: „Ha valaki hajóst, valamint hajót bérelvén, azt árpával, gypjával, olajjal, datolyával vagy bármi néven nevezendő rakománnyal megrakta, ez a hajós pedig hanyagságból a hajót elsüllyesztette, s a belsejében levő holmit elvesztette: a hajós a hajót, amelyet elsüllyesztett, valamint mindazt, amit benne elveszített, térítse meg.”

Mivel a kereskedők sem szárazföldi, sem vízi úton nem szívesen vállalkoztak egyedül az utazásra, rendszerint két-három kereskedő társult egy üzlethez, s a sikeres vállalkozás után a nyereségen osztoztak. Ha a kereskedő a fáradalmas utazásra, amely őt több hétre vagy hónapra távol tartotta üzleteitől, nem akart maga vállalkozni, akkor segédet fogadott, aki az előtte álló vállalkozást illetően teljhatalommal rendelkezett, de megbízójának pontos számadással tartozott. A segéd napi bért kapott.

A kereskedelem fontos szerepet játszott Babilónban, s így érthető, hogy a bevételekből a király is részesedni akart. A távolsági és nagykereskedelemmel foglalkozók legtöbbször a király alkalmazottja volt, s az ő megbízásából dolgozott. A nagy tételekben folytatott kereskedelemhez királyi engedélyre volt szükség, ami azt jelentette, hogy a jövedelemből adórészesedést kellett fizetni. A kereskedők ennek fejében a király különleges védelmét élvezték, például ő gondoskodott országában az utak biztonságáról. A templomok is védték érdekeiket, s a kereskedelem terén vezető szerepre törekedtek.

Voltak államközi szerződések is, amelyeknek célja az volt, hogy biztosítsák az akadálytalan kereskedelmet azokban az országokban, amelyekben a kereskedők átutaztak. Ezért az illető területek mindenkor uralkodójának vámot kellett fizetni. Mégis gyakran előfordult, hogy a kereskedőket megtámadták és megölték, úgyhogy a babilóni királyok gyors beavatkozására volt szükségük. Dühödten követeltek számadást: „A te országodban raboltak meg engem. Vond őket felelősségre; az ezüstöt, amit elvettek, térítsd meg velük! És az embereket, akik megölték a szolgálmat, öld meg, hogy azok vérért visszafizesd! Ha azonban ezeket az embereket nem öld meg, ismét megölhetik akár az én utazóimat, akár a te követeidet, és akkor a követek [küldése] megszűnik közöttünk, és akkor azok ellenséggé válnak irántad!” Mivel a nomád törzsek rablásai a kereskedelmet veszélyeztették, a biztonság helyreállítása érdekében a királyok gyakran kényszerültek arra, hogy büntető expedíciót indítsanak ellenük. A kereskedők gyakran fizettek önként vámot a nomádoknak

azért, hogy védelmezzék őket és kíséretüket, vagy hogy akadálytalanul elvonulhassanak.

Minden adó és veszteség ellenére, amellyel a kereskedőknek számolniuk kellett, egy sikeres út jövedelme oly jelentékeny volt, hogy egy jól menő kereskedelmi vállalat hamarosan gazdagságra és hatalomra tett szert. Babilónban magában a kereskedelem meghatározott várcsrészekre koncentrált. A kereskedőkapuknál és a parton voltak a nagykerkedelem központjai, mivel ide érkeztek a szárazföldön vagy vízi úton küldött expedíciók, s itt adták át az árut a közvetítő kereskedőknek és a kiskereskedőknek. Az üzletágak szerint rendezett bazároknak többnyire a kiskereskedők ültek, akik áruikat közvetlenül a lakosoknak adták el.

A tiszta cserekereskedelemből már a sumer korban kifejlődött az egyenértékek szerinti kereskedelem. Értékmérőként kezdetben az ország fő terméke, a gabona szolgált, később fémeket használtak erre a célra. Ez lényegében az ezüst volt, amely súly szerint tömb, gyűrű vagy rúd formában volt forgalomban. Az elterjedtebb súlyegységek, az országban használatos hatvanas számrendszerben a következők voltak: 1 se = 0,0467 gramm, 1 siqlum = 8,416 gramm; 60 siqlum alkotott 1 manát = 0,5 kg, míg 60 mana 1 talentumot = 30,5 kg. Nabú-kudurri-uszur korában legkisebb súlyegységként a siqlum tört részeit, nem pedig a sét használták. Űrmértékeknek a szila = 0,842 liter volt a leghasználatosabb mérték. De némelyik városban, s mindenekelőtt a templomokban különféle egyéb mértékegységeket használtak, amelyeket külön állapítottak meg. Messze földön elterjedt volt a szippari Samas-templom mértéke, amely nagy szerepet játszott a gazdasági életben.

Hamarosan minden kereskedelmi cikket és a többi fémeket is az elfogadott ezüstértékmérőhöz viszonyítottak. Az arányok az évszázadok folyamán megváltoztak, mivel az árak jelentősen emelkedtek. Hammurapi idejében például 6 siqlum ezüstért 1 siqlum aranyat lehetett kapni, az újbabilóni korszakban az arany ára annyira emelkedett, hogy 1 siqlum aranyért 10–13 siqlum ezüstöt kellett fizetni. 1 siqlum ezüstért 120–140 siqlum rézet adtak, ami a réz alacsony értékére mutat. A vas az i. e. 2. évezredben még drága volt, 1 siqlum vasért 8 siqlum ezüstöt kellett fizetni, az i. e. VI. században a viszonyítás az 1 : 125 arányra változott, tehát 1 siqlum ezüstért 125 siqlum vasat lehetett kapni. Az ezüst értéke finomságától is függött, tehát attól, hogy valóban tiszta,

finomított ezüstről van-e szó. Hogy a hamisításoknak elejét vegyék, a forgalomba hozatal előtt pecséttel látták el az átvizsgált darabokat. Ezeket a vert pénzérmek előfutárainak tekinthetjük.

Az ezüstérték alapján a legtöbb cikknek állandó ára volt, amit királyi rendeletek szabtak meg. Az egészséges gazdasági élet megteremtése érdekében az uralkodók állandóan azon fáradoztak, hogy megakadályozzák az alapvető élelmiszerek és a legfontosabb termelőeszközök árának emelkedését. A hivatalosan meghatározott árak mégis gyakran ellentétben álltak a valóságban kifizetettel. Az uralkodók sokszor nem is akartak mást, mint propagandaakciókat, amelyek az ország jólétét voltak hivatva dokumentálni. Így minden igyekezet ellenére is az évszázadok folyamán az árak a munkabéreknél sokkal gyorsabb ütemben növekedtek.

Hogy milyen árat kellett a lakosságnak az alapvető élelmiszerekért fizetnie? Az i. e. 3. évezred közepén 1 siqlum ezüstért 300 szila (121 liter) gabonát lehetett kapni. Hammurapi idején a vásárló ugyanazért a pénzért már csak 150–180 szilát, valamivel később pedig már csak 90 szilát kapott. Nagy ínség idején, amikor ellenség zárta körül a várost, mérhetetlenül emelkedtek a gabonaárak, a feketepiacon 1 siqlumért 20 szila gabonát adtak. Nabú-kudurri-uszur uralkodása alatt a gabonaárak stabilizálódtak, mert 1 siqlumért ismét 180 szila gabonát lehetett kapni. Az újbabilóni korban 1 siqlum ezüstért 180 szila datolyát vagy 3–4 szila olajat adtak. Hammurapi uralkodása óta az olaj ára háromszorosára nőtt. Ha a parasztok és pásztorok állatot akartak vásárolni, az bizony rendkívül sokba került. Egy marháért általában 20 siqlum ezüstöt, egy szamárért 30 siqlumot kellett fizetni. A jó szamár természetesen még drágább volt, 120 siqlumba is kerülhetett. Ezzel szemben ürüt másfél-két siqlumért lehetett venni. A kézműipari termékek viszonylag drágák voltak, mivel például a fát, a fémeket importálni kellett. Így egy faeke 5 siqlumba került, egy ajtó – melyet ház bérlése esetén a bérlőnek kellett magával hoznia – 1–2 siqlumba. Az egyszerű lakosság ruhadarabjai lehetőség szerint házilag készültek, de természetesen néha anyagot, s olykor kész ruhákat is kellett vásárolni.

44. A gazdasági okmányokat gyakran agyagtokba helyezték, s erre még egyszer ráírták ugyanazt a szöveget, amely a belső táblán állt. Szélére a szerződő felek és a tanúk nyomták rá pecsétjüket. Az i. e. XVIII. század második fele. Magassága 13 cm

Az ár a szövet minőségétől és kikészítési módjától függött. 6 siqlumért például két ruhát és egy mellényt lehetett kapni, egy fejfedőért körülbelül 3 siqlumot kellett számolni.

A bérszínvonal nehezen állapítható meg, mert a kézművesek, bérlők, bér munkások legnagyobb részét természetben fizették, s ebben is különböző megállapodások voltak. Bér munkásokat vagy egy bizonyos munkára, például aratásra, vagy egy teljes évre fogadtak fel. A mindennapi ételmen kívül legfeljebb 6 siqlum ezüstöt kaptak évente, de legtöbbször még annál is kevesebbet. A szülőknek, akik kiskorú gyermekeiket adták munkára, gyakran kevesebb összeggel kellett megelégedniük. Akadtak vállalkozók, akik nagyobb számú munkást fogadtak szolgálatukba, hogy azután szükség esetén, természetesen magasabb bérért, továbbadják őket, s az így szerzett többletet besöpörjék.

A dolgozó nép helyzete ezért általában igen rossz volt, a királyi bér megállapítások és a meghatározott bérpolitika ellenére is, mivel a mindennapi életben nem tartották be a kötelezően megszabott béreket. A hatalom néhány nagyvállalkozó kezében összpontosult, ők diktálták a béreket és árakat. Néhány bankház, amely nemzedékről nemzedékre öröklődött, mint például Babilónban „Egibi és fiai”, vagy Nippurban „Murassu és fiai”, kiemelkedő szerepet játszott a gazdasági életben. Nemcsak pénzkölcsönzéssel, valamint föld és mezőgazdasági termékek felvásárlásával és eladásával foglalkoztak, hanem mindenféle sötét ügyletekbe és spekulációkba is belekeveredtek. Az Egibi ház tagjai még rabnőket is közvetítettek a bordélyházaknak. A vagyonos lányokkal kötött, alaposan megfontolt házasságok egyre gazdagabbá tették a szerteágazó családot, és növelték hatalmát.

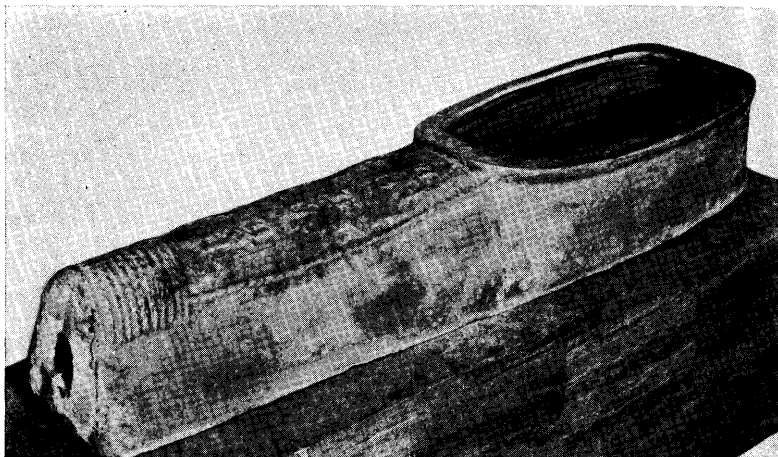
A lakosság széles rétegeinek fizetése képtelensége kiterjedt hitelgazdasághoz vezetett, amely ismét a kizsákmányolás fokozódását eredményezte. A megállapított kamatlábat, pénznél 20 százalékot, gabonánál 33 százalékot, gyakran túllépték, s ügyes manipulációkkal uzsoraüzleteket folytattak. Ha egy paraszt tavasszal hogy földjét megművelhesse, kölcsön felvételére kényszerült, a gabona értékét a pénz akkori árfolyama szerint számították. A kölcsön visszafizetésének közvetlenül az aratás után kellett megtörténnie, olyankor, amikor a gabonát sokkal olcsóbban adták. A parasztnak tehát a kölcsönzött pénzüsszeg ellenében sokkal több gabonát kellett visszaadnia, mint amennyit korábban ka-

45. A gabonát egyszerű őrlőkővön dörzsölték szét

pott. Így a pénzhitelező a kikötött kamaton felül a gabona árának árfolyamcsökkenése miatt még külön haszonra is szert tett. A kölcsön biztosítékaként az adós vagy földjét, házát, családtagját, vagy ha volt, rabszolgáját ajánlotta fel.

A Hammurapi-kódexben, de már a sumer korban is igyekeztek a vásárlást, eladást lehetőleg írásban rögzíteni, hogy jogilag érvényessé tegyék. Hammurapi törvénygyűjteményének 7. paragrafusában ez áll: „Ha valaki akár ezüstöt, akár aranyat, akár rabszolgát, akár rabszolgánőt, akár szarvasmarhát, akár juhót, akár szamarat vagy akár bármi néven nevezhető dolgot valaki más fiának vagy rabszolgájának kezéből tanúk vagy szerződés nélkül megvásárolt, vagy akár megörzésre átvett: az illető tolvaj, öllessék meg.” Az üzletkötésnél gyakran egy tanúval is

46. A temetkezéshez gyakran használták a mázas, ún. papucsszarkofágokat. Az i. e. 1. évezred vége. Hossza 1,91 m

47. Az ilyen agyagfigurákat öntőminták segítségével ezrével készítették, és a vallási ünnepeken a lakosság vásárolta őket. Az i. e. 1. évezred közepe. Magassága 6,6 cm

beérték, de általában kedvezőbb volt, ha okmányt is kiállítottak. Ily módon a vásárlás vagy az áru későbbi megtámadása esetén írásos bizonyítékok álltak rendelkezésre, és így a szavatossági igényeket is könnyebben lehetett bejelenteni. Nagyobb üzletek lebonyolításánál, mint például ingatlan, rabszolgák vagy állatok eladásánál feltétlenül szükség volt írásos bizonyítékokra. Ezek valahogy így hangzottak: „6 öl beépített telek az Istár-kapu kerületben Borszippa belterületén (a telek fekvésének pontos meghatározása következik); ezt 3 mana fehér ezüstért Nabú-etirtól, Nabú-kisir fiától, Ninurta-usallim leszármazottjától Nadin, Nabú-aha-iddina fia, Kidin-Nana leszármazottja, miután megnevezte az ellenértéket, teljes vételáron megvásárolta... Ő [azaz az eladó] elégedett, kiegyenlített, panaszos követelés nincs. Az ügyre többé nem térhetnek vissza, egymás ellen panaszkodván. Ha a szóban forgó telekre mégis igényt támaszt, az ezüstöt, amelyet ő [azaz az eladó] megkapott, tizenkétszeresen térítse meg. Az okmány lepecsételésénél jelen voltak: [6 tanú neve következik]. Borszippa, Ajjaru hó 21. napja, Nabú-kudurri-uszur, Babilón királya 13. évében. Nabú-

etir körömlenyomata, ismert pecsétje helyett. Ő fogja az őlt ellenőrizni, s az ezüst az okmányhoz képest majd több vagy kevesebb lesz.” A vőnők a vételáron kívül az eladót és a tanúkat meg is kellett ajándékozni, és a hivatalos eljárás költségeit is neki kellett fizetnie.

A vásárlók között, akik földbirtokhoz akartak jutni, gyakran voltak kereskedők is, akik tekintélyre és gazdagságra tettek szert. A babilóni gazdasági életben a mezőgazdaság és a kereskedelem mellett a kézművesség is fontos szerephez jutott. Nemcsak a hazai piacra termelt, termékei eljutottak külföldre is. Évszázados fejlődés következményeként a kézművesség egyre inkább specializálódott és szétágazott. A tehetséges kézművesek egész serege alakult ki, amely a lakosság jelentékeny részét tette ki. Tevékenységük nagymértékben hozzájárult a városoknak és lakóiknak meggazdagodásához és fejlődéséhez. Munkájukat sem a királyok, sem a templom, sem pedig a lakosság nem nélkülözhetette. Ezért törekedett minden uralkodó arra, hogy országában lehetőleg sok ügyes kézműves legyen, akik kényelme és pompaszeretete minden igényét ki tudták elégíteni. Babilónba Elő-Ázsia különböző területeiről is jöttek kézművesek. Vagy szabad emberként vándoroltak be, mert kedvező munka- és életfeltételeket találtak, vagy kényszerrel, hadjáratok során hurcolták be őket. II. Nabú-kudurri-uszur is követte elődei példáját, s Jeruzsálem meghódítása után a kovácsokat magával vitte és letelepítette Babilónban.

A kézművességet olyan nagy becsben tartották, hogy isteni eredetet tulajdonítottak neki. A hagyományok arról szólnak, hogy az emberekhez Éa, a tengeri mélységek istene közvetítette a különböző mesteriségek ismeretét. A babilóni Anu-teremtésmítosz így ír erről: „Amikor Anu isten az eget teremtette, Nudimmud isten az óceánt lakásaként teremtette, Éa az óceánból agyagot markolt föl, megteremtette a téglavetés istenét a templomépítéshez, az építkezéshez megteremtette a nádat és a fát, megteremtette az ácsistent, a kovácsistent és Arazu istent, hogy befejezze az építkezéseket, hegyeket, tengereket alkotott mindenféle élőlény számára, megteremtette az ötvösség istenét, a kőfaragás istenét, és Ninkurra istent a munkálatokhoz, és ezek dús jövedelmét az áldozatokhoz...” Az itt megnevezett kézművesistenek valószínűleg Éának, a teremtő istennek különböző megjelenési formái.

Egy jó kézműves, társadalmi rangját tekintve, eredetileg jóval a paraszt, kereskedő vagy a tanulatlan munkás felett állt. A képzett

48. Háromlábú, kerek lappal ellátott asztal agyagmodellje. I. e. VI. század. Magassága 5,4 cm

kézművesek számának növekedésével azonban ezek a különbségek elmosódtak, s Nabú-kudurri-uszur korában a kézművesek vagyonuknak megfelelően tartoztak a lakosság módos vagy vagyontalan rétegéhez. Már nemcsak mesterségük révén emelkedhettek mások fölé. Természetesen az újbabilóni korban is voltak rendkívül nagyra becsült kézművesek és művészek, akik a társadalomban tisztességes pozícióhoz jutottak. De az valószínűleg sohasem valósult meg, amit egy felirat célul tűzött

ki, hogy „az ország kormányzása élén a művészek álljanak”, és „ha a király nem becsüli őket, az ország elpártol tőle”, hanem az okosságnál és ügyességnél többre tartották a gazdagságot és a tulajdont.

A kézművesség különböző ágazatait jól szervezték meg. A nagyvárosokban, amilyen Babilón is volt, munkahelyiségeik meghatározott utcákban vagy negyedekben voltak, így fel lehetett keresni például az ötvösök, a takácsok vagy az ácsok utcáját. A lakosság számára ez nagyon kedvező volt, mivel viszonylag szűk térségben egy kézművesség valamennyi képviselőjét megtalálták, s termékeik közül a legszebbeket és a legjutányosabb árúakat választhatták ki. Az összehasonlítási lehetőség egészséges konkurrenciát teremtett, mert mindenkinek ki kellett tennie magáért, hogy helytállhasson, s ugyanakkor vevőit sem csaphatta be. A különböző foglalkozási csoportok tagjai céhekbe tömörültek, ahol egymás között megegyeztek az árakban. Kifelé a céh vezetője képviselte céhbeli kollégáit; felelős volt a kézművesek adófizetéséért a király és a hivatalnokok előtt, és ugyanakkor felhatalmazása volt arra, hogy az egész céh részére megrendeléseket vegyen fel. Nabú-kudurri-uszur korában azonban ezen az erős szervezeten is észrevehetővé kezdtek válni a bomlás jelei, mivel a nagy templomgazdaságok s a gazdag kereskedők és földbirtokosok a kézművesek számottevő tömegét foglalkoztatták. Ezek a kézművesek valószínűleg már nem tartoztak céhekbe, hanem bér munkásként munkaadójuk fennhatósága alatt álltak. A nagyüzemek magasabb termelékenységet értek el, s termékeikkel a kistermelőket kiszoríthatták a piacról, vagy legalábbis nehézségeket okozhattak nekik. A kistermelőknek ennek következtében be kellett zárniuk a saját boltjukat, s maguknak is bér munkásként kellett elhelyezkedniük egy nagyobb üzemben.

A kézművespályára lépő jelölt a mindenkori szakma nehézségeinek megfelelő tanulóidőt töltött el. Ha egy apa például a fiát egy takácshoz adta inasnak, a mester kötelezettséget vállalt arra, hogy tanoncát ki-tanítja, s beavatja mesterségének titkaiba. Ha ezt nem tette meg, kártérítési összeget kellett fizetnie. Nabú-kudurri-uszur Babilónjában egyes családok gyakran adtak fiatal rabszolgát is ipari tanulóknak, mivel ez igen jövedelmező üzlet volt. Az iparosmester nem kapott tandíjat, de a tanonc szülei vagy a rabszolga tulajdonosai gondoskodtak ruházatáról, néha ételmezéséről is. Természetes volt, hogy a mester a tanulót bevonja a házban és a kertben adódó sokféle kisegítő munkába is.

49. Az agyag-csengőket nyilván színtén a kultikus cselekmények során használták. I. e. VI. század. Magassága 3,8 cm

Mindezek ellenére is oktatnia kellett a tanoncait, nehogy megbüntessék. A pékek tanulóideje igen rövid volt, mivel a kenyér- és sütemény-készítésről egy és negyed év alatt mindent meg lehetett tanulni. Ha a tanuló a posztókallózást akarta megtanulni, ehhez két és negyed év volt szükséges. A kőfaragónak még több ismeretre volt szüksége, ezért négy évig inaskodott. Úgy látszik, a legnehezebb a szövés volt, első-sorban a szép mintájú szövetek, terítők és szőnyegek szövése. Itt 5 éves tanulóidőt kellett a tanoncnak eltöltenie, míg a szakma minden rejtélyét elsajátította. A tanonc legtöbbször a tanulóidő letöltése után is régi mesterénél maradt, majd mesterlegénnyé emelkedett. Munkájáért most már bért is kapott. Ha a mesterlegény rabszolga volt, a pénz a tulajdonost illette. A rabszolgának havonta körülbelül 1 siqlumot kellett leadnia, térítésként urától csak az ételt és a szükséges ruházatot kapta meg. Ha különösen szorgalmas volt, olykor-olykor sikerült egy kevés pénzt a maga számára is megtakarítania.

A különböző iparágak elkülönülése elsősorban az országban található nyersanyagok függvénye volt. A legrégebb és legfontosabb iparág-nak éppen ezért a fazekasság számított, az emberek már a legősibb időktől kezdve készítettek tárolóedényeket és edényeket a mindenhol előforduló agyagból. Kezdetben ez segédeszköz nélkül történt, az agyagból egyszerűen kézzel formálták ki a durva falú fazekakat, de hamarosan megtanulták rögzített mintázódeszka, majd később, már a sumer korban, a gyorsan forgó fazekaskorong használatát. Kezdetben az edényeket nem égették, hanem csak a napon szárították. Nemsokára észrevették, hogy az edények a tűzben szilárdra és vízhatlanná válnak, s ekkor egyszerű fazekaskemencékben kezdték kiégetni őket. Az emberek az edényeket nemcsak a háztartás mindennapi szükségleteihez használták, hanem ezen túlmenően pompás színezésű, igényes mintákkal festett edényművességet fejlesztettek ki. Minél tökéletesebbé vált a gyártási technika, annál magasabb lett a termelékenység, és a legtöbb fazekas tömegárut gyártott, s persze ezek már nem voltak olyan művészien megformálva. Amikor a mázas technika elterjedt, ezt az edényművesség is átvette, s Nabú-kudurri-uszur idején az edények nagy részét színes mázzal látták el. A fazekas nemcsak edényeket gyártott; ahhoz, hogy vevőinek igényeit kielégítse, igen sokoldalúnak kellett lennie. Mivel a háztartási felszerelés nagy része agyagból készült, tűzhelyeket, szenteknöket, lámpákat, valamint nagy, földbe süllyeszthető hombáredényeket is gyártottak. A fazekas műhelyében nagy edények vagy hosszú, lapos, láda alakú koporsók is készültek.

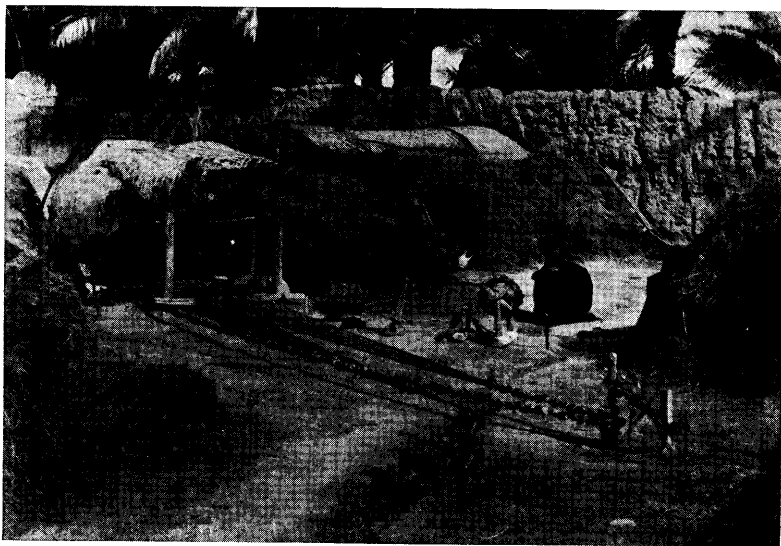
Minden városban, s elsősorban a templomokban nagy igény mutatkozott a kis agyagszobrocskák iránt, amelyeket a babilóniak a szertartásoknál és az istenek kultuszában használtak. A fazekasok az agyagfigurákat kezdetben szabad kézzel formázták, az igények növekedése miatt azonban gazdaságosabb lett az öntőmintában való előállítás. Többnyire maga a fazekas készítette az agyagmatricát, amelyből a teljesen azonos tárgyak nagy mennyiségét lehetett kiönteni, majd égetni. Nabú-kudurri-uszur Babilónjában elsősorban a gyermeket tartó női figurák – a termékenységi kultusz megtestesítői –, valamint a különböző hangszerekkel felszerelt zenészek örvendtek nagy népszerűségnek. Az istenek tavaszi felvonulására agyagmásolatokat készítettek azokról a tárgyakról, amelyeket a szertartás közben használtak, különösen a hajókról, asztalokról, ágyakról és harangokról. Az agyagtárgyakat a lakosság

nagy tömegeinek szánták, ez okból olcsónak kellett lenniük, s ez természetesen a minőség rovására ment. Így többnyire igen primitív kivitelűek és kevésbé változatosak voltak. Csak néhány terrakotta emelkedett az alacsony átlagszínvonal fölé, s ezek bizonyították, hogy tehetséges művészek is használták nyersanyagként az agyagot. A fazekastermékek égetésére használt kemence általában egy nagyobb boltív-ből állt, amelyet oszlopok tartottak.

A fazekas valószínűleg gyakran gyártott téglát is, noha a téglavetést többnyire segédeire bízta. Természetesen, ha a királyi épületek dom-borműves vagy mázas példányairól volt szó, az különös gondot igényelt.

Erről győznek meg Babilónban a felvonulási úton és az Istárkapun felhasznált téglák, amelyek különböző színű mázzal vannak bevonva. A díszítő állatképek számára egy egységes tervrajz alapján agyagmodellt készítettek, amely az agyagöntőformák alapjául szolgált. Az állatfigurákkal borított relieftéglákat ezekben sajtolták ki, majd ezt követően kiégették; csak ezután vitték rá az olvasztott színes mázat. A különböző színárnyalatokat a mesterek fémoxidok hozzákeverésével érték el. Hogy a színek egymásba ne folyjanak, valószínűleg fekete üvegszálakat helyeztek az egyes színek közé. Enyhe hevítésnél az üvegszálak megolvadtak, s a mázzal vegyültek. Az egyes kiegészítő anyagok adagolása, valamint a zománcfestékek égetése külön művészet volt, amit csak kevés mester ismert, és ismerete ebben a sajátos formában Babilónra korlátozódott.

A korán kialakult és fontos iparágak közé tartozott az állati termékek feldolgozása. A gyapjú fonását az asszonyok végezték, többnyire egyedül, a saját háztartásukban. A nagy templomgazdaságok, amelyekhez óriási állatsordák tartoztak, fonónők egész seregét tartották. A legtöbb azok közül, akik ilyen munkát végeztek, rabszolganő volt, vagy gyakran bér munkásnő. A szövés viszont, az egyéni szükségleten túlmenően, amelyről az asszonyok gondoskodtak, főként a férfiak dolga volt. A templomgazdaságok számos takácsot foglalkoztattak, akik a feldolgozott nyersanyagok fajtája szerint színesszövők, vászonszövők vagy gyapjuszövők voltak. A külföldön is kedvelt babilóni szöveteket egyszerű vízszintes szövészek segítségével készítették. Mivel a birkák és kecskék gyapja csak fekete, fehér vagy barnáspiros színű volt, a szövés előtt a gyapjút a kelmefestő vette kezelésbe, és az igénynek

50. Az a kezdetleges vízszintes szövőszék, amelyet az országban itt-ott még ma is használnak az asszonyok, a babilóni konstrukcióhoz hasonló

megfelelően növényi és ásványi anyagokkal festette. A különösen értékes ruhák anyagába vékony aranyszálakat is szőttek, s ez a ruhának fémes csillogást kölcsönzött. Szövés után az anyagokat kallózni kellett. A kallózómester az anyagot sulykolófával verte, hogy a szálak szilárdabban összeálljanak. Ezután a ruha készítését a szabó vette kezébe, aki elsősorban az udvar, a papság és a gazdag polgárok részére dolgozott. A szegényebb háztartásokban a ruhát maguk varrták meg. A szabóműhelyből gyakran kerültek ki értékes hímzésekkel, fém- és gyöngydiszítésekkel ékesített, igen pompás öltözetek. Különösen a templomok kínáltak gazdag lehetőségeket, mivel az volt a szokás, hogy az istenszobrokra minden ünnep alkalmából új, pompás ruhákat aggattak.

A szöveteken kívül szőnyeget is szőttek, de ezeket csak a királyi udvarnak és a templomoknak szánták. A nép egyszerű lakóházaiban a padlót gyékényfonatok fedték. A növényi és geometrikus mintákkal díszített szőnyegek túl drágák voltak számukra.

Az állatbőrök kikészítése és feldolgozása speciális kézművesek kezében

51. Ezen az alabástrom domborművön, amely Assur-nászir-apli asszír királyt ábrázolja, felismerhető a lovak kantárrzata, valamint a könnyű szekér szerkezete és burkolata. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 0,97 m; szélessége 1,83 m

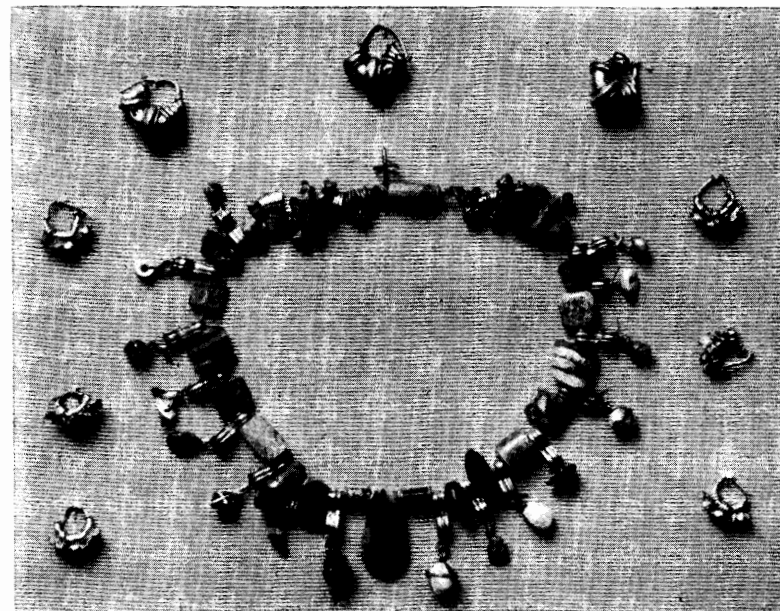
volt; különösen fontosak voltak a cipészek, akik sokféle terméket állítottak elő. Gyakran a cserzést is maguk végezték. A cipész a szandálokon, cipőkön és csizmákon kívül mindennapi használatra tarisznyákat, zsákokat és táskákat is készített. Nagy kereslet mutatkozott a különféle ostorok, szíjak iránt, amelyekre a lovak, szamarak és ökrök felszerszámozásához volt szükség. Így a vásárlók nemcsak a falusi gazdaságok, a karavánok és a kereskedők köréből kerültek ki, hiszen a hadsereg is nagy mennyiségben vásárolt. A katonák részére a bőrfeldolgozók vértet, lábvértet, sisakokat, pajzsokat és tegzeket készítettek. A király így a bőrfeldolgozó kézművesek nagy részét állandóan foglalkoztatta, mivel a hadsereg felszerelését folyamatosan fel kellett újítani.

A fémműveseknek ugyancsak jelentős szerepük volt már az őskorban is. Kezdetben csak óriási nehézségek árán tudták a fémeket a kőzetből kiolvasztani és megmunkálni, mivel a rendelkezésükre álló eszközök igen kezdetlegesek voltak. De az emberi leleményesség következtében új technikák jelentek meg. Először csak a rezet tudták feldolgozni, mivel

ez okozta a legkevesebb nehézséget. Jobb olvasztási eljárások birtokában a kovácsok később rájöttek a fémek ötvöztetésének technikájára: a rézet kezdetben antimon és ólom, később ón hozzáadásával tartós és szilárd bronzra ötvözték. Az olvasztókemencék építésénél a megfelelő tüzelőtér és a megfelelő légáramlás volt a legfontosabb tényező, mivel ettől függött a magasabb hőmérséklet előállítása. A kovácsok tüzelőanyagként többnyire faszenet és datolyamagot használtak. Egyszerű fújtatókkal legalább rövid időre biztosítani tudták az olvasztáshoz szükséges magas hőfokot. Kezdetben a kovácsok, hogy a kívánt formát megadják, a felizzított fémeket kalapáccsal munkálták meg, de gyakori volt a kő- vagy agyagformákba való öntés is. Ezt elsősorban ékszerek, kisebb szerszámok és eszközök készítésénél alkalmazták. Nagyobb méretű tárgyak esetében az üreges öntést részesítették előnyben, mert enélkül túl sok anyagot használtak volna fel, s a tárgyak túl nehezek lettek volna. A nagy bronzszobrokat például olajos homok- vagy bitumenmagra öntötték.

A kovácsmesterségen belül is végbement a specializálódás, mivel a megkívánt munka egyre bonyolultabb lett. Voltak olvasztók, nyerskovácsok és finomkovácsok, ez utóbbiak között nyilván nagy szakmai tekintélynek örvendtek azok, akik az ékszereket készítették. Az ötvösök rézet, bronzot, de mindenekelőtt aranyat munkáltak meg, amit értéke miatt a királyi háztartásban és a számos templomban használtak. A nyersaranyat először fel kellett olvasztani, amely eközben gyakran jelentős mértékben veszített súlyából. Azután formálták belőle a láncokat, karpereceket, függőket, gyűrűket, valamint az edényeket – lapos csészéket, serlegeket, korsókat. Az arany díszfegyverek elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak, és ajándékként vagy áldozati adományként kerültek a templomokba. Az aranyművesek nagy mesterségbeli tudással rendelkeztek, s kitűnően ismerték a különböző eljárásokat, mint például a poncolást, a granulálást, valamint az ékkövekkel és más anyagokkal történő berakásos díszítést. A nagyobb tárgyak nem tömör aranyból készültek, hanem famagra finom aranylapokat kalapáltak, vagy a bronztárgyakat bearanyozták.

Mivel a vasat csak az i. e. 2. évezred vége felé kezdték fokozottabban használni, gyakran Kisázsia más területeiről hozták be a kész termékeket. Később már a hazai kovácsok is feldolgozták a nyersanyagot fegyvernek és szerszámmal. Ennek a technikáját feltehetőleg az északról bevándorolt kovácsoktól sajátították el.

52. Csak az előkelő asszonyok hordták ilyen ékszereket: féldrágakövekből és aranygyöngyökből fűzött nyakláncot és arany fülbevalót. I. e. I. század első fele

A fát ácsok és asztalosok dolgozták fel, de mivel csak szűkösen állt rendelkezésre, viszonylag csak kevés tárgyat gyártottak fából a mindennapi használat céljaira. A ház ajtaja és a zár azonban fából készült. Bútorokhoz jóval ritkábban használták, és csak a palotában, a templomokban és a gazdag polgárok házaiban voltak fából készült asztalok, székek, ládák és lábszámolyok. A király és a fenséges istenek trónszékei a mesterség csodái voltak, mert a kézművesek gyakran különböző nyersanyagokból, fémből, fából és elefántcsontból szerkesztették össze őket. A lábak állatok lábát utánozták, a hát- és kartámlát nemesfémből készült ember- vagy állatfigurák tartották, vagy berakással voltak díszítve. Ezekhez a legnemesebb külföldi faanyagokat használták, amelyek erős illatot árasztottak. A Babilóniában honos fák anyagából az asztalosok a mezőgazdaságban szükséges szerszámokat, elsősorban ekéket gyártottak.

Különleges művészet volt az íjak készítése, amelyek a királyi udvar vadászainak és a hadseregnek a felszereléséhez tartoztak.

A szekereket és tartozékaikat olyan specializált ácsmesterek készítették, akik rendelkeztek ezeknek a járműveknek az építéséhez szükséges tapasztalatokkal. A kerekeket, melyek eredetileg tömörek voltak, később nyolc faküllővel látták el. A szekerrakonca fából vagy nádból készült, a célnak megfelelően a teherszállító szekérnél nagyobb és teherbíróbb volt, a vadász- és harci szekereknél kisebb és könnyebb. A hajóépítés szakemberei elsősorban kisebb kereskedő- és teherszállító hajókat építettek a folyamok és csatornák forgalmának lebonyolítására. Nagyobb harci hajókhoz és kereskedőhajókhoz gyakorlott hajóépítőket hívtak segítségül, akik már évszázadok óta őrizték a nyílt tengeren közlekedő hajók építéséhez elengedhetetlen technikai jártasságot.

Az építőkövet Babilónba más országokból hozták be, ezért igen drága volt, a nép is csak a feltétlenül szükséges közszerszámokkal rendelkezett, mint például az őrlőkövekkel, a darálóval és mozsárral, amelyek többnyire durvaszemcsés bazaltból készültek. Az értékesebb kőfajták általában a királyi udvarba és a templomokba kerültek, a kőfaragók alabástromból szép formájú, fényesre csiszolt edényeket, tálakat készítettek. Ezek az edények olyan értékesek voltak, hogy Egyiptomból és Föníciából becses hadizsákmányként hozták el, vagy meghódított népek hadisarca-ként adták a királynak. A kis, karcsú kőedényekben elsősorban illatszert és illatos olajakat tartottak.

Szobor vagy dombormű állítása a király és a magasabb társadalmi rétegek előjoga volt. A szobrászok majdnem kizárólag az udvar és a templomok számára dolgoztak. Babilónban, úgy látszik, nem volt olyan sok köemlék, mint Asszíriában, amely saját alabástrombányákkal rendelkezett. Nabú-kudurri-uszur épületeivel akarta magát halhatatlanná tenni, amelyeket az újonnan megismert máztechnikával díszítettett. Egyetlen szobor sem maradt fenn róla, csupán Nahr el-Kelbnél, a Kutya-folyó földközi-tengeri torkolatánál egy kiugró sziklába vésett relief dicsőítette őt a veszélyes hegyes szoros meghódításáért. Az asszír uralkodókkal ellentétben Nabú-kudurri-uszur elődeiéről sem maradtak fenn szobrok; csak Hammurapi ábrázoltatta saját magát az ún. törvényoszlopon. Babilónban tehát a szobrászok nem kaptak túlságosan tág teret működésükhöz.

Jóval több munkája volt a pecséthengerkészítő-mestereknek, akik kőből, alabástromból és zsírkőből, de mindenekelőtt féldrágakövekből,

53. A pecséthenger-vésnökök készítményei igen keresettek voltak. Ha a kis kőhengereket az agyagon végighengerítették, ilyesféle lenyomatot kaptak; itt: bódolat Istár istennő előtt. Az i. e. 2. évezred első fele. Magassága 2,8 cm

karneolból, jaspisból és achátból kis hengereket faragtak. A legkülönbözőbb jeleneteket vészték ezekre az átfúrt hengerekre fúró, apró köszőrűkő és véső segítségével. A pecséthengert a tulajdonos a lágy agyagon végiggördítette, és így pozitív lenyomatban egy végtelenül ismétlődő képsort kapott. A pecséthengerkészítők azonban nemcsak hengert készítettek, hanem bélyegzőt és pecsétnyomót is, amelyeket gyűrűként is lehetett hordani. Ez a pecsét minden szabad babilóni polgár nélkülözhetetlen kellékei közé tartozott üzletkötésnél vagy okmányok kiállításánál, hiszen hitelesítésként és aláírás helyett szolgált. A kézművesek raktáraiban bizonyára mindig nagy tartalékok voltak kész- és félkész árukból, amelyek a kor ízlésének megfelelő képsorokat ábrázolták. Egyes részleteket a vásárló kívánságának megfelelően meg tudtak változtatni, vagy ki tudták egészíteni, és gyakran még az illető nevét is rá tudták vésni. A pecsétkészítés művészete hosszú múltra tekintett vissza, kezdetei még a sumer korba nyúlnak. A pecséthengerek akkoriban igen nagy alakúak voltak, és sokalakos, részben mitológiai jelenetek díszítették. A képválaszték repertoárja már az óbabilóni korban jóval kisebb és igénytelenebb lett. Egészen Nabú-kudurri-uszur koráig az úgynevezett felvezető- és imádkozó jelenetek maradtak a legkedveltebb ábrázolások.

A jelenetek legalább két személyt, az istent vagy istennőt és az imádkozót ábrázolják; ez utóbbit más imádkozók vagy alacsony rangú istenségek is kísérik. Az újbabilóni korban az isten alakját gyakran szimbóluma helyettesítette, s így a jelenet még tovább rövidült. Mint minden kézműipari ágban, a pecsétghengerkészítők között is akadtak különösen tehetséges és ötletgazdag mesterek, de olyanok is, akik jól bevált minták alapján, saját ötletek nélkül dolgoztak.

Az olyan mesterségek, mint a pecsétkészítők, szobrászoké vagy kovácsoké, ügyességet és nagy képzelőerőt igényeltek, ezzel szemben a pékek, mészárosok és szakácsok szakmája sokkal gyorsabban elsajátítható mesterség volt. A lakosság szempontjából sem volt túl nagy szerepük, mivel ezeket a műveleteket általában az asszonyok mind maguk végezték. Csak a tehetős házaknál, a királyi palotában és templomgazdaságokban tartottak erre a célra külön személyzetet. Elsősorban azért volt erre szükség, hogy az istenek számára előkészítsék az áldozatokat, és hogy a papságról és a király háztartásáról gondoskodjanak. A templomgazdaságokban sört és bort is készítettek, s egyúttal igen jó üzletet jelentett az italmérés is. A szőlőpréselő gyakran az illatszerekészítés feladatát is ellátta. A jó illatoknak fontos szerepük volt a szertartásban, ezért nagy mennyiségben volt rájuk szükség.

Így Babilón specializált kézművessége a lakosságot nemcsak mindenféle létfontosságú cikkel, hanem sokfajta luxuscikkkel is ellátta. Babilón erős gazdasági helyzetének és az országban uralkodó jólétnek az alapját az ország kedvező földrajzi fekvése (hogy a kereskedelmi utak metszéspontja volt), a föld termékenysége és nem utolsósorban lakóinak szorgalma alkotta.

A KIRÁLY, ÉS HATALMÁNAK TÁMASZAI

„Nabú-kudurri-uszur, Babilón királya vagyok én, a méltóságos fejedelem, Marduk kegyeltje, a magasztos fejedelem, Nabú kedveltje, a tökéletes, a bölcsesség megragadója, aki istenségük útját keresi, uralmukat tiszteli, a fáradhatatlan helytartó, aki az Észagila és Ézida gondozásával naponta foglalatoskodik, aki a Babilón és Borszipa [iránti] jótéteményekről szüntelenül gondoskodik, a bölcs, a törvényhez hű, az Észagila- és Ézida-templomok istápolója, Nabú-apal-uszurnak, Babilón királyának első[szülött] fia.” Így hangzik a címe ennek a babilóni királynak, aki világosan megjelöli uralkodásának két legfontosabb előfeltételét: jó viszonyát az istenekhez és legitim származását. Az uralkodó dinasztiából vagy királyi családból való származását apjának és elődjének megnevezésével dokumentálja. Az uralkodók igyekeztek családfájukat lehetőleg minél messzebbre visszavezetni, sőt, elődeik között néhány híres vagy mítikus hős is felsoroltak. Ha azonban egy trónbitorló vette át a hatalmat, és megdöntötte a fennálló dinasztiát, vagy megpróbálta az eseményeket elkendőzni, vagy pedig magát teljes tudatossággal az istenek kiválasztottjának tüntette fel, mint a babilóni Nabú-apal-uszur, aki ezt írásban is rögzítette: „Midőn alacsonyrendűségemből, senki fia lévén, Nabú és Marduk istenek, uraim szentélyében állandó megtiszteltetésben részesültem . . . Midőn Marduk . . . minden lakott hely igazgatására és az emberiség boldogítására az igazságosság jogarát a kezembe helyezte . . .” Az istenek és a papság támogatásáért az uralkodónak természetesen hálnak kellett mutatkoznia, új templomokat alapított, s a papságot gazdag adományokkal és kiváltságokkal látta el.

Hatalmának gyakorlásában azonban valódi támaszai nem a templomok voltak, hanem az ütöképes hadsereg, s a hűséges, alázatos hivatalnokréteg. A király csak az ő segítségével volt képes arra, hogy a hatalmat szilárdan a kezében tartsa. Az uralkodók szüntelenül azon fáradoztak, hogy a hadsereg segítségével birodalmuk területét növeljék, s új országokat hódítsanak meg. Gyenge hatalmi pozícióban természetesen örültek, ha legalább a meglevő területeket megtarthatták. A hadsereg irányítása ezért magának a királynak a kezében volt, csak ritkán adta át feltétlenül megbízható személyeknek. Ezzel a teljhatalommal Nabú-apal-uszur a saját fiát és utódját tüntette ki, aki így megerősíthette a még fiatal dinasztiát. A katonaság nagy jelentősége miatt a babilóni

uralkodók arra kényszerültek, hogy nagy, állandó hadsereget állítsanak fel, amely bármikor bevetésre készen állt. Hammurapi és utódai a katonai szolgálatba még főképp a város és az ország alsóbb rétegeit vonták be. Abban az esetben, ha a hadkötelezett más valakit küldött maga helyett, halálbüntetés járt. Minden harcképes férfiról pontos jegyzéket vezettek. A hadkötelezettséget illetően kivételt tettek bizonyos városok polgáraival vagy néhány foglalkozás képviselőivel, noha elvileg mindenkit kötelezték a szolgálatra. Az állandó hadsereg magva valószínűleg „hivatásos katonákból” állt; a háború esetén szükséges nagyobb csapatlétszámot mozgósítással biztosították. Nabú-kudurri-uszur idején azonban már annyira fellazultak a régi kötelezettségek, hogy már nem lehetett minden polgárt a hadseregbe behívni, lehetőséget kellett adni arra, hogy pénzzel váltsák meg magukat. Nabú-kudurri-uszur serege ezért túlnyomórészt zsoldosokból tevődött össze, akik az akkori világ legkülönbözőbb területeiről, elsősorban Mezopotámia más területeiről és a határos hegyvidékekről származtak.

A katonák zsoldját főként természetben fizették, ez fedezte közvetlen megélhetésüket. A városokat arra kötelezték, hogy meghatározott szállítmányokat küldjenek a hadseregnek, ezenkívül még bizonyos pénzösszegeket is fizetniük kellett, amelyekkel a zsoldhoz járultak hozzá. Hammurapi vezette be azt a rendszert, hogy katonáit földdel jutalmazta, amellyel a katona családjának ellátását biztosította. A föld azonban nem vált a tulajdonukká, csak használatra kapták meg, sem eladni, sem örökbe hagyni nem lehetett. A fiú utódok azzal a feltétellel kaphatták meg, hogy ők is katonai szolgálatba lépnek. A hűbéresek természetesen arra törekedtek, hogy a földet a tulajdonukba vegyék, s ez idővel gyakran sikerült is. Még Nabú-kudurri-uszur is megpróbálta, hogy a katonákat birtokadományozással erősebben láncolja magához, de nem sok sikerrel.

A babilóni hadsereg magvát, fő fegyvernemét a gyalogosok alkották, akikhez az i. e. 2. évezred folyamán, amikor egyre inkább elterjedt a lótarás, a harci szekerek, majd valamivel később a lovasság csatlakozott. Számát tekintve a különböző fegyverekkel felszerelt gyalogság aránya volt a legnagyobb. A legfontosabb fegyver az íj volt, az íjászok ezenkívül

54. Ezt a bronzszobrot valószínűleg értékes fogadalmi ajándék gyanánt adományozták egy templomnak. A szobor arca aranyozott. A szobor rendeltetése az volt, amint feliratából kitűnik, hogy az isteneket jóindulatra gerjessze Hammurapi király iránt. I. e. 1700 körül. Magassága 19,6 cm

többnyire csak egy rövid kardot és talán egy lándzsát viseltek. Mivel az íjászok nem tudták magukat pajzsral fedezni, pajzshordozók vették át ezt a feladatot. Ha a sereg erődítványokat ostromolt, embermagasságú állópajzsokat használtak, ezek mögött két ember kényelmesen tudott állni. Maguk a pajzshordozók is viseltek fegyvert: lándzsát és kardot, így a közelharcban ők is részt vehettek. A fémből készült pajzsok súlyuk miatt akadályozták a mozgást, ezért előnyben részesítették a fonott vagy bőrből készült és fém pajzsdudorral ellátott pajzsokat. Külön fegyver-nemet alkottak a hajítófegyverek, amelyek köveket vagy tűzcsővát lőttek az ostromlott erődítványra. Használatosak voltak továbbá a csatabárdok, a kő- és fémbuzogányok, valamint a kettős bárdok. A legtöbb katona bőr- vagy fémmellényt, lábszárvédőt és bronz- vagy bőrsisakot viselt. Ellenséges támadás esetén az íjászok nehéz fémpáncélt is felcsatolhattak, ez azonban túl nehézkessé tette őket.

Íjászok a szekérharcosok között is voltak; ez utóbbiak különben az egyik legfontosabb fegyvernemnek számítottak. A könnyű, kétkerekű szállítószekerek, amelyeket 2–3 ló húzott, több személyt is szállíthattak. A kocsihajtó és az íjász elengedhetetlen volt, később még védelmükre egy pajzshordozó is csatlakozott hozzájuk, aki lándzsával is harcolhatott. A lovakat gazdagon díszített takarókkal vagy vastag gyapjúvérttel szerelték fel. A hadseregben szekérharcosok csak korlátozott számban voltak, mivel felszerelésük igen költséges volt. Minden király azon igyekezett, hogy ez a különösen ütőképes fegyvernem lehetőleg nagy számban álljon a rendelkezésére. Gyorslovasságot is gyakran vetettek be, többnyire az ellenség üldözésére. A lovasok nem használtak nyergét, felhúzott térdrel ültek a szíjjal rögzített nyeregtakarón, a kengyelt nem ismerték. Könnyű íjuk volt, ez volt a leghatékonyabb fegyver; lándzsát ritkábban használtak.

A hadjáratok során a csapatoknak természetesen gyakran kellett út nélküli vagy korábban már elpusztított területeken átvonulniuk, ahol egyetlen utat vagy hidat sem találtak. Ezért legtöbbször egy speciális egység kísérte őket, az utászok, akik hajó- vagy fahidakat építettek, vagy, főképp a hegyekben, utat törtek, és elkészítették az ostromhoz szükséges gépeket. Ezek a gépek magas, mozgatható, gördülő faemelőnyek voltak, amelyeken egy fémhegyű, mozgatható gerenda függött. A gerendát az emelőnyen álló katonák hátrahúzhatták, és a fal felé lökhatték. Az utászok építették a táborokat is, ahol a hadseregnek hosszabb időre is

55. A gyalogos csapatokat lándzsával, karddal és pajzsral fegyverezték fel. I. e. 700 körül. Magassága 1,86 m

56. Az ostromlott városok robamozásakor gyakran használtak ilyen faltörő szerkezeteket is. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 0,89 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

állandó szálláshelye volt. A táborokat erődítményszerűen emelt falak vették körül, és tornyok szegélyezték. Belül voltak a legénység sátrai, egy minden kényelemmel felszerelt szállás a király vagy a főparancsnok számára, valamint a konyhák és raktárhelyiségek az állatok és a fegyverek számára.

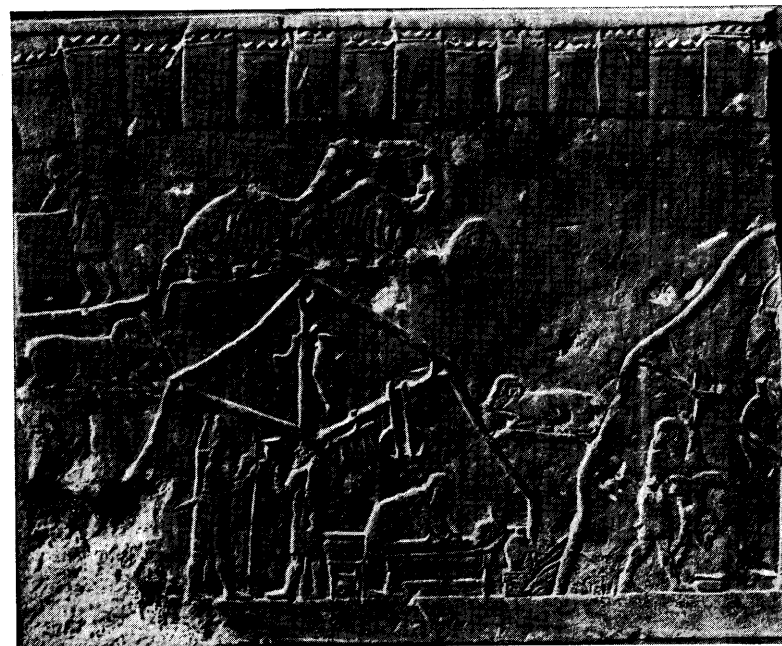
A babilóni királyok háborúk egész sorát vezették, és sok országot hódítottak meg, mégis, az asszírokkal ellentétben, erről sohasem tudósítanak felirataikban. Hadseregeik nagyságáról sem tudunk meg tőlük semmit, sem a foglyok számáról. Az asszír királyok jelentései, amelyeket összehasonlításként akarunk említeni, egy-egy tartomány csapatállományáról szólnak, ez 30 000 íjászt, 30 000 pajzs- és lándzsahordozót jelentett. Az egész hadsereg ezek szerint ennek a számnak a többszörösét tette ki. Ide kell még számolni a nagyszámú kisegítő személyzetet, málhahordókat, lovászokat, szakácsokat, szolgákat és másokat is. Hogy ezek az adatok mennyire felelnek meg a valóságnak, vagy mennyire túlzottak, nem tudjuk eldönteni.

A király őrizetét a testőrgárda látta el egy kapitány parancsnoksága alatt. A gárda tagjai nemcsak háborúban gyűltek az uralkodó köré, hanem békeidőben is őrizték a palotát, a király szobáit és családját. A palota-komplexusban többnyire egy külön szárny volt, ahol az elitcsapatokat szállásolták el.

Nabú-kudurri-uszur nagy palotája, amely még a városfalon belül helyezkedett el, óriási, sok termű épületegyüttes; ha megtekintjük, hű képet alkothatunk magunknak a babilóni királyok életéről és környezetéről. A palota főbejárata keletre nézett, az épületnek a felvonulási út folytatása mellett fekvő oldalán. Először az őrség kapuján kellett áthaladni, hogy az ember az első nagy udvarba jusson, amit északról és délről számos terem határolt. A nagy létszámú hivatalnoksereg szobáit itt képzelhetjük el. A déli szárny néhány helyiségében valószínűleg egy kőfaragó műhelye lehetett, aki finom szemcséjű alabástromból magas, karcsú palackokat gyártott, ezekre a palotában biztosan nagy mennyiségben volt szükség. A második, a középső udvar is csak egy újabb, tágas kapuépítményen át volt megközelíthető, így a két oldalán fekvő helyiségek valószínűleg ugyancsak közigazgatási célokat szolgáltak. Itt gyűltek össze a magas rangú hivatalnokok kezében a birodalom minden részéből befutó jelentések, innen felügyeltek a gazdálkodásra, és itt ellenőrizték az adók behajtását. A középső udvar déli részén található

különösen nagy terem talán a legmagasabb rangú hivatalnok házához tartozott, aki ott is lakott. A sok kisebb szobában az irodákat helyezték el. A palota eddig említett termei a közigazgatás számára voltak fenntartva. A harmadik, monumentális kapun áthaladva a nagy főudvarra érünk, amelyhez a király reprezentatív termei csatlakoztak. Délen feküdt a nagy trónterem, amelynek hossza 52 méter, szélessége 17 méter volt, s három ajtaja nyílt az udvarra. A középső ajtóval szemben a terem hátsó falába egy emelvénnel ellátott fülkét építettek, ide képzelhetjük Nabú-kudurri-uszur trónját. Itt ült a király ünnepélyes alkalmakkor, a vallási ünnepek alatt, és valószínűleg a követek és hadisarcot hozók fogadása alkalmából. A terem már az udvarról lenyűgöző benyomást keltett, mert az egész külső homlokzatot színes téglareliefek díszítették, az óriási, oszlopszerű alakok alkalmasint a babilóniak „életfá”-ját ábrázolták; a reliefet alul egy lépkedő oroszlánokból álló fríz zárta le, éppúgy, mint a felvonulási útnál. Nabú-kudurri-uszur különös figyelmet fordított palotája építésére, erről egy feliratban így szól: „Babilónban, kedvenc városomban, amelyet szeretek, a palotát, az emberek által csodált házat, az ország egyesítő kötelékét, a ragyogó épületet, királyi felségem székhelyét... felépítettem. Hatalmas cédrusokat helyeztem el teteje gyanánt, kapuiba ajtószárnyakat illesztettem, cédrusfából, rézbevonattal, valamint küszöböket és tengelyágyakat, bronzból készítve. Ezüstöt, aranyat, drágakövet, mindent, ami értékes, pompát, kincset, vagyont, a fenség ékességeit halmoztam fel benne, királyi kincsek hatalmas bőségét gyűjtöttem össze benne.” A leírás mutatja, hogy Nabú-kudurri-uszur mennyire pazarló pompával díszítette a palotáját. A nagy tróntermet alkalmasint gerendatető fedte, a falakat fehér gipszszel vakolták be. A főudvar mellett fekvő termek közül valószínűleg több is a királyi kincsek tárolására szolgált. A trónterem mögötti szobákban több kutat találunk, ezek valószínűleg a királynak és háztartásának szolgáltattak különösen friss és tisztított vizet. A palotát körülvevő falban volt egy kiskapu is, amelyen keresztül be lehetett jutni a palotába anélkül, hogy a két előző udvart és a főbejáratot érinteni kellett volna.

A palota nyugatról csatlakozó része nem az előző közvetlen folytatásaként épült, mivel szintje mélyebben fekszik. Padlózatát ezért többször feltöltötték, s néhány rézsüt is építettek hozzá. Ez a palotarész még Nabú-apal-uszur idejében épült, s fia, Nabú-kudurri-uszur csupán

57. Hosszabb ostromok alkalmával erősített tábort építettek a sereg számára. Az előtérben két sátorba pillanthatunk, a szolgák éppen az ágy megvetésével, ill. az étkezés előkészületeivel foglalatoskodnak. Fent balra valószínűleg vizet mernek egy ciszternából. 1. e. VII. század. Magassága 0,39 m; szélessége 0,48 m

restaurálta és kijavította. Talán itt kereshetjük a király tulajdonképpeni lakását, az óriási palota magánszárnyát. Az udvar déli részén négy hasonló ház valószínűleg az uralkodó asszonyaié volt, akik közül mindegyik saját lakosztállyal, rabszolgákkal és szolgálókkal rendelkezett. Hogy mely termeket tekintsük a király lakószobáinak, nehéz eldönteni, mert az úgynevezett toldalékudvar mindkét oldalán további épületek sorakoztak, amelyek ugyancsak lakás céljaira szolgáltak. Az egész palotakomplexusra jellemző, hogy az udvarok mindig egy traktus középpontját jelentik. Az udvar körül házak álltak, ezek ugyan egybeépültek, mégis el voltak választva egymástól, és saját kis udvarral rendelkeztek. A főhelyiség mindig északra nyílik, mert a naptól

elforduló oldal volt a legkellemesebb és leghűvösebb tartózkodási hely.

A palota területén még egy egészen különleges és egyedülálló létesítmény állt: a híres „függőkertek”. Az északkeleti részen találjuk, közvetlenül a bástyafal mellett, az Istár-kapu közelében. Az építmény lényege a 14 hosszú, teljesen egyforma kamra, amelyek egy középfolyosó két oldalán nyílnak. A kamrák téglából és termésköből épültek, dongaboltozat fedte őket, tulajdonképpen a legkorábbi szabadon álló boltozott építmények közé tartoznak. Az egyik kamrában egy kutat ástak, amely egy négyzetes középső aknából s a két oldalán hozzá csatlakozó hosszanti aknából állt; az egész nyilvánvalóan egy mechanikus vízemelő berendezés volt. Ezzel kellett a vizet felnyomni, hogy eljusson a boltozatok felett levő teraszokra. A boltozatok fölött egy lépcsőzetes építmény emelkedett, amelynek legmagasabb pontja közvetlenül az erődítményfalnál, az Istár-kapu mellett volt. A teraszt agyagtéglából változó magasságúra rakták. Földréteg volt rajta, s ez elég vastag volt ahhoz, hogy fák és egyéb növények nőjenek benne. A király ezzel a mesteri építménnyel teraszos kertet akart építtetni, úgy tartják, azért, hogy a hegyvidékről származó feleségének a palotában is lehetőséget nyújtson a fák árnyékának élvezésére. A kert alatt levő boltozott helyiségeket is használták, hűvös raktárhelyiségeknek kitűnően beváltak.

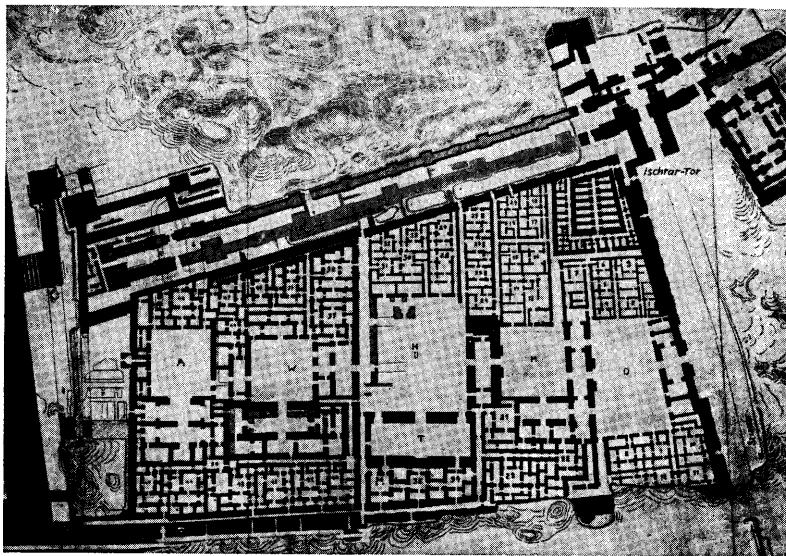
De Nabú-kudurri-uszurnak nemcsak ez az egy palotája volt. Mint ahogy – bizonyára eltulozva – egy feliratában mondja, tizenöt nap alatt egy másik palotát építtetett Babilón városfalán kívül. Az épület egyik oldalát a felvonulási út határolta. Hatalmas alapozási munkálatokat kellett itt elvégezni, mivel korábban valószínűleg itt vezetett az Arahtucsatorna, amelyet először be kellett temetni.

Az egész területet a munkások méteres magasságban téglatörmelékkel töltötték fel, s erre építették az alapfalakat. Az építkezés folyamán a király szemmel láthatóan többször megváltoztatta a terveket, és az építésszek utólagos átépítésekkel tettek eleget kívánságainak. Nabú-kudurri-uszur ezzel a palotával az építészet minden eddigi pompáját és gazdagságát túl akarta szárnyalni. A padlózatot különböző színű kőlapok borították, a falakon domborműveket helyeztek el, a kapuátjáróknál – éppúgy, mint Asszíriában – nagy szobrok álltak. Később a király nyilvánvalóan ezt a palotát rendezte be saját lakhelyéül, és a

déli palotát a méltóságokra s az egész birodalmi közigazgatásra hagyta.

A főpalotában a rég múlt korok és a távoli területek műtárgyaiból jelentős gyűjtemény volt kiállítva; a tárgyakat Nabú-kudurri-uszur és bizonyára már elődei alatt hordták össze. Ezt némi fenntartással az első múzeumok egyikének nevezhetjük. A gyűjtemény persze nem a művészet iránti érdeklődésből keletkezett, hanem sokkal inkább büszkeségből; az Elő-Ázsia különböző területeiről származó értékes tárgyakat azért akarták közszemlére tenni, hogy ezzel is Babilón hatalmát hirdessék. Az itt talált tárgyak közül a legkorábbi majdnem kétezer évvel Nabú-kudurri-uszur előtt keletkezett, egy sumer uralkodótól, Sulgitól származik. Két nagy dioritszobor a már Hammurapi által lerombolt város, Mari uralkodóját ábrázolja. Asszíriából különböző asszír királyok feliratai és számos szobor került ide. Igen érdekes egy bazaltlap, II. Adad-nirári asszír király feliratával, amelyet egy széles keresztbarázdával tettek ártalmatlanná, de nem olvashatatlanná. Ily módon megtörték az asszírok hatalmát, és az írás mágikus hatását megsemmisítették. Volt ott egy relief, amely Mari és Szuhi kormányzóját (az i. e. 1. évezred elején) imádkozó tartásban ábrázolja, s amelynek feliratán a kormányzó a méhészet meghonosítása miatt dicsőíti saját magát. A „múzeum” legmonumentálisabb darabja egy hatalmas bazaltoroszlán, amely egy földre vetett ember fölött áll. Ennek a meglehetősen otromba, s talán nem egészen kész műnek a datálása nagyon vitatott, esetleg az i. e. 3. évezredben is készülhetett. Néhány más darab Szíriából származik, ezeket talán hadjáratok során zsákmányolták. Nabú-kudurri-uszur idején a gyűjtemény nyilván még nagyobb lehetett.

Mint ahogy felirataikból kitűnik, a legtöbb babilóni király, így Nabú-kudurri-uszur és Nabú-naid is érdeklődött a régészet iránt. Új templomok építéskor lelkiismeretesen kerestették a régi templom helyén a korábbi építő alapítási mellékleteit. Ezt főként vallási okokból tették, mivel az ott lejegyzett isteni utasításokat figyelembe akarták venni. Az okmányok azután a helyszínen maradtak, de Nabú-naid, Nabú-kudurri-uszur egyik utódja így ír megtalálásuk dicsőségéről: „Sarrukín, Babilón királya, valamint fia, Narám-Szín, az én egyik királyi elődöm korából alapítási okmány én előttem nem került senki szeme elé. Kurigalzu, Babilón királya, az én egyik elődöm, kereste az alapkövet, de nem találta meg. Assur-ah-iddina, Asszíria királya, minden országok

58. Nabú-kudurri-uszur városi palotájának alaprajza

seregeit a kutatással bízta meg, de az alapkövet nem találták. Nabú-kudurri-uszur, az én királyi elődöm nagy számban rendelte magához az embereit... keresett, kutatott, a mélybe ásott, de az alapítási okmányt nem találta meg. Én, Nabú-naid, Babilón királya, az Észagila és Ézida templomainak gondviselője, igazságos uralkodásom idején, az akkád Istár iránti félelemben álmot láttam... Embereimet nagy számban rendeltem ki az alapkő keresésére. Három éven át ástam Nabú-kudurri-uszur aknáiban jobbra és balra, előre és hátra, kerestem, de nem találtam semmit..." A királynak végül mégis sikerült megtalálnia az okmányokat, így nyugodtan kezdetett az új építkezéshez.

A király azonkívül, hogy teljesítette vallási kötelezettségeit, amelyek közé a templomépítkezések is tartoztak, irányította a hadügyeket és az ország közigazgatását is. Irányítania kellett még a magas rangú hivatalnokokat, ellenőriznie a hivatalos teendőket, jóváhagynia a királyi birtokok és a mezőgazdaság nagyobb horderejű terveit, valamint fogadnia kellett a követeket és a hadisarchozókat. Mindez szigorúan megszabott szertartásrend szerint történt, amely bizonyára sok időt

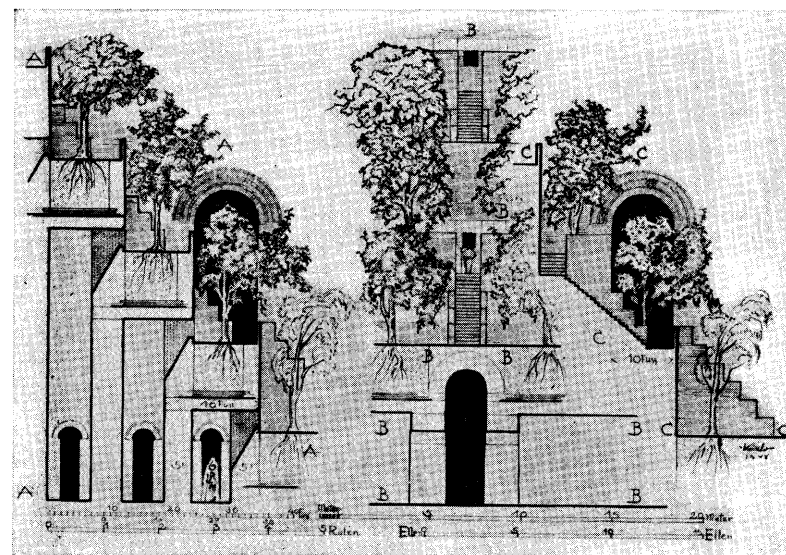
vett igénybe, s alkalmat adott a nagyszámú udvaroncoknak, hogy újra és újra nélkülözhetetlenné tegye magát. A király szórakozásai közé tartozott a vadászat nagyvadra, vagy a palotájának belső termeiben való tartózkodás, amikor zenészek, bohócok, táncosok vagy birkózók és öklözők mulattatták. Háztartásához tartozott egy nagy harem is, amelyben az ország minden részéből származó leányok és távoli országok hercegnői éltek, akik szintén a király szórakoztatását szolgálták.

A király óriási udvartartással rendelkezett, s ennek tagjait saját belátása szerint különböző feladatokkal bízhatta meg. A legmagasabb hivatalnokok közé a kormányzók és a helytartók tartoztak, akiknek egy egész tartományt kellett vezetniük. A királyi udvar ügyeit különféle magas tisztségviselők irányították és ellenőrizték: ezek közé tartozott a vezír, a főudvarmester, a főpohárnok, valamint a pénzügyminiszter. Ők irányították az egész ország közigazgatását, külpolitikáját, az államszerződések megkötését, a nagyobb mezőgazdasági munkálatok megszervezését, valamint a koronabirtokok felügyeletét. A főudvarmester felelt az udvartartás ügyeiért, neki kellett irányítania és ellenőriznie a népes személyzetet, és neki kellett gondoskodnia a király kényelméről és szükségleteiről. A kellő pénzmennyiség biztosítása az illetékes miniszter feladata volt. Bizonyára nem volt mindig könnyű feladat előteremteni a nagy háborús vállalkozásokhoz és építkezésekhez szükséges anyagi eszközöket. Az ő kezein ment keresztül mindaz a sokféle bevétel is, amely a királyi udvarba befolyt, akár természetben, akár pénzügyben. Ezeken a magas rangú tisztségviselőkön kívül számos közép- és alsósztintű hivatalnok volt még, akik az udvari kancelláriában, a városban vagy vidéken működtek. Sokan közülük az írnokok rendjéből kerültek ki, ugyanis teendőik ellátásának előfeltétele volt az írás, olvasás tudománya. Nemcsak a bevételekről és kiadásokról vezettek jegyzékeket, hanem a személyekről is kimutatásokat állítottak össze, amelyek a lakosság születési és halálozási számairól adtak felvilágosítást, továbbá áttekintést nyújtottak a munka- és adóköteles polgárokról, valamint a hadköteles férfiakról.

Mindezeket az udvaroncokat természetesen állásuknak és méltóságuknak megfelelően kellett fizetni. Mivel gyakran ingyen lakást és ellátást élveztek, és ruházatukat készen kapták, ez személyes szükségleteik nagy részét fedezte. Családjuk eltartására rendszerint egy darab földet kaptak, amelyet megműveltek vagy bérbe adtak. Az

udvaroncok emellett még többnyire pénzbeli fizetést is kaptak, példa gyanánt felvilágosítást ad erről egy fizetési lista, amelyet a khorsabadi palotában találtak. A hadsereg főparancsnoka: 10 mana ezüst, 5 jó minőségű és 5 közönséges ruha; az első miniszter: 6 mana ezüst, 3 jó minőségű és 2 közönséges ruha; a főbíró: 3 mana ezüst, 3 jó minőségű ruha; a miniszterhelyettes: 3 mana ezüst, 3 jó minőségű, 2 közönséges ruha; a palota-elöljáró: 1 mana ezüst, 1 jó minőségű ruha. Néhány magasabb beosztású hivatalnok még pótlólagos bevételre tett szert azzal, hogy az udvari tisztségeket bérbe adta, és ezért bizonyos részesedést megtartott magának.

Az adókat külön erre a célra alkalmazott királyi hivatalnokok hajtották be, akik felelősek voltak az illeték pontos beérkezéséért. Gyakran maguk szolgáltatták be az udvarnak az esedékes összeget, s azután az adót saját számlájukra és kockázatukra szedték össze a lakosságtól. Ebből az adószedők gyakran jövedelmező üzletet csináltak, mert az összegeket így önkényesen emelhették és sajtoltathák ki a népből. Hogy minden polgár a megfelelően magas adót fizesse, számon tartották vagyonát és bevételeit. Hammurapi idején a szabadok adója bevételeik 10 százalékát tette ki, a félszabad és függő lakosság adója 33,5 százalék volt. Ha a király különösen nehéz pénzügyi helyzetben volt, természetesen előfordulhatott, hogy az adórészesedés a jövedelem felére emelkedett. Az adókat részben természetben, részben pénzben teljesítették, a polgárok ezenkívül a középítkezéseknél robotot is teljesítettek, ami azt jelentette, hogy munkaerejük egy bizonyos hányadát utak, öntözőcsatornák, erődítmények és mindenekelőtt templomok építkezési munkálataihoz kellett rendelkezésre bocsátaniuk. A különösen nagyszabású építkezési tervek megvalósításához a király mozgósíthatta a lakosság nagy részét. Azt, hogy a királyok milyen eréllyel gondoskodtak arról, hogy alattvalóik pontosan eleget tegyenek adókötelezettségeiknek, a babilóni uralkodóknak az ország minden részén az ott működő tisztviselőkhez írt számos levele tanúsítja, ezek körülbelül így hangzanak: „Mondd Marduk-nászirnak és Szippar-Amnanum bírának: így szól Abi-esuh: A bárányadószedő közölte velem, hogy 30 bárány kötelezettségeket nem hoztátok Babilónba. Miért nem hoztátok eddig Babilónba a 30 bárányt, adókat? Hogy merészelitek ezt tenni? Egy küldöncöt küldök most hozzátok, s amint ezt a levelemet látjátok, küldjétek Babilónba a 30 bárány kötelezettségeket. Ha nem hoztátok

59. A „függőkertek” rekonstrukciós rajza valamelyes képet ad az egykori látványról és az építmény szerkezetéről. Balra keresztmetszetet, jobbra bomlóképzetet látunk

adókat Babilónba, egy bárányért egy siqlum ezüstöt rónak ki rátok.” A királyok mindig igen találékonyak voltak abban, hogy miképpen tehetnek szert újabb jövedelmi forrásokra, és hogy a polgárokat miképpen adóztathatják meg. Akár teherszállításnál a csatornák és folyók használatáról volt szó, akár kereskedelmi utak igénybevételéről, akár árucikkek ki- vagy beszállítási engedélyéről, a király mindig igényt tartott az illetékre vagy a nyereség egy bizonyos hányadára. Az adómentesség ezért a leginkább óhajtott privilégiumok egyikének számított, amellyel arra érdemes hivatalnokokat és udvaroncokat tüntettek ki. Főként a templomgazdaságok áhítoztak rá, mivel gazdag javadalmaikból nem szívesen adóztak. A nagy kereskedővárosok is megpróbálták a királytól adókedvezményt kérni, vagy igyekeztek legalábbis a kötelezettségek bizonyos mérséklését elérni. Különösen nehéz helyzetben a királyok az adók könnyítésére kényszerültek, hogy alattvalóik középső és alsó rétegei ne adósodjanak el teljes mértékben. De ezek az engedmények sohasem tartottak sokáig, mivel az udvartartás, a nagyszabású templom- és

luxusépítkezések, valamint a hadjáratok nagy összegeket emésztettek fel, s ezek az adóprés újabb szorítását tették szükségessé. Az adókat csupán győztes hadjáratok tudták ideiglenesen csökkenteni, mivel a zsákmány, amelyre például a gazdag szíriai és palesztinai kereskedővárosok meghódításakor tettek szert, sok költséget fedezett.

Az alattvalók kötelességeit törvények szabályozták, s ezek írásos rögzítése a király fő törekvései közé tartozott. Az uralkodó volt a legfőbb törvényhozó, aki a mindentudó, az igazságot és igazságtalanságot átlátó, az égbolton uralkodó napisten megbízásából kormányzott. Hammurapi törvényoszlopa is azt a jelenetet ábrázolja, amint az uralkodó az ülő napisten kezéből jelképesen átveszi a törvényeket. Hammurapi terjedelmes törvénygyűjteménye az ókori jog ismeretének egyik legfontosabb forrása, mivel az élet legkülönbözőbb területeiről szolgál felvilágosítással. A törvénykönyvet a babilóni osztálytársadalom és gazdálkodás, a kereskedelem és kézművesség, a család és a mágia tanulmányozásánál egyaránt használni lehet. Összesen 282 paragrafust tartalmaz, erősen tagolt, de elrendezése nem szigorúan tárgyi. Természetesen nem Hammurapi volt az első törvényhozó, az emberek együttélését már évszázadok óta bizonyos normák szabályozták, ezek különösen az osztálytársadalom megjelenése és a lakosság különböző csoportjai között mutatkozó éles ellentétek következtében váltak jelentőssé. A jog az uralmon levők eszközévé lett, hatalmukat kellett alátámasztania. A szájhagyomány útján évszázadokon keresztül fennmaradt szokásjogot a sumerek már az i. e. 3. évezred végén írásba foglalták, a jog ápolása ettől az időtől kezdve hagyományosan az uralkodó legkiemelkedőbb kötelességei közé tartozott. Hammurapi hivatalnokaival egybegyűjtette a korábbi törvénykönyveket, hogy átdolgozza őket, és érvényessé tegye saját kora számára. Hogy törvényeinek milyen tényleges befolyása volt a mindennapi életre, és hogy a bírák a valóságban ezeknek az előírásoknak megfelelően ítéleztek-e, természetesen nyitott kérdés marad. A fennmaradt jogi okmányok azt a benyomást keltik, mintha a szigorú büntetéseket, amelyeket a törvénykönyv sok kisebb vétségre is kirott, nem alkalmazták, hanem talán csak az elriasztást szolgálták. Hammurapi törvénygyűjteményének évszázadokon keresztül nagy volt a tekintélye, amint ezt az egyes paragrafusok későbbi másolatai bizonyítják. Mivel az ezt követő anyag csupán nagyon szórványosan maradt fenn, a jog fejlődését az elkövetkező évszázadok-

60. Nabu-kudurri-uszur palotamúzeumából: Mari egyik fejedelmének szobra. A fejedelem hosszú, rojtos díszítésű köntöst visel, amely körül van tekerve a testén, és bal vállát takarja. 1. e. 2. évezred eleje. Magassága 1,93 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

ban csak részben tudjuk nyomon követni. Az újbabilóni periódusból sajnos csak egy kis törvénytöredék maradt fenn, amely csupán hézagos felvilágosítást nyújt. Ezért, ha az első évezred jogviszonyait vizsgáljuk, mindenképpen Hammurapi törvényeihez kell visszanyúlnunk, s bizonyos fenntartásokkal ebből kell következtetéseket levonnunk.

A büntetőjogot az egyenértékű megtorlás elve hatotta át, természetesen a vádlott és a felperes társadalmi helyzetétől függően. A vétségekért a szemet szemért, fogat fogért elv alapján szabták ki az ítéletet. Majdnem 40 különböző vétségért járt halálbüntetés, ezek között szerepelt a palota és templom tulajdonának ellopása, vagy a tűzvész idején történő lopás. A törvényhozó halállal büntette főbenjáró bűn esetén a hamis vádaskodást, az asszony házasságtörését, a szándékos gyilkosságot, vérfertőzést és még sok egyebet. A halálnem nagyon különböző lehetett, s a bűn neméhez igazodott. A bűnösöket lehetett vízbe fojtani, megégetni, karóba húzni, a mélybe taszítani vagy elásni. Kisebb bűnökért a tettes egyik szemét kiszúrták, kezét leütötték, vagy fülét levágták. Természetesen ezenkívül ismerték még a különböző botbüntetéseket is.

A tehetős osztályok esetében a bűnök nagy része pénzzel volt megváltható. A rabszolgáknál ez hatástalan lett volna, hiszen általában nem rendelkeztek semmiféle vagyonnal. Ha kárt okozott, a bűnösnek pótolnia kellett minden, a kárvallott tulajdonát képező tárgyat vagy állatot, és ezenfelül bizonyos esetekben még bírságot is kellett fizetnie. A pénzösszeg nagysága igen különböző lehetett, a kár kétszeres értékétől kezdve egészen a harmincszorosáig emelkedhetett, ez utóbbi a palota vagy a templom tulajdonának megkárosításakor fordulhatott elő. Meghatározott esetekben a bűnöst kítaszították a faluközösségből, s ezzel házából és udvarából is, elveszítette teljes vagyonát, és családja, valamint az istenek védelme nélkül kellett élnie. Ilyen büntetést elsősorban akkor róttak ki, ha az eset vérfertőzés volt apa és leánya között, de néhány más vétség esetén is. Az apa, akivel a fia többször szembeszegült, követelhetette fia megbüntetését, s kiűzhette őt a házból, és ezzel a fiú természetesen elvesztette minden öröklési igényét.

Külön figyelmet érdemel a babilóni családjog, mert ennek segítségével ismerhetjük meg a nők helyzetét, a közösségben való életet és a gyermekek nevelését. A babilóni nő nem volt jogfosztott, tevékenykedhetett például az üzleti életben, szerződéseket köthetett, és a közigazgatásban is betölthetett néhány tisztséget. Ez azonban nem azt

61. Nabú-kudurri-uszur a palotájában őrizte II. Assur-nászir-apli asszír király feliratos bazaltlapját is. I. e. 900 körül. Hossza 42 cm

jelentette, hogy egyenjogú volt a férfival, mivel csekély kivétellel lehetetlen volt számára, hogy befolyásos állásba jusson. A kivételt a templomi szolgálatban betöltött tisztségek jelentették, ezek is elsősorban a királyi udvarból és magasabb társadalmi rétegekből származó asszonyok számára voltak fenntartva. A nőnek a családi életben is férjével szemben alárendelt szerep jutott. Ez egyébként már a házasságkötéssel kezdődött, mivel a nőnek aligha állt módjában, hogy a párválasztásnál a saját akaratát kövesse. A jövődöbéli házastársat az apa választotta meg. A lányával hozományt adott a házasságba, a vőlegény-

nek pedig bizonyos összeget kellett fizetnie a menyasszonyért, amely aztán az apánál maradt. Ezután írásban pecsételték meg a házasságkötést, különben a házasság érvénytelen volt. Az óbabilóni korból egy példa szemlélteti az ilyen házasságkötések szó szerinti szövegét: „Istár-ummit, Buzazum és Lamasszatum leányát Warad-Szín, Ibní-Szín fia, apjától, Buzazumtól, ... feleségül vette. Warad-Szín Buzazumnak és Lamasszatumnak kétharmad mana ezüstöt és egy rabszolgát fizetett váltságdíj gyanánt. Buzazum, Lamasszatum és Buzazum gyermekei Istár-ummit illetően soha semmiféle követeléssel nem fognak fellépni. Ha Warad-Szín elhagyja Istár-ummit, egy mana ezüstöt kell fizetnie, ha Istár-ummi hagyja el Warad-Színt, lehajítják a toronyból. Samas és Aja istenek, Szippar város és a király előtt esküdtek meg arra, hogy soha semmi óvást nem emelnek.” Ezután 15 tanú neve következik, akik részt vettek a házasságkötésen. Az okmány szövegéből kitűnik, hogy a válásnak különböző feltételei voltak. Az asszonynak roppant nehéz volt kieszközölnie a válást. Ez csak akkor volt lehetséges, ha férje súlyosan elhanyagolta. Ha panaszát nem ismerték el, akkor férjének hamis megvádolása miatt vízbe fojtották, vagy más módon ölték meg. Ezzel szemben a férj az ok megnevezése nélkül is eltaszíthatta feleségét, de természetesen a hozományát és a válás díját ki kellett fizetnie. Fontos válóoknak számított az asszony terméketlensége vagy súlyos betegsége, ilyenkor a férfinak biztosítania kellett legalább a nő megélhetési költségeit. A támogatás megszűnt, ha a férj bizonyítani tudta a nő pazarlását vagy rendetlenségét; súlyos esetekben még rabszolganővé is tehetette a házában. Míg a férj házasságtörése büntetés nélkül maradt, az asszonyt ugyanezért a bűnért vízbe vetették.

A férjnek meg volt engedve, hogy főfelesége mellett több mellékfeleséget tartson a házbán, ezek azonban jogilag az első feleség alá tartoztak. Többnyire rabszolganők voltak, akiket tulajdonosuk az ágyasává tett. Továbbra is rabszolgák maradtak; ha azonban gyermekeket szültek, az úr halála után elnyerhették a szabadságot. Ha az apa a rabszolganő gyermekeit nyilvánosan a magáénak ismerte el, azok örökösödési szempontból a törvényes feleséggel csaknem egyenlővé váltak, s elnyerték szabadságukat. A házasságkötést a babilóni papnők számára ugyan megengedték, de a gyermekszülést nem, ők ezért erre a célra férjük számára rabszolgánőt vittek a házasságba. Mivel a magasabb rangú papnők általában vagyonosak voltak, a férfiak ezeknek az előírásoknak szí-

vesen alávetették magukat, s a rabszolganők természetesen mindig alárendelt helyzetben maradtak.

A babilóni házasság fő célja a minél nagyobb számú utód nemzése volt, mert a szülők halála után a gyermekeknek kellett a halott lelkéért azokat a kötelességeket teljesíteniük, amelyek a túlvilági élettel kapcsolatos hitben gyökereztek. Ha a családban nem volt saját gyermek, akkor gyakran idegen gyerekeket fogadtak örökbe, hogy legyen, aki ellássa ezeket a feladatokat. Később az örökbefogadást gyakran arra használták, hogy az el nem adható föld tulajdonjogát megszerezzék; így tisztán jogi formássá tették. A családfő a gyermekek fölött messzemenő jogokkal rendelkezett, mindenféle munkát végeztethetett velük, sőt három évre még adórszolgásgaságba is adhatta őket. Az öröklés kérdéséről sokféle rendelkezés volt. Öröklésre elsősorban a fiúk voltak jogosultak, a leányok hozomány formájában kapták meg a részüket. A feleségnek csak azt engedték meg, hogy a házbán maradjon, és saját hozományából éljen, ezenkívül megtarthatta a férjétől kapott személyes ajándékokat is. A legidősebb fiú kapta az örökség nagyobb részét, s legtöbbször egyúttal szüleinek házáat is átvette. A többi fiúk között egyenlő részben osztották fel a vagyont. Az újbabilóni korban a törvények különbséget tettek az első és a második teljes értékű házasságból született gyermekek között, az előbbieket a vagyon kétharmadát, az utóbbiak csak egyharmadát oszthatták el egymás között.

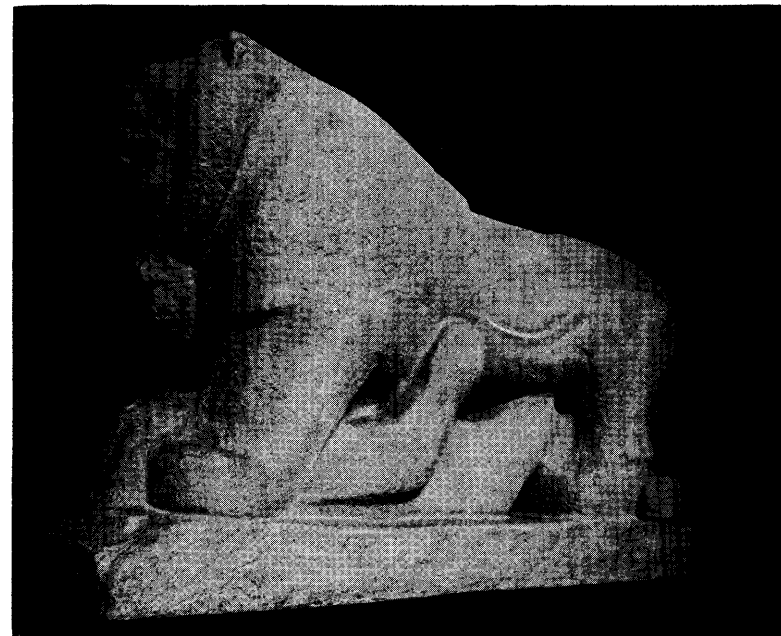
Érthető, hogy a mindennapi életben minden jogi szabályozás ellenére gyakran adódtak vitás esetek, amelyekben az illetékesek maguk már nem tudtak dönteni, hanem bírósághoz kellett fordulniuk. A bíróság mindig több, az állam által kijelölt bíróból állt, és tanácsadóként a falu vagy város legöregebbjei, azaz a legnagyobb tiszteletben álló polgárai támogatták őket. Biztos, hogy több bírósági fórum volt, a közönséges pereket egy kisebb testület igen gyorsan megtárgyalta, de a bonyolultabb jogi esetek a fellebbezések során a király elé is juthattak. A bíróság valószínűleg gyakran a város kapuinál ülésezett, néha a templom vagy palota meghatározott részében. A bírácnak a legszigorúbb igazságosságra kellett törekedniük. Hammurapi törvénykönyvében az 5. paragrafus így hangzik: „Ha egy bíró az ítéletet megítélte, a döntést eldöntötte, s a pecsétes okmányt kiállította, utóbb pedig ítéletét megváltoztatta: erre a bíróra az általa hozott ítélet megváltoztatását bizonyítsák rá, s ez esetben a szóban forgó peres követelést tizenkétsze-

resen fizesse meg, s ezenfelül bírói székéből a nyilvánosság előtt távolítsák őt el úgy, hogy oda vissza ne térhessen, s a bírakkal per alkalmával [többé] ne üljön együtt.” A bírák általában megpróbálták a feleket rábírní a barátságos egyezsége, s csak ha ez nem sikerült, akkor került az ügy tárgyalásra. A per szempontjából az volt a legfontosabb, hogy az ügyet illetően írásos bizonyítékokkal vagy tanúkkal rendelkezzenek, mert enélkül nehéz volt igazságot tenni. Ellenkező esetben az istenség előtt kellett esküt tenni, ez rendszerint magában a templom épületében történt. A hamis esküt, valamint a hamis tanúskodást szigorúan büntették, mivel ez tulajdonképpen az istenséget sértette meg. Az ítélethozatalkor a bírák a fennálló előírásokat vették figyelembe, sok esetben a szokásjog vagy hasonló esetek alapján ítéleztek. Ítéleteiket, úgy látszik, nem kellett pontosan indokolniuk.

Az állam elleni, a fennálló rendet érintő vagy az uralkodót sértő büntettek esetében a király elnökletével rendkívüli bíróságot hívtak össze. Feltehetően egy ilyen esetről van szó a következő okmányban: „Baba-ahu-iddina, Nabú-ahhé-bullit fia, gonosztettet és bűnt követett el, és rosszra adta az eszét. Az Urának, királyának tett esküt nem tartotta meg, hanem összeesküvést tervezett. Ezekben a napokban Nabú-kudurri-uszur, Babilón királya, a fejedelem, a tanácsadó, az emberek sokaságának pásztora, aki, mint a napisten, végigtekint az országok fölött, aki a jogot és igazságot megszabja, s aki a gonosztevőket és bűnözőket megsemmisíti: megvizsgálta Baba-ahu-iddina vétkeit, és bűnösnek találta őt az összeesküvésben, a bűnt, amelyet elkövetett, a nép gyülekezete előtt bizonyította rá. Haraggal pillantott rá, ne éljen, mondta ki rá; elmetszették a torkát.” Az összeesküvő vagyona a Nabú-templom tulajdonába ment át. Baba-ahu-iddina, aki magas tisztséget viselt, valószínűleg nem tartotta be a szent esküt, s ezért vonták felelősségre. Ezt az esküt minden tisztségviselőnek és udvaroncnak a király trónra lépésekor kellett letennie. Arra kötelezték benne magukat, hogy támogatják a király hatalmát, hűséggel és engedelmisséggel szolgálnak neki, valamint hogy tisztelni fogják a dinasztiát, azaz elismerik a jogos trónörököszt.

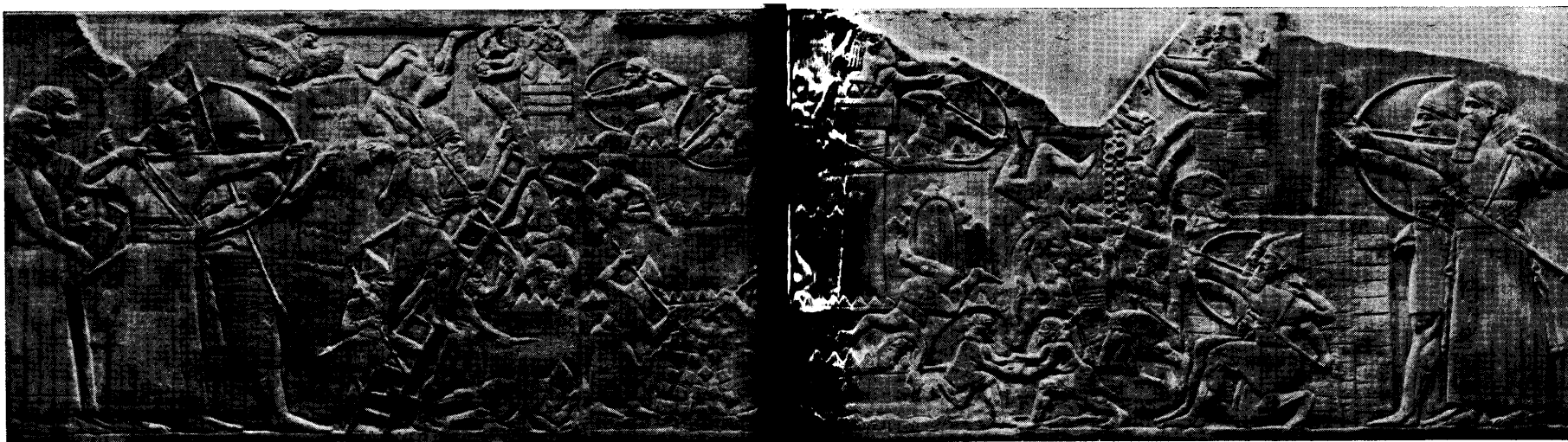
A király beiktatása általában a főisten templomában történt, ezzel egyúttal a király és a papság meg a templomok közti szoros kapcsolatot hangsúlyozták. A nagy templomgazdaságok támogatása és jóindulata a hosszú ideig tartó uralom legfontosabb tényezői közé tartozott. A világi

és egyházi hatalom eredetileg a király személyében összpontosult. A későbbi korban a király már nem volt főpap, ezt a méltóságot egyházi tisztségviselő vette át. A király sok kultikus cselekményben és ünnepségen továbbra is fontos és nélkülözhetetlen szerepet játszott, az újbabilóni korban azonban a templomokban a papság foglalta el a döntő helyet. Ezért a király és papság között gyakran került sor hatalmi harcokra, amelyeknek bizony sokszor súlyos következményei lettek. Így lett például a papi intrikák áldozata Nabú-kudurri-uszur utódja, a

62. Ez a szobor, amely egy hatalmas oroszlánt ábrázol, amint egy embert a földre teper, valószínűleg győzelmi emléknak tekinthető. I. e. I. évezred (?). (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

63. Az ostromlott város elleni rohamot egy asszír dombormű ábrázolja. A védők, íjjal és nyilakkal, még a fal peremén állnak, de az ostromlók már készülődnek, hogy létrákon a falakra hágjanak, és hogy a fal lábánál rést törjenek. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 0,94 m; szélessége 2,95 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

papság ugyanis egy neki jobban megfelelő jelöltet ültetett a trónra. A királyok adományok, építkezések és privilégiumok juttatása révén próbálták biztosítani a templomgazdaságok támogatását. Nabú-kudurri-uszur az egész országban számos szentélyt épített vagy restauráltatott, mindezek a babilóni istenek dicsőségét hirdették. A királyi ház mellett a templomgazdaságok jelentették az ország legnagyobb gazdasági centrumait, mert az évszázadok során a papsághoz jóindulattal levő királyok révén nemcsak kincseket gyűjtöttek, hanem földbirtokukat is jelentős mértékben megnövelték. Privilégiumaik legtöbbször adómentességet biztosítottak számukra, úgyhogy semmiféle szolgáltatást nem kellett a királynak fizetniük. Erősen központosított hatalom, mint például Hammurapi király uralma idején, természetesen a templomok is fizettek adót, de később ismét sikerült leráznuk magukról ezt a terhet. A templomi kincsek valószínűleg gyakran jelentősen felülmúlták a király anyagi eszközeit, és így nem csoda, hogy a papság ilyen körülmények között jelentős szerepet játszott a politikában.

A papságnak mindenkor nagy befolyása volt a tömegekre, és a mágia, jóslás, valamint a betegség elleni ráolvasások révén nélkülözhetetlenné tudta tenni magát. A papság hatalmának legjobb táptalaja

az emberek nagy részének tudatlansága volt. A papok azon kevesek közé tartoztak az országban, akik művelteknek számítottak, mivel a templomi iskolákban a legkülönbözőbb tudományterületeken jó képzést kaptak. A legfontosabb hivatalok évszázadokon keresztül apáról fiúra öröklődtek, így a papságon belül kialakult egy uralkodó réteg, amely a hatalmat és gazdagságot a maga kezében összpontosította. A király is megpróbálta növelni befolyását a templomokra. Néhány fontos hivatalt saját rokonaival töltött be, és a hercegnők egyike gyakran került valamely főtemplom vezető papnőjének tisztségébe. A papok valószínűleg a templomkörzeten belül éltek, de megengedték nekik azt is, hogy a templomgazdaságon kívül külön házban lakjanak, minthogy a papok nagy része nős és családos volt. Jövedelmük nagysága természetesen a templomgazdaságban betöltött tisztségük és a szentély jelentősége szerint alakult. Egy pap gyakran több hivatalt is betöltött, vagy ugyanabban a templomban, vagy más egyéb szentélyekben. Például „a szentélybe lépő”, aki közepes rangú papi hivatalnoknak számított, Nabú-sum-iskun babilóni király uralkodása idején a következő javadalmazással rendelkezett: „Naponta 6 szila kenyér, 6 szila jó sör, lekvár, kalács, marhahús, ürühús, halak, szárnyasok, zöltségfélék,

64. A tánc és a zene a legkedveltebb szórakozások közé tartozott. A nő lantot játszik, a táncoló férfi a tamburint veri. I. e. 2. évezred első fele. Magassága 13,7 cm

datolyafélék az állandó áldozatokból, a király áldozataiból, az imádkozók áldozataiból, a rendkívüli adományokból, a jámbor adományokból, a soron kívüli áldozatokból és az Ézida minden bevételéből az a rész, ami egy »szentélybe lépő«-t megillet.” Ezekhez a bevételekhez járultak még azok, amelyek a házak, földbirtokok és üzletek révén illették őket. Mivel a papok a naponta befolyó élelmiszert többnyire nem tudták maguk elfogyasztani, jövedelmező kereskedelmet folytattak vele. Gyakran hosszabb időre is eladták a különböző tisztségeket megillető jövedelmet, vagy bérbe adták valaki másnak a hivatalt. Ha meggondoljuk, hogy még a tanácsot kérők és segítségre szorulóak is megjutalmazták őket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a papok élete nem lehetett rossz. A lakosság panaszai gyakran azt bizonyítják, hogy a papok például temetéskor aránytalanul nagy összeget követeltek vagy zsaroltak ki az emberektől, úgyhogy néha a királynak is fel kellett lépnie ellenük.

Ilyen magas jövedelme persze nem minden papnak volt, és bizonyára jelentős különbségek is adódtak közöttük. Mivel a papoknak igen specializált feladatokat kellett ellátniuk, a templomi személyzet létszáma igen nagy volt. Ma már rendkívül nehéz finom különbséget tenni az egyes foglalkozások között, ezért csak néhány jelentősebb hivatalt nevezünk meg: így például az urigallu pap az újévi ünnepek során játszott fontos szerepet, és kimagasló tisztségnak számított, míg az úgynevezett „szentélybe lépő” papok, akikből minden templomban több is akadt, különféle szolgálatokat láttak el, többek között a felvonulások alatt nekik kellett az istenek jelképeit hordozniuk. Rajtuk kívül mosó- és tisztítópapok is működtek, akik a templom és a házak mágikus tisztaságáról gondoskodtak. A kenőpapok feladata a szent tárgyak és szobrok ápolása és olajjal való bekenése volt. Meglehetősen kiterjedt csoportot alkottak a ráolvasó, látnok és jövendőmondó papok, akiknek bizonyára gyakran akadt látogatójuk a lakosság köréből. A varázslóknak sokszor kellett bizonyosságot tenniük a tudásukról, akár úgy, hogy szellemeket űztek ki a házakból és a városokból, vagy betegségeket gyógyítottak, s a gonosz hatalmakat ígézték meg; akár úgy, hogy istenszobrokat és templomokat szenteltek fel vagy a halotti szertartáson tevékenykedtek. A látnokokat és jövendőmondókat jóslataik fajtái szerint osztályozhatjuk; ismerték a máj- és kehelyjóslást, valamint a madár és a nyíl röptéből való jövendőmondást. Mások az álmok meg-

66. A koporsók különböző formájúak voltak. Ez a koporsófedél egy hosszú szakállas és leomló hajú férfit ábrázol. Az i. e. VI. század. Hossza 1,76 m

fejtésével foglalkoztak. A szertartásokhoz és templomi ünnepekhez nélkülözhetetlenek voltak a zenészek és az énekesek; nem kevésbé a temetkezési szertartásokhoz, ahol siratóénekeket énekelték. A nagyszámú személyzetből, amely a templomok lakosságát alkotta, itt csak egy kis részt említhetünk, mindenesetre hozzájuk sorolhatjuk még a munkások, kézművesek, szolgák, írnokok, felügyelők és rabszolgák sokaságát is, akik a templom igazgatásának sokféle gyakorlati teendőjét látták el. Sok templomban ezenkívül papnők is voltak, akik zenészként és énekesnőként szerepeltek. Általában minden templomban a főpapnak megfelelően főpapnő is volt, aki hasonlóan fontos szerepet töltött be. Bizonyos templomokban az alacsonyabb rangú papnők feltehetően szent prostitúciót folytattak.

Nyilvánvaló, hogy a templomkerületek meglehetősen nagyok lehettek, hogy helyet adhassanak a népes személyzetnek és ezek sokféle tennivalójának. A babilóni szentélyek nagyméretű házakhoz hasonlítottak, mivel ugyanazon elv szerint épültek. Az egész körzetet magas védőfal

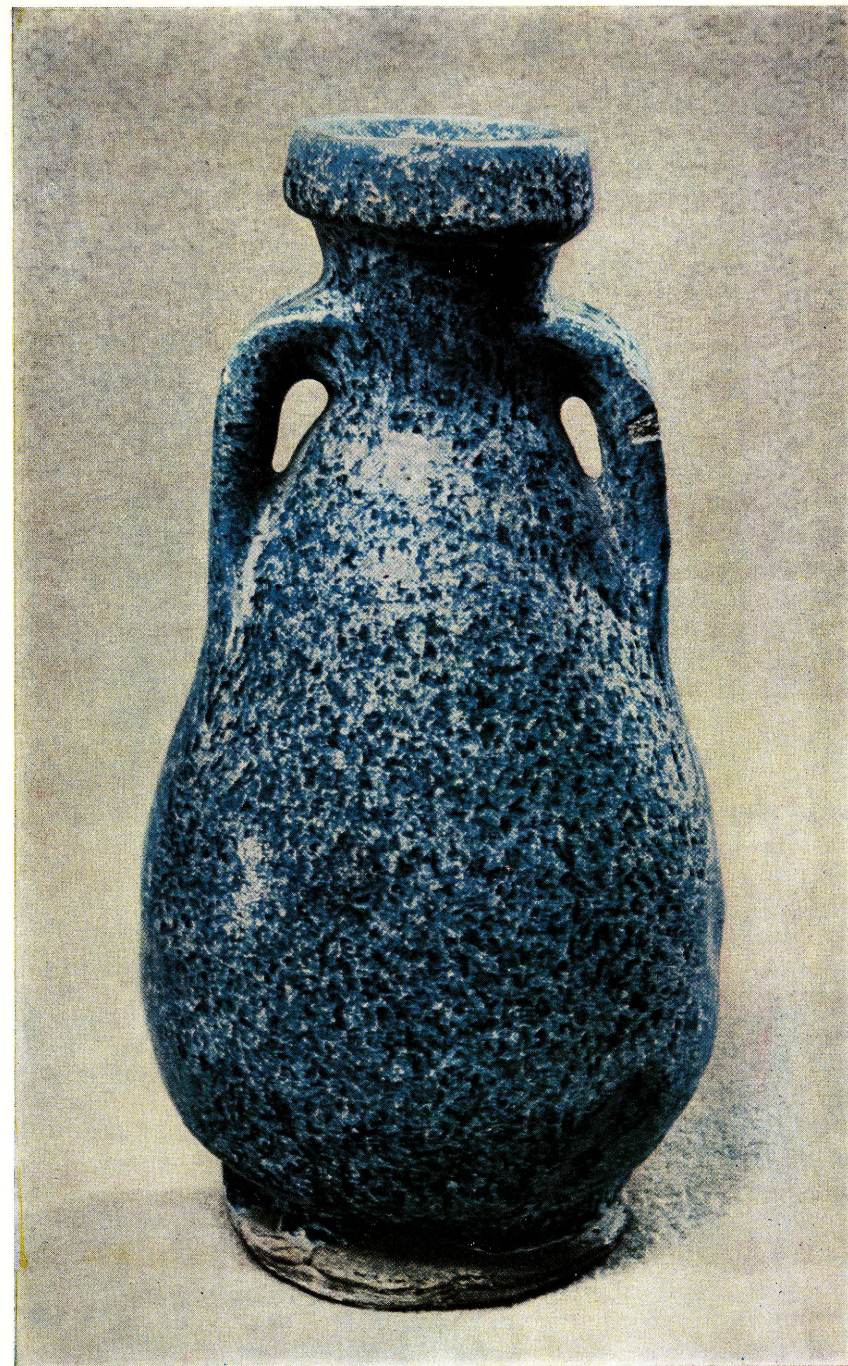
65. Törvényoszlopa felső részén Hammurapi babilóni király a napisten előtt állva ábrázoltatta magát. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

vette körül; általában egy védőtornyokkal biztosított főkapun át lehetett bejutni. Az épületkomplexus központja mindenkor a nagy fedetlen udvar volt. Pontosán a kapuval szemben nyílt a főisten cellája, amelyet mindkét oldalon egy-egy torony külön is hangsúlyozott. Az istenség szobra az udvarról is jól látható volt, mivel a kultuszfülke a bejáratnál szemközti hosszanti oldalon helyezkedett el. A kultushelyiség falai a templom többi helyiségéhez képest jóval vastagabbak voltak, s ez, valamint a bejárat megerősített homlokzata külön nyomatékot adott neki. A cella mellett fekvő szobákban a kultikus eszközöket tárolták, közéjük tartozott a nagy újévi felvonulás hajója és kocsija. A templom udvarán többnyire egy nagy vízmedence is volt, mivel a szertartásokon tisztítási és más célból sok vízre volt szükség. A többi helyiség valószínűleg a templomi személyzetet fogadta magába: ezek itt tettek eleget sokféle kötelességüknek.

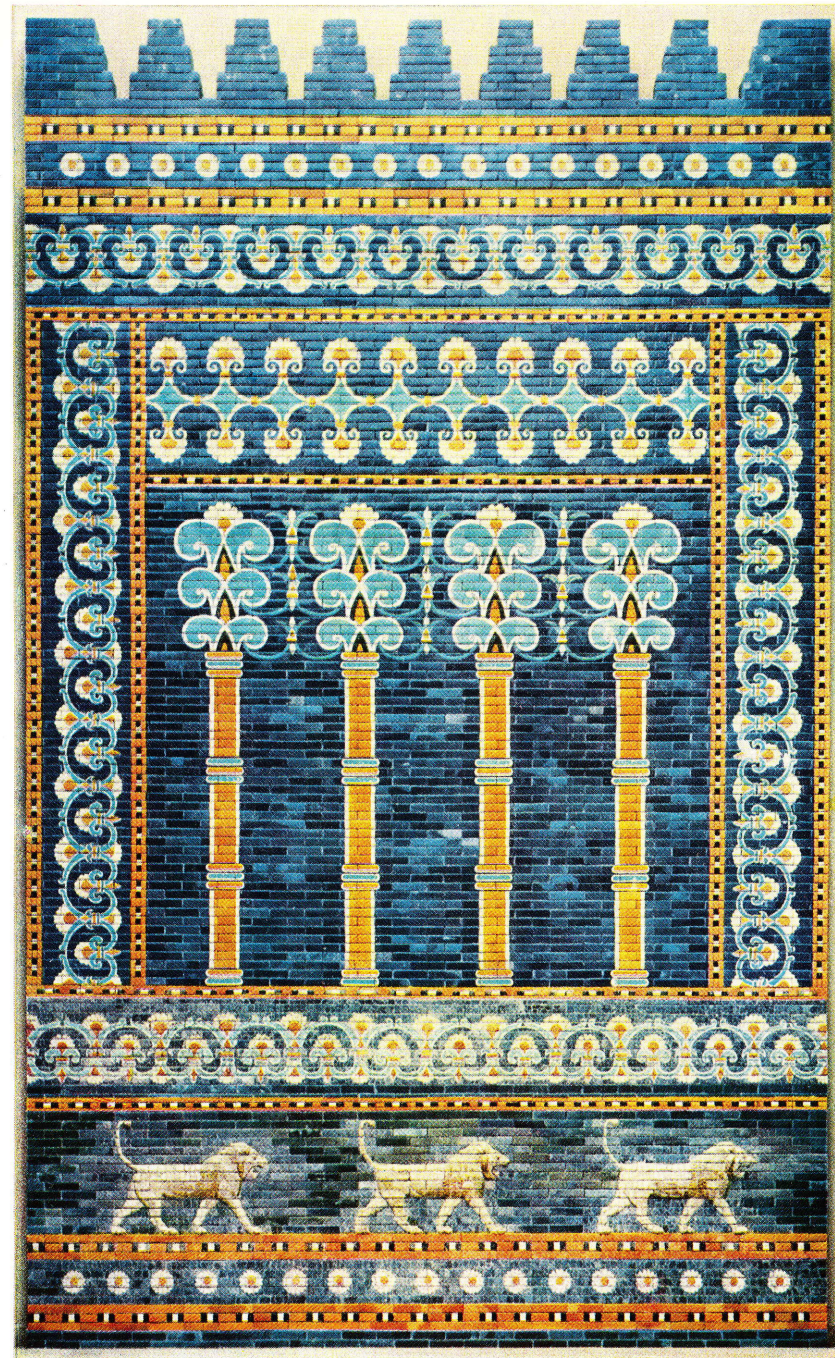
Babilónban Marduk főtemploma csupán nagyságában és pompájában különbözött, jelentőségének megfelelően, a többi templomépülettől. A látogató itt nemcsak Marduk isten celláját találta meg, hanem hitvese, Szarpanitum és néhány más isten kultushelyiségét is. A belső szentélyben az istenségek szobrai különleges talapzatokon álltak, vagy gazdagon díszített trónon ülve vagy állva ábrázolták őket. Előttük a napi adományok számára agyagból vagy fémből készült áldozati asztalok álltak. Az állatok leölése és feláldozása valószínűleg a cella előtti nyitott udvaron, egy oltáron történt. A papok kecses alakú edényekben mutatták be az italáldozatot, amelyet különböző tálakba locsantottak. Lapos tálakban és gazdagon díszített kőedényekben, amelyek az oltár előtt magas állványokon álltak, tömjént és más illatos füveket égettek. A főtemplom különböző termeiben állították fel azokat az istenszobrokat, amelyeket az ország többi városaiból az újévi ünnep alkalmából hoztak Babilónba.

A babilóniak főistenüket, Mardukot nemcsak az Észagila templomában tisztelték, hanem az Étemenanki-toronyban, „ég és föld alapkövének házában” is. A torony magasba törő ormával közvetlenül a szentély mellett, Babilón központjában állt. A körzetet magas, agyagból készült falgyűrű választotta el a külvilágtól. A már Hammurapi idejéből származó tornyot szétrombolt és omladozó állapota miatt az évszám-

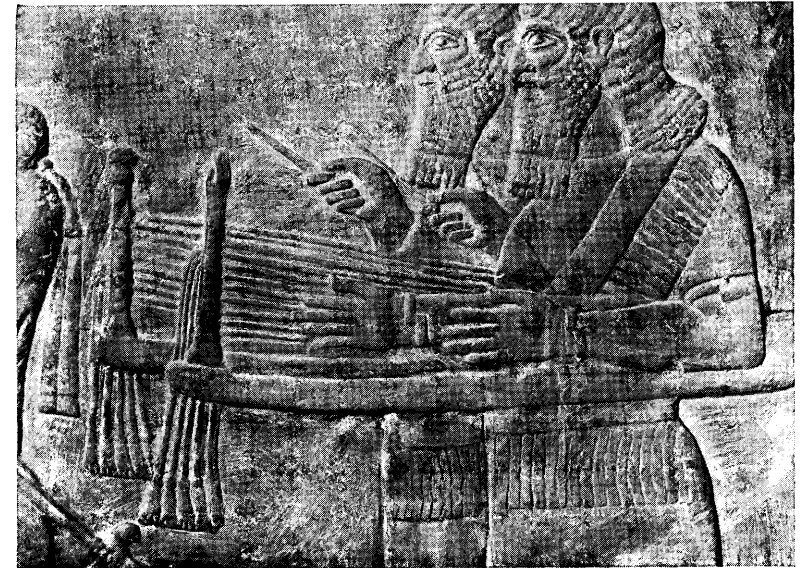
67. Az i. e. 1. évezred második felében az edényeket gyakran színes mázzal vonták be. Az i. e. 1. évezred vége. Magassága 16 cm

68. Nabú-kudurri-uszur színpompás téglákkal borította tróntermének udvari bomlokzatát. A díszítőmotívumok: életfa, indás fríz és az alsó sorban oroszlánok. I. e. 600 körül. Magassága 12,40 m. (Helyreállítva a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

zadok során mindig restaurálni kellett, illetve újra fel kellett építeni. Nabú-kudurri-uszur apja a zikkurat újjáépítésével nagy érdemeket szerzett ugyan magának, de végleges befejezését nem érte meg, csak Nabú-kudurri-uszurnak adatott meg, hogy a templomtornyot teljes pompájában és szépségében láthassa. Mint a legtöbb épületet Babilónban, ezt is égetett téglából építette, ami a napon szárított téglákból álló belső magot vette körül. Az építmény óriási, csaknem négyzet alapú tömeget alkotott, amelynek legalsó lépcsője oldalirányban 91,55 méter hosszú volt. Erre épült öt további lépcső, amelyeknek mindig valamivel kisebb volt az alapterületük, így az egész épület felfelé keskenyedett. A hetedik és utolsó lépcsőt egy 24 méter hosszú és 21 méter széles templom jelentette, amely a zikkurat leírását tartalmazó babilóni agyagtábla adatai szerint 15 méter magas volt. Itt volt Marduk tulajdonképpeni lakhelye: egy aranyból készült ágy és asztal állt az isten rendelkezésére. A templomtorony falait rízalitok és pillérek tagolták, s a nagy sík felület így építészetileg felélénkült. A csúcson álló templomot Nabú-kudurri-uszur szavai szerint „fénylő kék mázas téglák” díszítették. A déli oldal közepétől tömör, messzire előreugró, háromágú lépcsőépít-

69. A palotában és a templomban számos zenészt foglalkoztattak; közülük kettőt egy asszír domborművön láthatunk. Az i. e. IX. század első fele. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

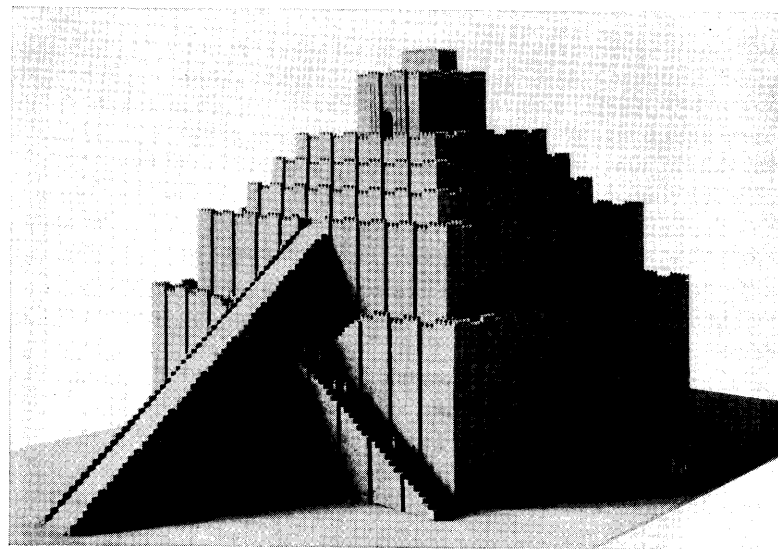

70. A babilóni Istár-templom udvara. A cellát monumentális kaputornyok hangsúlyozzák; a báltérben az istennőnek egy fülkében álló kultuszszobra látható

mény vezetett a második emelet magasságáig. Onnan kezdve az épület körül futó rézsűket kellett használni, hogy a hetedik emeletre jussanak. A papság köréből csak néhány kiváltságos személynek adatott meg, hogy a zikkurat csúcsára felmehessen. Noha a főistennek a legtöbb mezopotámiai városban volt zikkuratja, a babilóni lépcsős torony mindig jelentős vonzerővel rendelkezett, s különösen Nabú-kudurri-uszur idején nagy hírnévre tett szert. Ehhez a hírnévhez bizonyára szédítő, 90 méteres magassága is hozzájárult, mivel ez a magasság a többi lépcsős templomét jóval felülmúlta; de Mardukot ettől függetlenül is az egész babilóni pantheon legfőbb isteneként tisztelték. A zikkurat formája a sumerek idejére vezethető vissza, náluk a lépcsős torony az i. e. 3. évezred folyamán a magas pódiumon álló templomból fejlődött ki. Bábel tornyát bizonyos mértékig az egész babilóni templomépítészet koronájának tekinthetjük.

AZ ISTENEK VILÁGA

A babilóniak gazdag és sokrétű istenvilágnak hódoltak; isteneik eredetét egészen a sumer korszakig követhetjük. A sumer pantheon istenségeinek átvétele során többnyire csupán a neveket változtatták meg, de az isten funkciója azonos maradt. Az istenek világának hierarchiája már a sumereknél kialakult. Az istenek hierarchiája az isteni családokban és nemzetségekben betöltött szerepük szerint alakult, mivel pantheonjuk a földi társadalom és államrend képmása volt. A létra legfelső fokán eredetileg a sumer Anu isten állt. Ő volt az ég ura, ott volt lakhelye is. Más istenek a gyermekeinek számítottak. Kiemelkedő helyzete ellenére Anu isten viszonylag kevés szentélyben részesült különleges tiszteletben. Megközelíthetetlennek és az emberek iránt ellenségesnek ábrázolták, olyannak, aki sok bajt küldött az emberiségre, s így közte és a hívők között sohasem alakulhatott ki bensőséges kapcsolat. Fia, Enlil, sok tekintetben már a sumer korszak-

71. Valószínűleg e modell mintájára kell a nevezetes „babilóni tornyot” is elképzelnünk, az eredeti kizárólag agyagtéglákból épült

ban a helyére került. Ő, kinek sumer neve „a szél urá”-nak fordítható, az istenek uralkodójává emelkedett. A sorstáblák birtoklása révén abban a helyzetben volt, hogy előre láthatta a világ sorsát, és ezáltal megszabhatta a természet termékenységét és az ember életét. A természeti erők, mint a vihar, az árvíz és a sok más természeti csapás, szintén neki volt alárendelve, tetszése szerint büntethette az embereket. Így ő idézte elő a vízözönt, amelynek a földön minden életet el kellett pusztítania. És ő volt az is, aki szenvedést mért a mitológiai hősökre, Gilgamesre és Enkidura. E néhány példa már mutatja, hogy Enlilt éppúgy, mint Anut, nagyon szigorú, büntető istennek tartották, aki igen megnehezítette a hívőknek, hogy bizalommal legyenek iránta.

Épp az ő ellentéte volt a sumerek által Enkinek, majd később a sémi népek által Éának nevezett istenség, a vizek mélyének ura, Enlil fia. Mivel a sumerek véleménye szerint a vizek mélye a bölcsesség székhelye volt, úgy tartották, hogy az emberiség minden jelentősebb teljesítménye Éának köszönhető. Ő volt a kézművesség, a bölcsesség, a tudomány pártfogója; az írás feltalálása is az ő segítségével vált csak lehetővé. Bölcsessége révén betekintése volt az ég és a föld legmélyebb titkaiba, így ismerhette a betegségek, a balsors, a rontás alkalmas ellenszereit. Hatalma volt a titkos tudományok, a jóslás, varázslás, ráolvasás felett, az emberek hozzá fordultak, hogy tanácsot és segítséget kérjenek. A Teremtés-eposz szerint Éa volt az emberek tulajdonképeni teremtménye, saját kezűleg formálta őket agyagból és Kingu, a Szörny véréből. Jellemvonásai miatt a két, fölébe rendelt istenséggel ellentétben, mindig emberszerető szerepet töltött be, ahogyan ez a Gilgames-eposzból is kitűnik. Például csellel megmenti az embereket és állatokat az Enlil által az istenek gyülekezetében elhatározott pusztulástól. Mivel megtiltották neki, hogy az embereket az elkövetkezendő veszélyre figyelmeztesse, ezért Ut-napistim nádkunyhójának mondja: „Nádkunyhó, nádkunyhó! Fal, Fal! Nádkunyhó, halljad!, Fal értsd meg! Surippak embere, Ubar-Tutu fia! Bontsd le a házat, építs hajót! Hagyd veszni a gazdagságot, fuss az élet után! Add föl a vagyont, a léleknek őrizd az életet! Rakj minden eleven magból a hajóra. A hajót, amit építesz, mérd le méretei szerint, hossza és széle egy mértékű legyen, fedd be, mint az Apszút...”

A világot e három isten között osztották fel. Anuhoz tartozott a levegő és az ég, Enlilhez a föld és Éához a víz. Ők alkották a papok

72. A hegyek között felemelkedik a Napisten; jobb oldalán Éa, akinek vállából víz fakad; bal oldalán egy istennő. Pecsétbenger lenyomata. Az i. e. 3. évezred utolsó negyede. Magassága 3,8 cm

által összeállított és jegyzékekbe foglalt első istenhármasságot. A második istenhármasság tagja Samas, a napisten, Szín, a holdisten, és Istár istennő volt. A hold a babilóniak szemében barátságos égitestnek számított, szinte becsesebbnek látták, mint a napot, amely az év nagy részén perzselően forró sugarait küldte az égről az emberekre. Ezért úgy tekintettek a holdra, mint a napisten nemzőjére. A hold állandóan változó alakjával az emberek számára mindig valamiképp titokzatos volt; a babilóniak így nevezték: „a gyümölcs, amely önmagát nemzi”. Alakváltozásainak különböző fázisait költői nevekkal illették, újhold idején azt tartották, hogy az isten az alvilágban tartózkodik. Az emberek figyelték a hold megjelenését, s így tanulták meg beosztani az időt. Ezért Szín „az ár, a nap, hó és év meghatározója” is volt. Az isten önálló szentélyeit Harránban és Urban találjuk. Nabú-naid, Nabú-kudurri-uszur egyik utóda, őt tette meg a maga személyes főistenévé.

A sumerek által Utu néven tisztelt napisten a babilóni időkben a Samas nevet viselte. Ő volt „a föld megvilágosítója, az ég bírja, a sötétség bevilágítója fent és alant”. Minden reggel útnak indult, fölkelve a hegységben, miközben az éghez vezető kaput alárendelt istenségek nyitották meg előtte; majd esténként ismét a tengerbe hanyatlott. Éjszaka szekerén átutazott az alvilágon, hogy a holtak is fényhez és eledelhez jussanak. Utja során látta és megítélte az emberek minden rossz cselekedetét és igazságtalanságát. Ezért nevezték legfőbb bírának,

aki – mint Hammurapi mondja – jogot és igazságot adott az embereknek. Veszélyes feladataikban ő támogatta a kereskedőket, hajósokat, vadászokat, akik egész nap úton voltak, és segítséget, menekülést nyújtott a betegeknek és gyengéknek is. Mivel vakító fénye előtt semmi sem maradhatott rejtve, a jósel révén meg tudta jósolni a jövőt; a papok ebben a funkciójában így szólították meg: „Samas, ég és föld királya, aki fent és alant a rend őre vagy! Samas, a holtak életre keltése, a megkötözöttek feloldozása a te kezében van! Megvesztegethetetlen bíró, aki őrzi az emberiség rendjét, Namraszit úr magasztos ivadéka! Mindenek felett való, erős, pompás fiú: az országok fényessége, a mindenség, és égen, földön mindenek teremője, Samas, te vagy!”

A babilóniak elképzelése szerint minden eddig említett istenségnek volt felesége is. A legtöbb ilyen istennő azonban csupán alárendelt szerepet játszott, ezért a mitológia csak mellékesen foglalkozott velük. Vagy házastársaikat segítették feladataik elvégzésében, vagy általában mint termékenység-istennőket tisztelték őket.

Valamennyiüket háttérbe szorította azonban Istár istennő, aki a babilóni pantheon kiemelkedő női alakja volt. Istár Szín isten leánya volt, isteni úrnőként tisztelték. Istár igen sokoldalú istenség, aki a legkülönbözőbb funkciókat töltötte be. Egyrészt a szerelem és termékenység istennőjeként az országba jólétet és gyarapodást hozott, másrészt a háború és a csata istennőjének tartották, aki a harcban a győzedelmes király előtt jár. Mint csábító szépasszony megbabonázta a férfiakat, de gyakran vesztükbe taszította őket. Egy óbabilóni himnusz a következőképpen dicsőíti: „Egy istennőt énekeljétek, a kiváltképp magasztott az istennők között; dicsértessék az emberek úrnője, az Igu istenek legkülönbje! Istárt énekeljétek, a kiváltképp magasztott az istennők között; dicsértessék az asszonyok úrnője, az Igu istenek legkülönbje! Erő és báj árad belőle, bő termékenység, vonzó báj és bujaság. Mézédések az ajkai, élet a szája, teljes öröm az alakja!” A sumer mitológiából, bizonyos fenntartások mellett, Inninnel (Inanna) azonosítható, aki az ifjú hős, Tammúz kedvese és hitvese volt, s akit végül elárult és az alvilágba juttatott. Az istennőt majdnem valamennyi mezopotámiai városban saját templomában tisztelték. Fő szentélye a legrégibb időktől kezdve Urukban állt, de Babilónban is egy nagy templomot szenteltek neki.

Adad isten az időjárás elemi erőit testesítette meg, ő rendelkezett az esővel, viharral, záporral és a villámlással. Mind a termékenységet

hozó természeti jelenségeknek istene volt, mind pedig az özönvíz és árvíz, tehát a pusztító erők is. Helyzete különösen az óbabilóni korszaktól kezdve erősödött meg, mivel Sumerben, a kevés csapadékkal rendelkező országban az ő hatásköre nem lehetett annyira döntő, mint Mezopotámia és Szíria északi részein, ahol a földművelés a természetes csapadékon alapult. Adad befolyása a sémi törzsek bevándorlása kapcsán valószínűleg erősödött, mert a sémi lakosság erősen tisztelte őt, s „az ég gátbiztosá”-nak nevezték. A természeti erők feletti hatalmát képes ábrázolásain szimbólumai, a villámköteg és a fejsze jelzik. De ugyanakkor Samas mellett a jóslás védője is volt, ezért a varázsmondások gyakran fordulnak öhozá.

Az égen, földön és vízen kívül meg kell említenünk a negyedik dimenziót, az alvilágot is, ahol ugyancsak istenek uralkodtak. A „vissza nem térés országa” legfőbb úrnőjének Ereskigal istennőt tartották. Istár egyik nővére volt, de az ő jelentőségét sohasem tudta elérni. Láthatólag irigylte Istár helyzetét, mert amikor Istár leszállt az alvilágba, Ereskigal nagy szigorúsággal bánt vele, a hét kapunál le kellett vetnie ruházatát és ékszereit, hogy teljesen meztelenül lépjen az alvilág úrnője elé. Később az alvilágból való elbocsátása érdekében Istárnak is sok nehézséggel kellett megküzdenie. Amikor egy napon Nergal leszállt a mélységbe, sikerült Ereskigalon erőszakot vennie, és a hitvesévé tennie. Így Nergal az alvilág uralkodója lett, de a földdel továbbra is összeköttetésben maradt. Ő testesített meg néhány kellemetlen természeti jelenséget, például a nap perzselő hőségét, a lázat és a járványokat.

Hogy egy város politikai helyzete milyen mértékben befolyásolhatta főistenének jelentőségét, azt világosan látjuk Marduk példáján, aki a sumer korban csupán alárendelt szerepet játszott. Csupán Babilónnak Hammurapi és elődei alatt történt felemelkedése állította őt az előtérbe, és tette végül a babilóni pantheon legfőbb istenévé. Kiszorította helyéről Anut és Enlilt, akik átadták neki az emberek feletti hatalmat. Marduk a mitológiában is a két nagy isten helyére lépett. Az „Enúma elis” azaz, „Midőn fent az ég” című tanköltemény is átvette Marduk világteremtő szerepét. Marduk különösen az újbabilóni korban Nabú-kudurri-uszur idején szorított ki sok más istent addigi területéről; ezek mindannyian csak az ő kiemelkedő személyiségének megjelenési formái lehettek. Minden jó tulajdonság az övé volt, ő „az országok ura, a harcban járatos, félelmetes, pompás, aki mindig megújul, a tökéletes, min-

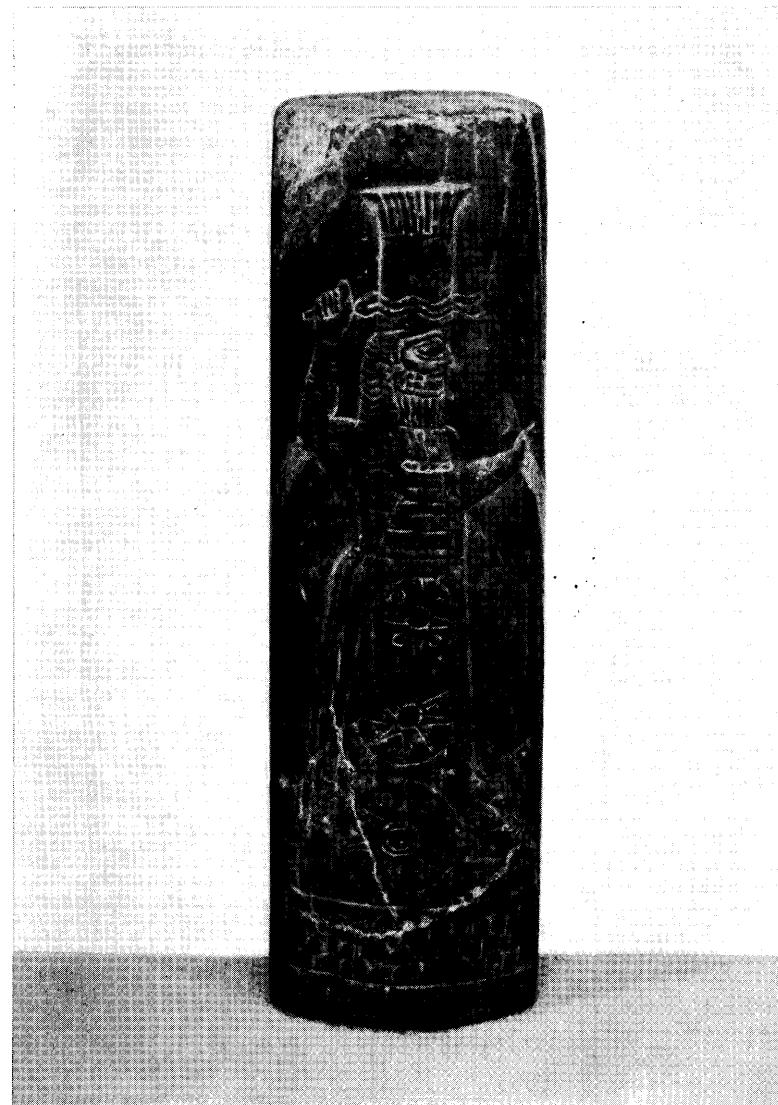
dent bíró, hatalmas, magasztos, kinek szava megváltoztathatatlan, tehetséges, áradóan okos, ragyogó, magasan kiemelkedő...” Bölcsessége által elhivatott tanácsadójává vált az embereknek, akik minden kérdéssel hozzá fordultak. Mindig barátságos volt irántuk, gyógyította a betegeket és a megrontottakat. Legfontosabb szentélye, az Észagila, és az ehhez tartozó toronytemplom, az Étemenanki, természetesen Babilónban volt.

Marduk hitveseként Szarpanitum istennőt tisztelték, aki általában csak mint segítő és védő istennő jelent meg. Mardukot, mint legfőbb istent, nagy udvartartás illette meg, amely a királyi udvar mintájára miniszterekből, felügyelőkől, ajtónállókból, szolgákból, pohárnokokból, fodrászokból, pékekből és más alkalmazottakból tevődött össze. Szarpanitumot is népes kíséret vette körül. Ugyanez vonatkozik a többi istenre is, akik az alacsonyabb rangú istenségekből összetevődő, s jelentőségüknek megfelelően kevésbé vagy nagyon is népes szolgazemélyzet fölött rendelkeztek.

Marduk fia és bizalmasa Nabú volt, akinek jelentősége az övével együtt növekedett. A két istenség szoros kapcsolatát főtemplomaik szomszédsága is megerősíti Babilónban és Borszippában. Nabú az írkok istene, a bölcsesség és a tudományok oltalmazója. Ő volt egyben Marduk írka is, ő vezette neki a sorstáblákat, s ezáltal jelentős befolyással rendelkezett ebben a fontos művészetben. Szimbóluma, az íróvessző, ebből a képzetkörből származik. Egyidejűleg vegetációs istenként is tisztelték.

Itt a babilóni pantheonból csupán a legfontosabb isteneket mutathatjuk be; a többi isten nem volt olyan egyetemes jelenség, mint Marduk vagy Éa, hanem pontosan meghatározott feladatkörrel rendelkeztek. Példaként Ninurtát említhetjük, aki, amellet hogy vegetációs isten volt, később főként a harc, a küzdelem isteneként jelent meg. Errának ugyanolyan jelentősége volt, mint Nergalnak, az alvilág istenének, mivel a dögvésznek és a járványoknak parancsolt, és tetszése szerint sújthatott le velük az emberekre. Nuszku a fény és a tűz istene volt, Gula istennő pedig a gyógyítás istensége.

73. *Adad isten ábrázolása a babilóni templomban fennmaradt pecsétbengeren; kezében két villámköteg, kísérője egy mitológiai szörny. Az isten egy hegycsúcsra áll. Valószínűleg nagy kultuszszobrai is hasonlóak lehetnek. 1. e. VII. század. Magassága 11,5 cm*

Az itt megnevezett legtöbb istennek nemcsak szimbóluma volt, amely képviselhette őket – Marduké az ásó, Nabué az íróvessző –, hanem szent állata is, amellyel mindig együtt jelent meg. Mardukhoz egy „mushussu”-nak nevezett furcsa keveréklény tartozott, feje és teste kígyóhoz hasonlított. Elöl oroszlánmancsokat, hátul madárkarmokat, farkán pedig skorpió fullánkját viselte. Istárt az oroszlán képviselte, a bika pedig a viharisten társa volt.

Mivel a babilóniai nagyra becsülték az asztronómiát és asztrológiát, az égbolt meghatározott csillagzatait isteneik megtestesülésének tekintették. Szín és Samas a holdnak, illetve a napnak felelt meg, Mardukot pedig a Jupiter, Nergalt a Mars, Istárt az Esthajnalszín, a Venus, és Nabút a Merkúr képviselte. Az asztrális szimbólumok által gyakran magát az istenséget vélték ábrázolni. A babilóni, és előttük a sumer papok behatóan foglalkoztak a titkos tudományokkal, amelyekből egy fajta számmissztika fejlődött ki. Minden isten egy szent számot kapott, amit neve helyett olykor az ékírásban is használtak. A legmagasabb száma az egykor legfőbb istennek, Anunak volt, a 60, ami az uralkodó hatvanas számrendszernek felel meg; Enlil szent száma az 50, őt követi Ea a 40-es és Szín a 30-as számmal. Hogy Marduk milyen későn lépett az ősi istenek eme exkluzív körébe, alacsony számából is látható: ez a 10-es, amely Adadot is jelölte.

Istenciket a sumerek, majd utánuk a babilóniak emberi alakban ábrázolták. Mégis „természetfeletti nagyságot és fenséges alakot” tulajdonítottak nekik, „arcvonaluk fénylők voltak, és minden lehetetlennél tűz lövellt a torkukból”. Az istenek „ereje sohasem lankad, és útjukba senki sem állhat”. Képmásaikat főként szimbólumaik és kíséretük jellemezte és határozta meg. A templomokban felállított szobrok ülő vagy álló alakokat ábrázoltak, pompás köntösbe öltöztetve, fejükön koronával vagy süveggel, amelyre az istenség jeleként két vagy több bikaszarvat erősítettek. A szobrok gyakran fa magra erősített arany- vagy fémlemezből készültek. Az arcot, a nagy, berakott szemekkel, elefántcsontból vagy kőből formálták meg. A különösen értékes szobrok meg éppen színaranyból készültek. Az istenek a kezükben tartották hatalmuk szimbólumát, Marduk például a gyűrűt és a pálcát, Ea pedig vízzel töltött, kicsorduló edényeket, a víz istenének szimbólumaként. A termékenységistenek testéből, vállából ágak, kalászkok, mákgubók nőttek ki. Az ókori keleti vélemény szerint mindezek az illető isten erejét

hordozták magukban. A hódítók legtöbbször ezért hurcolták magukkal a legyőzött ellenség istenszobrait, és azzal próbálták megnyerni az idegen istenek támogatását, hogy ajándékokat, áldozatokat mutattak be nekik. Marduk szobra ezért gyakran került Asszíriába, úgy, hogy csak évek múltán jutott vissza Babilónba. Ilyenkor a papság kijelentette, hogy az isten haragszik, s ezért hagyta el az országot. Még gyakrabban történt az, hogy az ellenség szétverte az idegen istenek képmását, hogy ezzel elvegyenek tőlük és az országtól mindenféle hatalmat. Az istenszobrok erejét természetesen jó célra is igénybe lehetett venni. Például ezért küldte el Tusratta mitanni király a ninivei Istár gyógyító szobrát Egyiptomba a beteg fáraóhoz.

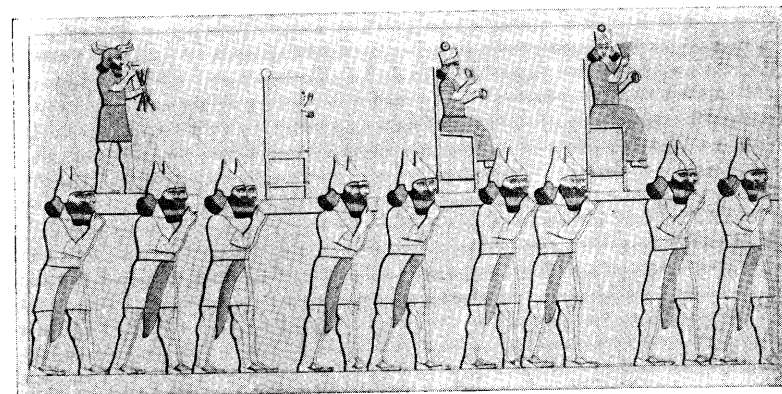
Ugyanúgy, ahogyan emberi alakban képelték el az isteneket, sok emberi tulajdonságot is tulajdonítottak nekik. Noha az istenek halhatatlanok voltak, mégis utolérhette őket a halál, s ilyenkor az élet vize segítségével kellett őket feltámasztani. Mint a halandóknak, nekik is szükségük volt táplálékra; a vízözön után, amely Ut-napistimet és feleségét kivéve minden embert elpusztított, „mohón, mint a legyek” gyülekeztek az első áldozat köré. A jó lakomát éppúgy kedvelték, mint alattvalóik, evés közben a bor és a mámorító ital is kijutott nekik, még többet is ittak belőle, mint amennyi szomjúságuk csillapítására kellett, s úgy tántorogtak, mint a részegesek. Kényelmüket ágyak és székek szolgálták, éjszaka levetkőztették és lefektették a szobraikat, reggel tisztára mosták és megfésülték. Veszekedésre is sor került közöttük, ezt aztán fáradságos munkával a főistennek kellett elsimítania. Az irigység, gőg és más emberi tulajdonságok sem voltak idegenek tőlük. Kicsinyes cselszövésekkel szedték rá egymást, és éppenséggel nem mindig voltak mindentudók.

A papság feladata volt tehát, hogy a különféle elképzelésekből az istenekről, akiknek mítosza más és más korokban, más és más helyeken alakult ki, egységes mitológiát teremtsenek. A zavaró sokféleséget megpróbálták egyszerűsíteni, úgy, hogy – amint már utaltunk rá – a sumer isteneknek sémi nevet adtak, átrendezték az isteni családon belül a hierarchiát, összegyűjtötték és kanonizálták a mítoszokat. Miként Marduk isten példáján láttuk, a papság az új hatalmi viszonyokkal is számot vetett. A városokban és falvakban tisztelt istenségek némelyike csupán helyi megjelenési formája volt a főistennek. Más nevet viseltek ugyan, de szerepük és feladataik teljesen azonosak voltak a nagy mintaképével.

Az emberek egy-egy isten meghatározott tulajdonságait is tisztelhették önállóan és más név alatt.

Hogy a papság igyekezete valójában milyen befolyást gyakorolt a nép hitére, ez nem mindig állapítható meg egyértelműen. Bizonyos, hogy néhány korábbi hagyományozott elképzelés erősebben rögződött, mint ahogy az a papság számára öröndetes lett volna. A lakosság körében a hivatalos istenségek alighanem kisebb jelentőséggel bírtak, mint városuk régi istenei. Az emberek jobban ragaszkodtak a nagy istenségek helyi megfelelőihez, akik ismertebbek voltak előttük; velük könnyebben meg tudták osztani szenvedéseiket, bánatukat, mint a nagy szentélyek és templomok elérhetetlen, pompázatos isteneivel. A nép körében sokkal elevebben élt a hērőszok, félistenek, démonok világa, ahová Tammúz, Gilgames, valamint a hét bölcs és más alakok is tartoztak. Közbenjárásuk esetleg ki tudta eszközölni a nagy istenek valamelyikének jóindulatát. Képmásaik a nép körében kis agyag- és fafigurák formájában terjedtek, amelyekkel bizonyos szertartásokat is végeztek. A néphit ilyen alakjait maguk a királyok sem hagyták figyelmen kívül, s palotáikat különösen a madárfejű, szárnyas élőlények vagy más mesés alakok óriási domborművű ábrázolásaival akarták védelmezni. A papság bonyolult teológiai spekulációi a számokkal, szimbólumokkal, csillagokkal kapcsolatban valószínűleg csak egy kis réteg számára voltak ismertek és érthetőek. A nép körében a mágia és a varázslás uralkodott.

Az istenek jóindulata és segítsége bizonyos előírásoktól függött, amelyeket a hívőknek be kellett tartaniuk. Ezek az előírások az élet legkülönbözőbb területeit szabályozták, voltak köztük kultikus vagy morális és jogi természetűek. Elő volt írva például, hogy az emberek semmi bűnt sem követhetnek el az istenséggel szemben: „nem chetik, ami az istenek számára utálatos, nem ihatnak tisztátalan pohárból, nem esküdhetnek isten színe előtt mosdatlan kezettel, nem ülhetnek le a Napisten előtt, nem sérthetik meg az isteni körzet határát, ha átok van rajtuk, nem érinthetnek embert” és így tovább. Az utasítások némelyike higiéniai vonatkozású volt, az emberek testi tisztaságát szabályozta, vagy megtiltotta, hogy meghatározott évszakokban bizonyos ételeket egyenek. A kifogástalan erkölcsű élet tilalmai az emberi együttélés szabályai közé tartoztak, és a családi körből, a szomszédsági közösségből és a feljebbvalókhoz fűződő kapcsolatból eredtek. A hívó-

74. Egy asszír dombormű: az istenek elburcolása egy elfoglalt városból. A katonák a vállukon viszik a talapzatot, amelyen három női istenség és Adad isten áll. Az i. e. VIII. század második fele

nek az előírások többek között megtiltják, hogy „gonoszul beszéljen, igen helyett nemet mondjon, apját és anyját megvesse, az idősebb fivért gyűlölje, felebarátja házának küszöbét átlépje, felebarátja feleségéhez közeledjék, felebarátjának vérént ontsa, az egységes nemzetséget szét-szórja, az előljáró ellen fellázadjon, a szájában igaz szó, de szívében hamis szó legyen, illetlen dolgot tanítson” és egy sor más egyebet is.

A jogi előírásoknál többnyire olyasmiről van szó, amit a törvényhozók is kimondtak, büntetés kirovása mellett. Tehát ezeket nemcsak az istenek, hanem az emberek is büntették.

Ha a hívő mindezeknek a követelményeknek eleget tett, akkor remélhette, hogy az istenek kegyesen tekintenek rá. De ha csak egyetlen parancsolatot is megsértett, a haragvó istenség betegséggel, szerencsétlenséggel sújthatta. A többé-kevésbé elvont előírásokban azonban csupán az egyik oldaláról van szó azoknak a köteleességeknek, amelyekkel az emberek az isteneknek tartoztak. Ugyanolyan fontos volt az istenek jólétével való törődés, a rendszeres áldozatbemutatás és az előírt kultikus cselekmények végrehajtása is. Mivel az embert eredetileg azért teremtették az istenek, hogy eltartsa őket, és a testi jólétet biztosítsa számukra – ahogy ezt a Teremtés-eposz leírja –, ezért a papság által előírt áldozatokat be kellett mutatnia. Egy nem tökéletesen hibátlan juh vagy

a nem egészen tiszta liszt már haragra gerjeszthette az isteneket az emberek ellen. A papság gyakran ilyen előírásokkal biztosította magának mindenből a legjobbat; megakadályozta, hogy a hívők bármiből is értékelenebb pótlást hozzanak a templomba. De az sem volt kíváncsi, hogy az áldozatot az emberek maguk mutassák be, a szükséges szertartások elvégzése a papok dolga volt. Így például a szertartási szabályzat pontosan előírta, hogy a szertartás vezetőjének milyen sorrendet kell követnie: „Hints szentelt vizet, állítsd fel az oltárt, mutasd be a bárányáldozatot, végy a jobb oldal húsából és más húsrészekből, szórj rá datolyát és lisztet, tégy oda mézet és vajat, rakj meg egy füstölőtálat ciprussal, ajánlj fel szezámport és locsants belőle, tisztítsd meg a füstölőtálat, a fáklyát, a szenteltvíztartót, a cédrusvesszőt, s ekképp szólhatsz Samashoz:...” ezután egy ima szövege kezdődik.

Áldozat közben a hívőknek az előírt imákat kellett mondaniuk, hogy ezzel az isten figyelmét magukra vonják. Az imák szövege gyakran írásba volt foglalva, hogy állandóan ismételgethessék. Különböző célokat szolgáló imákat ismertek: dicsőítő ének, fohász, panaszos és bűnbánó imák, könyörgés és ráolvasás. Ezek közül mindegyik más gesztust kívánt: letérdeltek, homlokukkal a földet érintették, megcsókolták az isten lábfejét vagy ruhaszegélyét, vagy álltak, kezüket felemelve, és így szólították meg az istenséget.

A közbenjárók a hívők és az isten között a papok voltak, a királyok és a fejedelmek azonban alacsonyabb rangú istenségek közvetlen közbenjárását is igénybe vehették. Ilyen jeleneteket gyakran ábrázoltak is. A domborműveken látható, amint az imádkozó fejedelmet egy alacsonyabb rangú istennő kézen fogva vezeti a megszólított istenség elé. Az uralkodók általában más dolgokért könyörögtek imáikban, mint a közönséges polgárok, noha a számos utód iránti vágy mindannyiukat egyformán érintette. Nabú-kudurri-uszur így fordult egy imájában Nabúhoz: „Ő Nabú, törvényes örökös, magasztos vezér, Marduk győzedelmes kedvence, tekints a tettemre örömmel, és ajándékozz nekem örök életet, elegendő utódot, a trón szilárd fennállását, a hosszan tartó kormányzást, az ellenség legyőzését és az ellenséges ország meghódítását.”

Az embereknek végtelen sok lehetőségük volt arra, hogy az istenséget megharagítsák, akár a parancsok megszegésével vagy nem megfelelő áldozattal, akár pedig valamely mulasztással a kultuszban, esetleg a mindennapi életben elkövetett hibával. Büntetésként az istenek beteg-

75. Az asszír királyi paloták bejáratát hatalmas, oroszlántestű, emberfejű, mesebeli lények őrizték. Az i. e. IX. század első fele. Magassága 3,13 m. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

séget, ínséget, szegénységet, szerencsétlenséget küldtek az emberre, személyére vagy üzleti ügyeire, egyáltalán a baj bármelyik alakját. S ekkor nem maradt más, mint még nagyobb erőfeszítéseket tenni, gondosabban ügyelni minden előírásra, pótlólagos áldozatokat bemutatni, és imákban könyörögni istenhez megváltásért. Az alábbi imában nyilván egy nagy bűnös próbál az istenség előtt bocsánatért esedezni: „Ki az, aki istene előtt nem esett bűnbe, ki az, aki minden időkben megtartotta a parancsot? Az emberiség mind, ahány ember van, bűnös! Én, a te szolgád, mindenben újra és újra vétkeztem, eléd álltam, de mégis mindig újra rosszat tettem. Ismét hazugságot beszéltem. Bűneimet semmibe vettem, mindig újra gonoszul beszéltem: mindezt tudnod kell! Ami az istennek, aki engem teremtett, utálat: én abból ettem, ahová tilos volna, göggel beléptem, mindig újra rosszat tettem. Dús tulajdonodra mohó pillantást vettem, becses ezüstödre vágyódtam. Felemeltem kezem, összezúztam, ami még ép volt; noha tisztátlan voltam, a templomba újra meg újra beléptem. Amit a leginkább ellenezteél, újra meg újra elkövettem; ami neked nem tetszik, a mellett újra meg újra elmentem. Szívem haragjában istenségedet káromoltam, tudatosan és tudattalanul újra meg újra bűnbe estem. Mindenhol kényem-kedvemre jártam, ezért bűnbe estem. Istennem, a te szíved méltányos: nyugodjék meg! Az istennő, aki haragszik, csillapodjék! Távoztasd el, istennő, bosszúságod, amely hatalmasra duzzadt; ahogyan bensőd diktálja, bocsáss meg nekem! Ha sok volt is a bűnöm, oldozz fel vétkeimből; ha hét volt is a bűnöm, szíved nyugodjék meg irántam! Ha bármi sok is a vétkem, ajándékozz meg még több könyörülettel!” Nehéz helyzet volt, ha az isten éveken át haragudott, és nem bocsátott meg a megtört bűnösnek. Ilyen esetben ajánlatos volt, a nevek megnevezése nélkül, minden istenhez imádkozni, és nem mellőzni közülük egyetlenegy sem.

A papok nagy befolyást gyakoroltak a hívőkre, mert ők álltak a nép és a mindenható istenek között. Ők ismerték a bonyolult szertartásokat, imákat, s ily módon kezükben volt a bűnbocsánat kulcsa. Csak kevés ember volt olyan merész, hogy a papok által hirdetett igazságos világrendet kétségbe vonja, ahogyan ez „A bölcs panasza” című műben történik: „Figyelj barátom, hallgass tanácsomra, ügyelj bölcs mondásaimra! Magasztalják a méltóságos szavait, aki pedig a gyilkolást tanulta. Megalázzák az erőtlent embert, aki nem vétkezett. Törvénnyel igazolják a gazembert, akit súlyos bűn terhel. Üldözik a jóravalót, aki

isten tanácsát keresi. Nemesfémmel töltik a rabló táskáját, de a hatalmasok kiűrik az ínségesek kamráiból az eleséget. Hatalmat adnak a győztesnek, akinek színlelt volt a szerénysége. Elpusztítják az erőtlent, és letaszítják a gyengét. Engem is, az elesettet, üldöznek a felkapaszkodottak!” Ez a keserű panasz felismerhetővé teszi, hogy a hit „az istenek által megszabott” rendben az i. e. 1. évezredben erősen megrendült; valójában csupán a képzett emberek szűkebb köréről van szó – közejük tartozott ennek az irodalmi műnek a szerzője is –, nem pedig a nép széles tömegeiről.

Az efféle bűnös kijelentések büntetéseként a megharagított istenek – ahogyan a papok hangsúlyozták – nemcsak betegséggel és szerencsétlenséggel sújthatták az embereket, hanem halállal is, amely az életvidám babilóniak számára sok borzalmat rejtett magában. Mivel ők – ellentétben az ókori egyiptomiakkal – nem hittek a boldog földi élet túlvilági folytatásában, hanem igen örömtelen dolognak tartották a halottak birodalmában való tartózkodást, filozófiájuk mindenekelőtt az élet élvezetét hirdette. „Hasad legyen teli, viduljál nappal és éjszaka! Ülj naponta örömnünetet! Táncolj, mulass nappal és éjszaka! Ruhád legyen tiszta, fejed vízzel mossad, vízben fürödjél, tekints a gyermekekre karodon, asszonyod találjon örömet öleden!” A halál komor birodalmától az is félt, akinek a gyomra nem volt tele, és éppúgy imádkozott az élet meghosszabbításáért, mint a jómódúak. Az örök élet azonban senkinek sem adatott meg. Egy napon mindenkinek „elmetszették az életét, mint a nádszálat”, és a test porrá lett; a léleknek el kellett indulnia az alvilágba vezető fáradtságos úton.

Hogy biztosítsák az eltávozott lelke nyugalma az alvilágban, a halott testét különböző szertartásoknak kellett alávetni. Siratóasszonyok jöttek a halott házába, hogy elénekeljék a megfelelő siratóénekeket, a gyászolók megszággatták öltözküket, megtépték hajukat, szakállukat, sőt sebeket is ejtettek magukon. A gyászzenét papok szolgáltatták hangszereiken, és ők készítették elő a temetést is. A közönséges halandókkal nem sokat körülményeskedtek. A szegényeket gyékényszőnyegbe göngyölték, a gazdagabbnak agyagkoporsó jutott, vagy csercepből, téglából épített sírhelye volt a házak között, vagy a városfal mellett levő beépítetlen, a halottak számára kijelölt helyen. Személyes tárgyai közül néhány apróságot, valamint élelmet és italt helyeztek mellé a sírba, s csak ezután takarták be földdel. A királyokat természetesen nagy

pompával temették el. Kifalazott sírboltban és nagy szarkofágban helyezték őket örök nyugalomra. „Koporsóját, nyugalmanak helyét, erős érccel pecsételtem le nyílását, erőssé tettem a ráolvasását. Az arany- és ezüstedényeket, a sír minden kellékét, uralkodói ékességét, amelyet kedvel, Samas [azaz a nap] elé tártam, majd nemzőapámmal együtt a sírboltba helyeztem, ajándékokat adtam a fejedelmeknek, az Annunakiknak és az isteneknek, akik a földet lakják!” A trónörökös ezekkel a szavakkal írta le igen szemléletesen apjának pompás temetését. A szegények és a gazdagok temetéséhez egyaránt hozzátartozott a sírnál bemutatott áldozat, amelynek során a papok állatokat öltek le, italtáldozatot mutattak be, hogy az istenek kegyesen fogadják a lelket.

Hogy mindezek a cselekmények és áldozatok ne legyenek hiábavalóak, szigorúan megtiltották a halott nyugalmanak zavarását. Senki-nek sem volt szabad a sírt felnyitnia és a mellékleteket eltávolítani. De ez a kívánság csak ritkán teljesedett, főként a királyi temetkezések esetében, hiszen ha a várost ellenség foglalta el, ezeket nyitották fel és fosztották ki először. Sehol máshol nem lehetett ennyi kincsre számítani, és ha a katonák meg akartak gazdagodni, az istenek kilátásba helyezett büntetése kevésbé zavarta őket.

A halott lelke a temetkezési szertartás idején már az alvilág felé vezető úton haladt, amelynek kapuja a napnyugatra fekvő sivatagban volt. A halott lelkének először az alvilág folyóján kellett átkelnie. Egy borzalmas révész működött ott, „négykezű, négy lábú és madárfejú”; a neve, jellemző módon, „Vigyél el gyorsan”. Ő vezette a lelket a halottak birodalmába. Az alvilág hét kapujánál a kapuőrök egyenként vették el a halott egy-egy ruhadarabját. A lélek csak az alvilág úrnőjének, Ereskigalnak kifejezett engedélye után léphetett „a sötétség házába, Irkalla lakhelyére, a házba, amelyet nem hagy el, aki oda belépett, az útra, amelyen nem fordul vissza, ahol nélkülözik a fényt, akik ott laknak, ahol a föld pora a táplálék, ahol agyag az étel, toll-ruhájuk van, mint a madaraknak, ahol fényt nem látnak, sötétségben laknak.” Az alvilág írnoKnője a halott nevét bevezette a halottak könyvébe, és az alvilág bírái kimondták a halál végleges ítéletét.

A babilóniak felfogása szerint ilyen komor környezetben zajlott az örök élet. Csak az juthatott friss vízhez, akinek fia vagy utóda bizonyos időközönként lelkiismeretesen bemutatta a halotti áldozatot. A többiek a hulladékból táplálkoztak, port és szemetet ettek, piszkos vizet ittak.

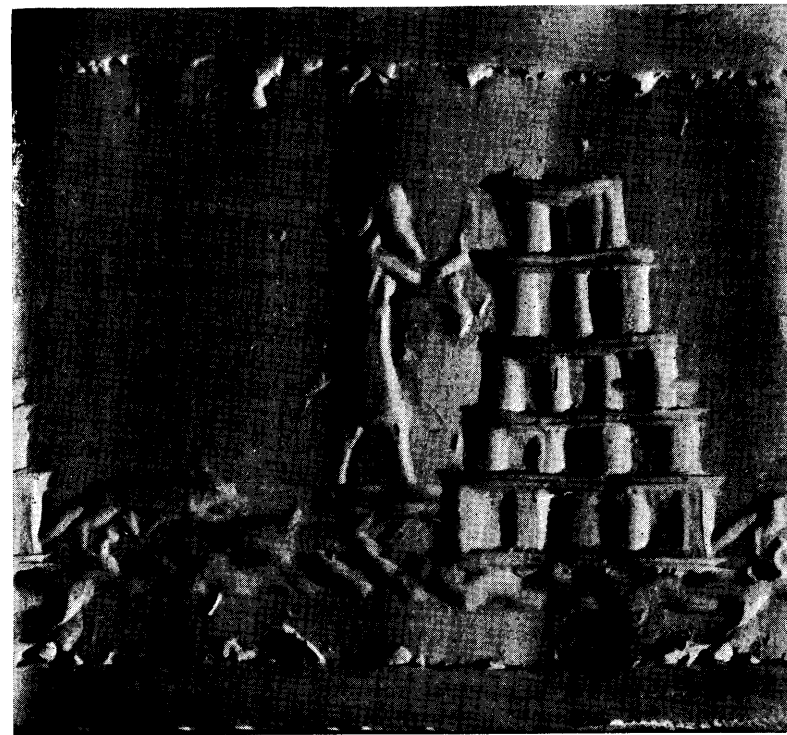
76. Az ásatások során teknőkoporsós temetkezéseket is találtak

Még az is előfordulhatott, hogy a lélek nem lelt nyugalmat az alvilágban, hanem ismét feljött, hogy az élőket nyugtalanítsa. Az ilyen szellemek betegséget, bajt hoztak az emberekre, s áldozatok, imák, ráolvasások és szertartások segítségével kellett őket rákényszeríteni az alvilágba való leszállásra. Az így megkísértett ember a hozzá jó szándékú szellemekhez könyörgött segítségért: „Ti, családom halotti szellemei, apám, nagyapám, anyám, nagyanyám, fivérem, nővérem, családom, nemzetségem, rokonságom halotti szelleme, ahányan csak a földben vagytok, halotti áldozatot mutattam be nektek, vizet loccsantottam nektek, ápoltalak benneteket, magasztaltalak benneteket, tiszteltelek benneteket: lépjete ma Samas és Gilgames elé, képviseljétek ügyemet, döntsetek javamra szóló döntéssel!” Miután felsorolta jó cselekedeteit és áldozatait, így folytatta: „Ragadjátok meg és vigyétek le az országba, amelyből nincs visszatérés! De én, a ti szolgátok, legyek élő és egészséges. A bűbájból a ti nevetek által tisztuljak meg! Őseiteknek hideg vizet adok inni, adjatok nekem életet, s hódolni fogok nektek.”

Ha a ráolvasás sikeres volt, és a betegség, szerencsétlenség elkerülte az embereket, a nagy ünnepeken és körmeneteken alkalmuk volt köszönetet mondani az isteneknek. A babilóniak életében ezek az ünnepek voltak a legboldogabb és legüdítőbb események. Az egész város tele volt emberekkel, nyüzsgéssel, zenével, lármával. Az év során különböző ünnepségekre került sor, amelyeket a szerencsésen betakarított termés vagy az istenek életének meghatározott eseményei alkalmából rendeztek. A mítikus istenlakodalmak vagy győztes csaták emlékére évszázadok múltán is nagy ünnepségekre gyűltek össze az emberek. Ezenkívül még természetesen egyszeri alkalmak is adódtak, mint például egy új templom felavatása vagy körmenet a hegyekbe és forrásokhoz. Mivel az istenekről azt tartották, hogy ők is kedvelik a jó ételek, italok melletti összejövetelt, az embereknek is elég okuk volt arra, hogy az ünnepeken őket utánozzák, ezzel a szóval: „Az istentisztelet napja a szív öröme, az istennő követelésének napja nyereség és gazdagság.”

Babilón életében legnagyobb és legjelentősebb eseménynek az újévi ünnep számított, amelynek az állami életben is meghatározó jelentősége volt. Ez az ünnep nem csupán az emberek örvendező találkozását jelentette, hanem az itt lezajló események a babilóniak véleménye szerint döntő befolyást gyakoroltak a birodalom létrejöttére is. Nagy nemzeti csapásnak számított, ha az újévi ünnepet háború, ellenséges támadás vagy a király távolléte miatt nem tudták megtartani. Az ország minden részében megülték az ünnepet, a legfontosabb események azonban magában Babilónban zajlottak.

Az újévet márciusban ünnepelték, Niszannu hó 1 és 11 között, tehát akkor, amikor a természet teljes virágzásban és pompában állt, amikor a legyőzött tél után mindenbe új élet költözött. Az ünnepi események központja az Észagila, Marduk temploma és az Étemenanki, a lépcsőzetes toronytemplom volt. Minden évben hosszú ideig tartó szertartás zajlott itt le, melynek hagyományai egészen a sumer korszakig nyúltak vissza. Marduk szobra volt a főszereplő; ez alkalomból különösen pompásan felöltöztették és feldíszítették. Az ünnepség kezdete után a második napon a főpap egymaga hosszú imát mondott az istenség előtt, ezután a többi pap is beléphetett a legbelsőbb szentélybe, hogy Marduknak ital- és ételáldozatot mutasson be. Ugyanez a szertartás ismétlődött Niszannu 3. napján is, amelyen a kézművesek két fafigurát készítettek, arannyal és drágakövekkel díszítették, s bíbor-

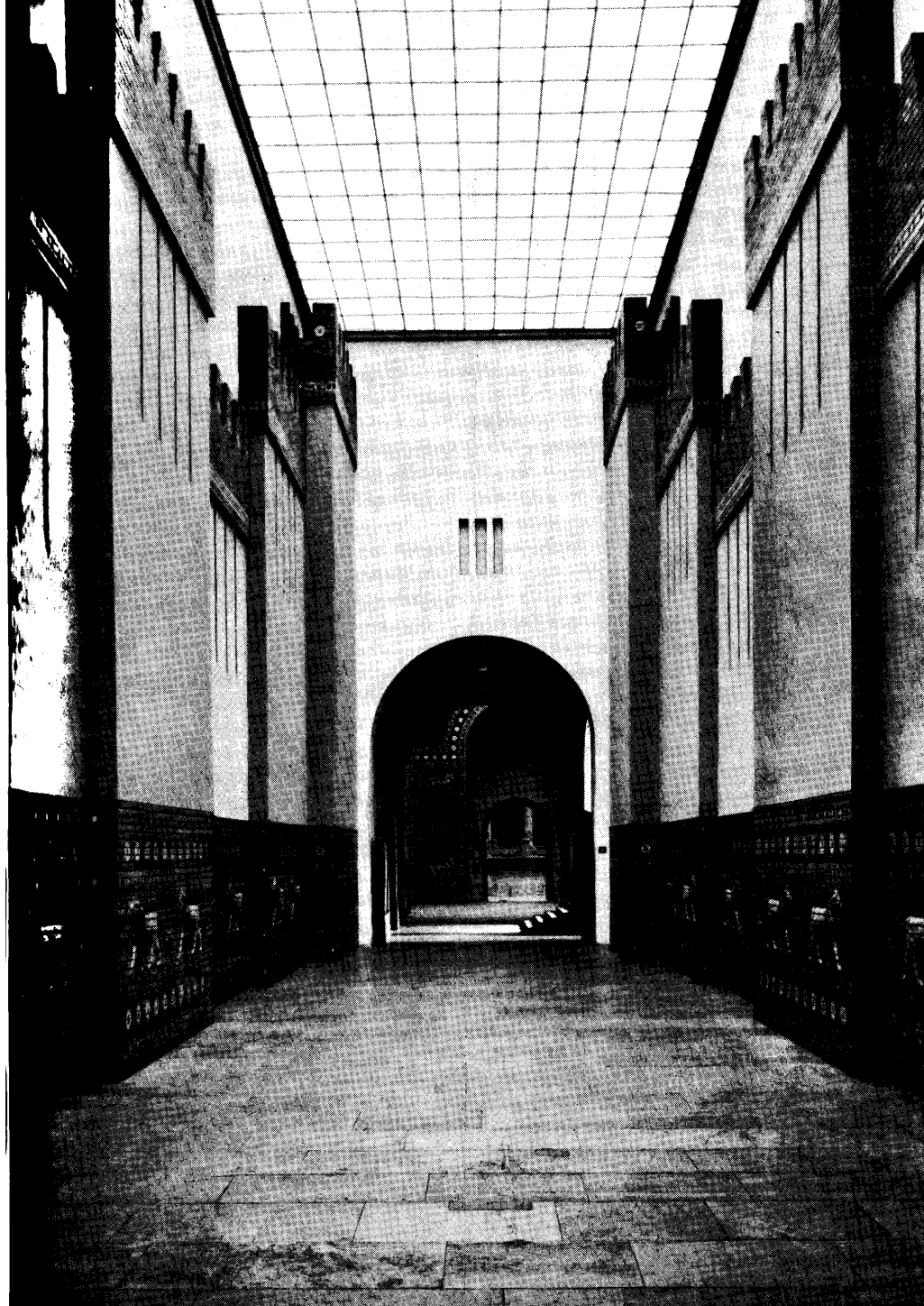
77. A pecsétbenger lenyomata egy lépcsős tornyot ábrázol, amely előtt egy imádkozó alak áldozatot mutat be. Az i. e. 2. évezred vége. Magassága 4,7 cm

palástba öltöztették. A 4. napon is imádkoztak és áldoztak Marduk és hitvese, Szarpanitum előtt. A főpapnak pontosan meg kellett figyelnie a csillagok állását, majd ezeknek megfelelő, különleges könyörgéseket kellett recitálnia. Este Marduk szobra előtt a Teremtés-eposzt mondták, s talán mozdulatokkal is megjelenítették. A szokásos imák és áldozatok után az 5. napon a ráolvasó papok megtisztították a szentélyt. A szakács birkát ölt, és a ráolvasó bekente a szentély falait a leölt állat vérével. Ezzel a cselekedettel minden tisztátlanságot és bűnt a birkára hárítottak át; az állatot azután mint „bűnbakot” a vízbe dobták. A szakács és a ráolvasó pap a szertartás közben kultikus értelemben tisztatlanná

vált, ezért az ünnepek befejezéséig el kellett hagyniuk a szentélyt, és a pusztába kellett menniük. A Nabú számára az Észagilában előkészített kápolnát „arany égbolt”-tal díszítették, és várták, hogy az isten borszíppai templomából odaérkezzék.

Az ezután következő szertartásokban a királynak volt fontos szerepe. Bevezették a templomba, és ő hatalmának jelvényeit az isten elé helyezte. Beszámolt az elmúlt év eseményeiről, és megvallotta bűncit. Bizonyítania kellett, hogy ártatlan volt a különböző kedvezőtlen eseményekben. A főpap ekkor arcul ütötte a királyt, fülét megrángatta, s figyelmeztette, hogy gondosan tegyen eleget minden vallásos kötelezettségének. Ezután a király ismét felékesíthette magát hatalmi jelvényeivel. Este a király és a főpap a templomudvarban együtt áldoztak egy fehér bikát. A 6. napon érkezett meg Nabú isten Borszíppából az egyik felvonulási úton. Előre elkészített és feldíszített bábuk várták őt, ezeket később bizonyos kultikus szertartások során elégették. Az újévi ünnepek következő napjait sajnos csak igen hiányosan ismerjük, mert az agyagtábla szövege nagyon megrongálódott, s csak keveset lehet kihámozni belőle. Ekkor történhettek a legfontosabb események. Marduk képmása előtt Nabú, az írnok, és más istenek jelenlétében egy külön helyiségben ment végbe a következő év sorsának meghatározása. Ezeken a szertartásokon a lakosság csak igen korlátozott számban, vagy egyáltalán nem vehetett részt. A tulajdonképpeni népünnepély csak a 10. napon kezdődött, amikor a király megfogta Marduk isten kezét, és kérte, hogy álljon fel. Ezzel az aktussal erősítették meg hivatalában a királyt. Marduk ekkor egész kíséretével együtt útra kelt, szobrát Makua nevű hajójára vitték, s valószínűleg az Euphratészen felfelé hajózva hagyta el a várost. Bizonyára ott, Babilón városfalain kívül állt a bít akítu, „az újévi ünnepek háza”, ahol még további fontos szertartások mentek végbe. Talán néhány mítosz „dramatizált” előadására is sor került, olyanokéra, amelyekben Marduk játszotta a főszerepet. E mítoszok szerint az istent kivitték a hegyekbe egy bűnözővel együtt, akit később megöltek. Mardukot ott kihallgatták, megverték, miközben a városban nyugtalanság tört ki eltűnése miatt.

78. *A babilóni felvonulási út újjáépített formájában képet ad arról, hogy milyen volt eredetileg. Babilónban az út 300 méter hosszú és 16 méter széles volt. A báltérben az Istár-kapu egy részlete látható. I. e. VI. század*

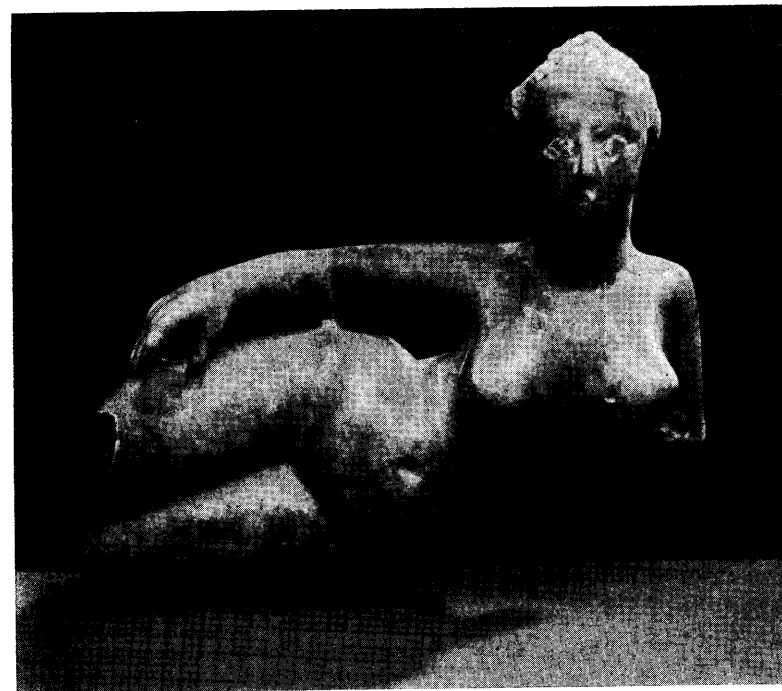

Távolléte miatt a nap és a fény eltűnt az országból, csak vele együtt térhetett vissza. Marduk hitvese férje keresésére indult, s végül vele együtt tért vissza.

A processzió az istenszobrokkal együtt visszatért a Babilónba vezető országúton. Nabú-kudurri-uszur e célból építtette a nagyszerű felvonulási utat, amely az ünnep házatól az Istár-kapun át haladt. Egy imájában Nabú-kudurri-uszur így könyörgött az istenekhez: „Nabú és Marduk, hogyha a felvonuláskor örömmel telve haladtok el ezeken az utakon, nevem jóindulattal vegyétek ajkatokra! Minthogy egy életen át, a legtávolabbi napokig, ezeken az utakon haladok felétek, testem épségében és szívem örömében, ezért hadd érjem meg az öregkort s maradjak meg benne.” Az istenszobrok nagy, díszes felvonulási szekereken tették meg a 300 méter hosszú utat, velük szemben kék alapon nagy, sárga sörényű oroszlánok, Istár istennő szent állatai, a tégladombormű alakjai lépkedtek. A 16 méter széles út a közepén mészkőlapokkal, a szélén pedig fehérrel és vörössel erezett közúzalékkal volt kirakva, úgyhogy a kocsik nyugodtan haladhattak rajta. Hatalmas tömeg kísérte zenével és tánccal a kocsit, és általános öröm uralkodott. A felvonulók elé magasodó Istár-kaput is, mint tudjuk, teljes egészében mázas téglá borította, amelyen egymás felett több sorban bikák és Marduk sárkánykígyóinak plasztikus figurái voltak ábrázolva. A kaputól a menet a palota magas falai mellett Marduk templomkörzetéig haladt.

Az újévi ünnepségek egy további, hatásos eseménye Marduk és asszonya, Szarpanitum szent násza volt. A szent nászt feltehetőleg a király és a főpapnő jelenítette meg, hogy ezzel biztosítsák a következő évre az ország gazdagságát és termékenységét. Ez a szertartás is ősrégi, még a sumer korból eredő hagyományokon alapult. Az újévi ünnepség idején megszűnt minden társadalmi különbség, a rabszolgákat uraik szolgálták ki, az uralkodó helyére pótkirály került, akinek később valóban vezekelnie kellett a királynak az elmúlt kormányzási évben elkövetett vétkei miatt. A nagy ünnep végül azzal fejeződött be, hogy az istenek visszatértek templomukba, és Nabú is hazautazott Borszipába.

A papság számára az ünnepségek bizonyára jövedelmező üzletet jelentettek, mivel a hívők, akik az ország minden részéből összegyűltek, többnyire a templom közelében kerestek szállást, s készek voltak arra,

79. *Fekvő nő alabástrom szobrocskája. I. e. 200 körül. Hossza 19 cm*

hogy az egész évi nélkülözésekért mindenféle vásárlással kárpótolják magukat. Így a papok üzletelése, a megszentelt figurák, az ünnep szimbólumainak (Marduk agyagból készített asztala, ágya, széke és kocsija) árusítása felvirágzott, mindenki hazavihette a nagy eseményre emlékeztető kis emléktárgyakat. A templom körül a kereskedők is felállították sátraikat, és temérdek árut kínáltak, ami vásárlásra csábította a népet. A templomi prostituáltak, akik Istárnak, a szerelem istennőjének tiszteletére a férfiaknak felkínálkoztak, valószínűleg szintén sok szeretőre találtak. Az ünnepnek tehát nemcsak hivatalos jelentősége volt a király és a papság számára, hanem az egész nép részt vett benne.

A BABILÓNIÁK SZELLEMI ÉLETE

A babilóniak szemében az egész világot szellemek és démonok népesítették be. Akadt köztük jóindulatú hatalom is, a legtöbbjük azonban gonosz és visszatetsző teremtmény, akik borzalmat és félelmet keltettek. Némelyik gonosz démon alacsonyabb rangú istenség volt, a főisten, Anu fiai és leányai, mások az alvilágból jöttek fel, vagy meghalt emberek szellemeiként bolyongtak a földön. Mindanyuk közös vonása volt, hogy betegséget, halált, zavart és nyugtalanságot keltettek, s igyekeztek minden vállalkozást megghiúsítani. A legveszélyesebb démonokat „a hét gonosz” elnevezéssel illették; nem csupán az általános félelemkeltés szellemei voltak, hanem közülük némelyik még külön feladattal is rendelkezett. Így a „gonosz Utukku” az ember nyaka ellen támadt, egy másik a fejet vette célba, egy harmadik pedig beosont a házakba, és elűzte az emberek álmát. Ezt mondja róluk egy szöveg: „Hetten vannak, heten vannak, kétszer heten vannak. Nyugat hegyén születtek, Kelet hegyén nevelkedtek. A föld réseiben körben ülnek, a sivatagokban felemelkednek. Érzik őket égen és földön... a bölcs istenek között nem ismerik őket, nevük nem létezik égen és földön.” Nagyon félték az olyan démonoktól, mint Lamastu, aki állítólag a gyermekágyi lázat terjesztette, aki az anya és az újszülött gyermek ellen fordult, vagy másoktól, akik lázat és sorvasztó betegségeket terjesztettek. Pazuzuról, a vihardémonról feltételezték, hogy ha az emberekre támad, erős fejfájást és rosszulletet okoz.

Nemcsak a démonok árthattak, voltak emberek is, akik titkos erőkkel rendelkeztek, és meg tudták babonázni embertársaikat. Már „gonosz pillantásuk” is szerencsétlenséget, betegséget és félelmet hozhatott az egész családra, a cselédekre és a jószágokra. A „gonosz nyál”, de az ilyen embereknek akár a legcsekélyebb érintése is a legszörnyűbb következményeket vonhatta maga után. Hogy mi módon garázdálkodtak, a következő szövegből derül ki: „A varázslónő, aki az utcákon jár, a házakba benyomul, futkos az utcákon, rohan a tereken, előre fordul és hátra fordul, megáll az úton, és lábával elállja az utat. A délceg férfitől elrabolja erejét, a szép leánytól elveszi magzatát, tekintetével elveszi testük báját... A varázslónő meglátott engem, mögém lépett, mérgével eltorlaszolta az utat, boszorkányságával megakadályozta járástomat, testem mellől eltávolította istenemet és istennőmet.” Ha tehát valaki

80. A Lamastu női
démont ábrázoló
kőamulettek védtek
a babilóni asszo-
nyokat a lázas
betegségektől. Az
i. e. 1. évezred
első fele. Ma-
gassága 5,3 cm

a szomszédjának ártani akart, csak egy varázslatot kellett elvégeznie; az illető agyagból készült szobrocskáját kellett megbabonáznia, és megkaparintania a szomszéd egy haja szálát vagy bármi más holmijai közül – s ettől kezdve ezt az embert üldözte a szerencsétlenség és a betegség.

Az effajta titkos mesterkedések természetesen szigorúan tilosak voltak, mert zavarták az emberek együttélését. Bizonyára gyakran fordult elő, hogy kölcsönösen boszorkánysággal vádolták egymást az emberek, ha valami kedvezőtlen esemény érte házukat. Hammurapi ezért vett fel a törvénygyűjteményébe egy olyan paragrafust, amely

81. Pazuzu
démon torz feje.
I. e. VI. század.
Magassága 5,5 cm

szigorú büntetéssel sújtotta a boszorkányságot: „Ha valaki varázslás vádját emelte valaki más ellen, de rá nem bizonyította: az, aki ellen a varázslás vádját emeltetett, folyam[próbá]ra menjen, s a folyóba merüljön, és ha a folyó elragadta őt: vádlója vegye birtokba házát; ha pedig ezt az embert a folyó tisztázta, úgy, hogy épen maradt: az, aki ellene a varázslás vádját emelte, ölessék meg, aki pedig a folyóba merült, vádlója házát vegye [birtokba].”

Ha a babilóniak tényleg hitelt adtak minden történetnek, amely a gonosz szellemekről szólt, akkor bizony elképzelhető, hogy állandó nyugtalanságban éltek, hiszen nem volt az életnek egyetlen területe sem, amelyre ezeknek ne lett volna befolyásuk. Az egyetlen, ami módjukban állt, az volt, ha egy varázslópaphoz és ráolvasóhoz fordultak, hogy csitítsa le és űzze el a démonokat. Ezért minden templomhoz bizonyára

nagy számban tartoztak az ilyen papok, akiknek működése a nyilvánosság számára nélkülözhetetlen volt. Csak az ő közvetítésükkel lehetett a nagy istenekhez fordulni, hogy az embereket szabadítsák meg minden bajuktól. A bölcs Éa isten volt a legjobb segítség, mert ismert volt előtte minden dolog a földön és a vízben. Fiát, Mardukot is bevezette a ráolvasás művészetébe, úgyhogy ő, leginkább Babilónban, a helyére lépett. Ennek ellenére Marduk először mindig apjához fordult tanácsért, Éa azonban így válaszolt neki: „Fiam, mit ne tudnál te? Mit mondhatnék még neked?” – de azután pontos utasításokkal látta el, amelyeket Marduk továbbított is azokhoz, akik tanácsért fordultak hozzá. Ellenszerként legtöbbször ráolvasást ajánlottak, amelyekben víz vagy tűz oldotta fel a varázslatot. A tűzistent, Gírrát vagy Nuszkut is segítségül lehetett hívni, hogy megégesse a gonosz démonokat. Mellettük még a napisten is népszerű védelmező volt minden beteg és megbabonázott számára.

A babilóniak a gonosz szellemeket gyakran torz arcú, félig állati, félig emberi lény alakjában ábrázolták. A fenyegető démon képe hatásos védelmet nyújtott, használhatták a ráolvasáshoz vagy amulettként viselhették. Lamastut, a ház démonát fedetlen mellű öregasszonynak ábrázolták ragadozómadár lábakkal és torz oroszlánfejjel. Többnyire egy szamar hátán áll vagy térdepel, s egy disznót és egy kutyát szoptat – ezek a babilóniak szemében mindig is tisztátalan és kóbor állatok voltak. A démon egy fésűt és egy orsót tart a kezében, az asszonyi tevékenység szimbólumait. Alakját kőamulettekbe karcolták és ezeket az asszonyok a nyakukban viselték. Agyagból is készítettek kis Lamastu-szobrocskákat, amelyeket az oltalmazó varázslatoknál használtak. A vihardémonnak, Pazuzunak szintén ijesztő volt a külseje. Csaknem emberi testen, amelynek ragadozómadár lábai vannak, oroszlánfejűl, hatalmas szemekkel és nagy szarvakkal. Karjai állatmancsokban végződnek, hátán a vihar szimbólumaként kiterjesztett szárnyakat hord.

A varázsló papok feladata volt, hogy ezeknek a démonoknak a képmásai és más eszközök segítségével az embereket a rontás szellemeitől megszabadítsák és egészségessé tegyék. A papoknak ahhoz, hogy a mindenkori célnak megfelelő varázsszöveget és szertartásokat megválaszthassák, alapos kiképzésre volt szükségük. A megfelelő szövegek nagy számban álltak rendelkezésre, ezek részben még a sumer korból származnak, részben az i. e. 2. évezred folyamán keletkeztek, de még

Nabú-kudurri-uszur Babilónjában is használták őket. Az efféle írásokat többnyire a templomokban gyűjtötték. Elsősorban Babilónban, Marduk főtemplomában őriztek sok mágikus feliratot. Bizonyára itt gyűltek össze a leghíresebb és legismertebb ráolvasópapok. Hogy a ráolvasások nagy bőségében eligazodjanak, katalógusok segítségét vették igénybe, a papok ezekből tudták kiválasztani a legmegfelelőbbet. A szövegeket kezdő soruk vagy rendeltetésük szerint idézték; ez körülbelül így néz ki: „A gonosz Utukke”, „A rontás feloldása lisztes vízzel”, „Fejfájás”, „Nyakfájás”, „Mindenfajta betegség”, „A rontás feloldása”, „Gonosz varázslat”, „Gonosz átok” stb.

A pap utasította a szenvedőket, hogy maguk is tegyenek meg néhány előkészületet, s a ráolvasó ezután a maga nevében így imádkozott: „Hozzátok szóltam, az éj isteneihez. Veletek együtt az éjszakát is szólítottam, a beburkolt menyasszonyt. Szólítottam az alkonyt, az éjfélt és a pirkadatot, mert a varázslónő megbabonázott, a lidérc megkötözött. Istenemet és istennőmet eltávolította mellőlem, annak, aki engem lát, kellemetlenné váltam, nincsen nyugtom sem éjjel, sem nappal. Varázscsomót tömtek szájamba, liszttel tapasztották be az ajkam, ivóvizem elapasztották. Ujjongásom jajgatás, örömöm bánat. Lépjetek hát ide, ó, ti nagy istenek, hallgassátok meg panaszom! Adjátok meg igazamat, ismerjétek meg helyzetemet. Elkészítettem, íme, varázslóm és varázslónőm, megbabonázóm és megbabonázónőm alakját. Lábaik elé helyeztem őket, s elmondom ügyemet: Mivel rosszat tett, gonoszra tört, haljon meg, de én maradjak életben! Varázslata, bűvölése, boszorkánysága oldoztasék fel!” A pap ezután, miközben további imákat mond, vizet önt, és megtisztogatja a ráolvasóhelyet, a varázsló és varázslónő figuráját tűzre veti, ahol is ezek a valódi ellenség helyett valóban elégnék.

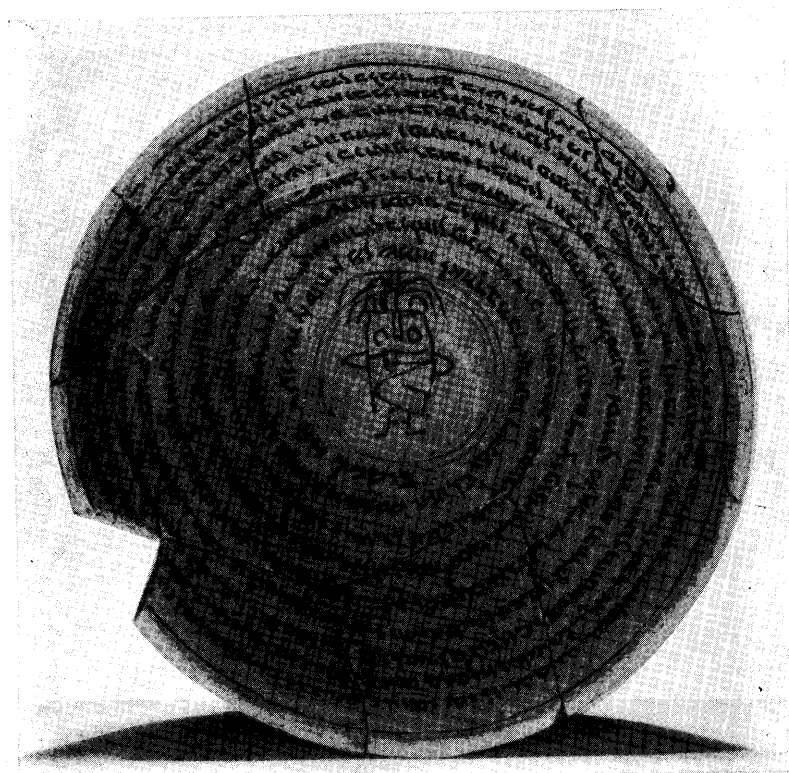
Természetesen, ha az illető házában az ilyen varázslatok után sem változtak meg a körülmények, akkor más okokat kellett keresni. Vagy az történhetett, hogy nem követték mindvégig pontosan az előírásokat, és valami vétség esett, vagy más gonosz okok forogtak fenn. Ha a segítséget kérő még beteg is lett, a betegségdémonokat kellett megidézni, hogy megszabadítsák őt tőlük. Ez igen bonyolult műveleteket tett szükségessé, és a betegnek sok pénzébe került, ugyanis elő kellett teremtenie

82. Lamastu démon agyagszobrocskáit gyakran használták varázslatokhoz. I. e. XIII-XII. század. Magassága 10,6 cm

mindazt, amire a művelethez szükség volt: „Vedd Tammúz egy fehér nőstény kecskegidáját, és helyezd el a beteg közelében! Tépd ki a szívét, és tedd annak az embernek a kezébe! Mondd el Eridu város ráolvasását! A nőstény kecskegidával, amelynek szívét kitepted, és a tésztával oldozd fel ezt az embert! Hozzál ki füstölőserpenyőt és fáklyát, állítsd fel az utcán, lisztkásából mintázd meg ezt az embert, és mondd el Eridu város ráolvasását!” Az utasítást az összes gonosz szellem név szerinti felsorolása követi, azoké, akik a betegség okozói lehettek. Az ember helyett tehát egy állatot áldoztak fel, testrészeit a megbetegedett ember testrészei helyett vetették oda, és remélték, hogy ily módon ki tudják elégíteni a betegségdémonokat. Ebből a célból a kecskén kívül gyakran ölték le malacokat és disznókat is, mert ezeket a gonosz szellemek különösen kedvelt eledelének tartották.

A papok olyan varázslatokat is végeztek, amelyeknek során megpróbálták a beteg testéből a gonosz szellemet egy agyagból formált képmásba átcsalogatni. Ezt tették például Lamastu, a lázdémon esetében. Lamastu szobrát a beteg mellé helyezték, naponta átöltöztették, és a bábu szájába malac szívét tették. Az asszonyoknak még különböző ajándékokkal, például rokkával és ékszerekkel kellett kedveskedniük a démonnak. A varázslásra vonatkozó további előírásokban ez áll: „Tölts meg tűzzel egy szénserpenyőt, és szúrj bele egy kardot. Helyezd Lamastu képmását három napra a beteg fejéhez; a harmadik napon estefelé hozd ki, vágd szét a karddal, temesd el a falszögletben, szórd körül lisztel, ne tekints magad mögé.” A papok a ráolvasást többnyire a beteg vagy megbabonázott személy házában hajtották végre, de kedvelték a folyó menti vagy a pusztában fekvő helyeket is. A démonfigurákat így kis hajókba tehették, és a vízzel elvitethették, illetve a pusztában az emberektől távol eláshatták, hogy többé semmi kárt ne tehessen. A démonok képmásain kívül a ráolvasóknak varázslataikhoz számos más eszközre és anyagra is szükségük volt, például egy cédruspálcára, fáklyára és füstölőserpenyőre; a figurák és a házak szimbolikus megtisztításához aszfaltot, gipszet, lisztes vizet és különböző festékeket használtak. Emellett a ráolvasó papok a szimbolikus cselekedetek által próbálták elérni azt, hogy a démonok elhagyják a megbetegedett és megbabonázott ember testét vagy házat. Például egy hagymát hántottak le rétegenként, vagy pelyvát szórtak a szélbe, és eközben a megfelelő formulákat recitálták.

83. Egykor varázslás céljait szolgálta ez az agyagtál is: belső felületén arámi nyelvű varázsszöveg olvasható. I. e. II. század. Átmérője: 18,2 cm

De az embereket nemcsak betegségek sújthatták; a gonosz démonok fel is ingerelhették, úgy, hogy vérben forgó szemmel és szétzilált hajjal rontott a szomszédjára. Ennek jó ellenszereként a pap többek között a következőt ajánlotta: „Végy a falról egy szalmaköteget, mondd el felette háromszor ezt a varázsmondást, majd vedd a szádba! Ha indulattal beszél veled, köpd szádból az ember mellére, és dühös szíve meg fog nyugodni.” A mágiát természetesen szerelmi téren is segítségül hívták, gyakran fordult elő, hogy azok a férfiak és asszonyok, akik választottjuk viszonzszeretét kívánták, a varázsló paphoz fordultak. A papok

gyakran igen bonyolult eljárásokhoz folyamodtak. Így például attól, aki segítségért fordult hozzájuk, a következőt kívánták: „Ha az illető asszony nem jön . . . végy lisztet, dobd a folyóba Éa, a király számára, végy agyagot a folyó mindkét partjáról, az innensőről és a túlsóról, készítsd el az illető asszony képmását, írd nevét bal ágyékára. Mondd el Samas előtt az »Egy szép asszony . . .« ráolvasó formulát, ásd el a főkapunál, a nyugati kapunál. Az, aki kora reggel, délben és este arra jön, rajta fog járni. Mondd el háromszor az »Egy szép asszony . . .« ráolvasást, és az asszonyt, ha jön, szeretni fogod.” A férfierő visszaszerzéséhez igen furcsa, és többnyire visszataszító szereket rendeltek; különféle füvek, madarak bizonyos részei, a bika nyála tartoztak közéjük, mindez sörrel keverve vagy kenetként olajjal vegyítve, és sok más egyéb.

Ha a pap több eredménytelen ráolvasási kísérlet után sem találta meg a betegség, gyengeség vagy más baj okozóját, akkor már csak általában lehetett a démonokhoz és a természetfölötti erőkhez fordulni, s azokat, akiket az „Igézet” néven foglaltak össze, felidézni.

Természetesen a gonosz szellemek megjelenését meg is lehetett előzni, és a házban el lehetett helyezni a jóindulatú és védelmező hatalmak képmásait. Ezek között fontos szerepet játszott „a hét bölcs”. Emberi alakban, madárfejjel, és -szárnyakkal, máskor halpikkellyel borított férfi képében ábrázolták őket. Ezeket a szobrokat elásták a ház minden bejáratánál, a főhelyiség négy sarkában, valamint a szoba közepén, ahol a ház urának ágya vagy széke állt. Többnyire agyagból készültek, szobor vagy relief formájában, de készíthették fából, fémből, tésztáblából vagy szurokból is. Az építési szertartásokhoz gyakran hozzátartozott (hogy kezdettől fogva biztosítsák a jó szellemek védelmét), hogy képmásaikat a padló alatt téglatokban elásták. Az alapozási szertartások során a papok áldozatot mutattak be az isteneknek, a démonsobrokat gipsszel és festékkel vonták be. Azután rituálisan megtisztították a házat, hogy lakói minden ártó hatás ellen biztosítva legyenek.

Ezek a szertartások természetesen különösen fontos szerepet játszottak a királyi palotában, mivel a király személyét semmi körülmények között sem érhetette bántódás. Ezért már a kapuknál és átjáróknál hatalmas mesebeli lények álltak, emberfejűek és szárnyasak; az épület alapzatába értékes adományokat helyeztek, a király kultikus tisztaságát a szolgák és papok szüntelenül őrizték. Abban az esetben,

84. A sumerek kis agyagtáblákra kezdték írni. A mély lenyomatok számjegyeket, a képek pedig tárgyakat és fogalmakat ábrázolnak. Az i. e. 3. évezred eleje. Magassága 3,8 cm

ha az uralkodó – valamely cselekedete folytán, egy tisztátalan ember érintése vagy akár egy mosdatlan kezű szolgálóleány tekintete nyomán – egyszer valóban tisztátalanná vált, akkor mind a palotában, mind pedig ezt követően a város kapui előtt körülményes és hosszadalmas feloldozó cselekményeket kellett elvégezni. Sok állatáldozat, sör, bor, tej, olaj és méz italadomány volt szükséges ahhoz, hogy a királyt ismét feloldozhassák; eközben a papság tetemes nyereségre tett szert.

A babilóni embert, akár szegény, akár gazdag, öreg vagy fiatal volt, egész életén végigkísérte a mágia; elképzelésük szerint ugyanis rosszindulatú, gonosz szellemek ólálkodtak körülöttük, s mindig ki voltak téve a veszélynek, hogy kezük közé kerülnek.

Az a nagy befolyás, amellyel a mágia rendelkezett, s amelynek okát a tudatlanságban és a természettudományok csekély fejlettségében kereshetjük, a ráolvasás művészetét az egyik legfontosabb „tudománnyá” tette. Bár egyszerűbb emberek, elsősorban idősebb asszonyok szintén gyakorolhatták, tökéletes tudását mégis iskolában kellett elsajátítani. Azoknak a gyermekeknek a köre, akiknél felmerülhetett az iskolába járás, igen korlátozott volt. A legtöbb család – a kis kézművesek, a kereskedők, parasztok és munkások – anyagi helyzete, mint-hogy csak a létminimumot keresték meg, túl kedvezőtlen volt ahhoz, hogy akár egy gyermek iskolai taníttatásának anyagi eszközeit is elő tudják teremteni. Szükség volt a kisebb gyermekek segítségére is, így nem engedhették el őket otthonról hosszabb időre. A fiúgyermekek, ha szerencsájuk volt, kitanulhatták apjuk mesterségét, s később átvették kis műhelyének vagy üzletének vezetését. A legtöbbször mégis kiadták őket a háztól, hogy máshol keressék meg kenyerüket. Az iskoláztatás tehát csak a gazdagok – nagykereskedők, földbirtokosok, papok, valamint a nemességhez tartozók – fiainál jöhetett számításba. A gazdaságilag jobb helyzetben levő rétegeknél is sokan akadtak azonban olyanok, akik nem fektettek nagy súlyt a magasabb képzettségre, mivel az üzlet vezetéséhez néhány alapismeret is elegendő volt. De ezenkívül írnokokat és hivatalnokokat is alkalmazhattak, akik aztán átvették az üzleti ügyek irányítását. Így az iskolázás privilégium maradt, s gyakran évtizedes, sőt, évszázados hagyományokon nyugodott.

Az iskolák, amelyek a korai sumer periódusban még szorosan kapcsolódtak a templomhoz, az i. e. 3. évezred folyamán már önállóvá kezdtek válni. Hammurapi korára általában magánintézménnyé alakultak, s állami jóváhagyással és támogatással működtek. Minden nagyobb városban legalább egy „tábla házát” lehetett találni. Olyan városokban, mint Babilón, valószínűleg több is volt belőlük. A tábla házát képzett írnokok vezették, akik egy szakban vagy több területen is speciális ismeretekkel rendelkeztek. Az iskolamester, akit általában úgy neveztek, hogy „a tábla házának atyja”, az egész intézményért és az oktatásért felelős volt. Az iskolák valószínűleg nagyobb magánházakban működtek, gyakran a királyi palotában – főként az udvari tisztviselők kiképzésére –, esetleg a templomkerületben, ahol a papság utánpótlását nevelték. Az osztálytermek nagyon egyszerűek voltak, és csak kevés bútorzattal látták el őket, főként írópulttal a tanítók és diákok számára. Maga a tanítás

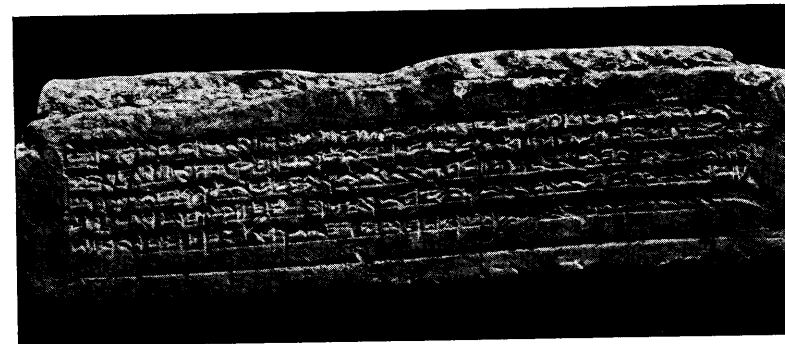

85. Az első hivatalnok agyagtáblát és az ékírásból használt íróvesszőt tart a kezében, a második viszont arámi írásjeleket ír tollal papiruszra. Az i. e. IX. század első fele. (Gipszöntvény a berlini Elő-Ázsiai Múzeumban)

szigorú szabályok szerint folyt; büntetésként a tanár gyakran használta a nád pálcát. Mivel az iskolák magánintézmények voltak, tandíjat kellett fizetni, s az apa ezenkívül bizonyos időközönként értékes ajándékot küldött a tanárnak. Ezek a költségek aligha járultak hozzá ahhoz, hogy a tanulók száma nagymértékben megnövekedjék. Néhány tehetségesebb tanuló talán számíthatott arra, hogy valamelyik templom vagy a királyi udvar támogatni fogja. Ezek az intézmények ugyanis később hasznot húzhattak az ifjúból. Az iskola csak a fiúgyermekek számára volt hozzáférhető, a lányokat, akiket a társadalom kisebb becsben tartott, kirekesztették belőle. Ez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy a lányok minden esetben képzetlenek maradtak. Akadtak számukra is privát oktatási lehetőségek, amelyek révén legalább írni és olvasni megtanulhattak. Némelyek közülük olyan sokoldalú tudásra tettek szert, hogy írnokként működhettek.

Az iskolában az írás és az olvasás volt az elsődleges tananyag. Az ékírás a maga sok jelével és jelentésével magas igényeket támasztott az intelligencia és a türelem iránt, és megkövetelte a nagyon szorgalmas, kitartó tanulást. A fa- vagy nádvevesszővel a nedves kézzel többnyire négyszögű táblácskává formált agyagba nyomott írásjelek tudománya sumer felfedezés volt. A sumer népnek ezt az alkotó teljesítményét nem lehet elég nagyra értékelni. Ezzel emelkedtek magasan más népek fölé, s ezzel léptek a névtelen hajdankorból a történelem színpadára. A kezdetet persze még igen szerény íráspróbálkozások jelentették, amelyek még semmiféle világrengető eseményt nem jegyeztek fel. Gazdasági okmányok voltak ezek, a nagy templomkerületek bevételeinek és kiadásainak jegyzékai, amelyek a lassan, de egyre növekvő igazgatási apparátusnak emlékeztetőül szolgáltak. Itt még nem beszélhetünk a szó szoros értelmében vett írásról, hanem tárgyak, emberek és állatok kép-jegyeiről, amelyeket már meglehetősen absztrakt, de még mindig tárgyszerű formában nyomtak az agyagba. Az ábrázolt dolgok mennyiségét az íróvessző különböző nagyságú, és eltérő módon megformált lenyomatai jelölték. Kezdetben tehát csak igen korlátozott lehetőség volt arra, hogy kifejezzenek valamit, arra kényszerültek, hogy a fogalmat képpen ábrázolják. Ámde hamarosan megtették a következő lépést. Megtanulták, hogy a képek csekély megváltoztatása vagy a jelek többértelműsége révén absztrakt fogalmakat is visszaadhatnak. Így a „csillag” képe „eget” és „istent” is jelenthetett, a „láb” jele pedig „menni”-t és „állni”-t. Egy száj rajza a „beszél”-t igét fejezte ki; összetett jelek segítségével további kifejezési lehetőségeket teremtettek, így például a „száj” és a „kenyér” jelét az „enni”, vagy a „száj” és a „víz” jelét az „inni” ige jelölésére használták. A képek és a jelek külső formája szintén állandóan fejlődött, változott. Az egyszerű képekből bonyolult jelek lettek, a tárgyak absztrakt képe helyett az agyagba nyomott, ékhez hasonló jelek kombinációit kezdték alkalmazni. Az írásjeleket kezdetben meglehetősen önkényesen helyezték el a tábla felületén, majd a jeleket 90 fokkal elfordították: így alakult ki a balról jobbra haladó írásmód. Ez, sorokba rendezett formában, a későbbi fejlődés során is meghatározó jellegű maradt.

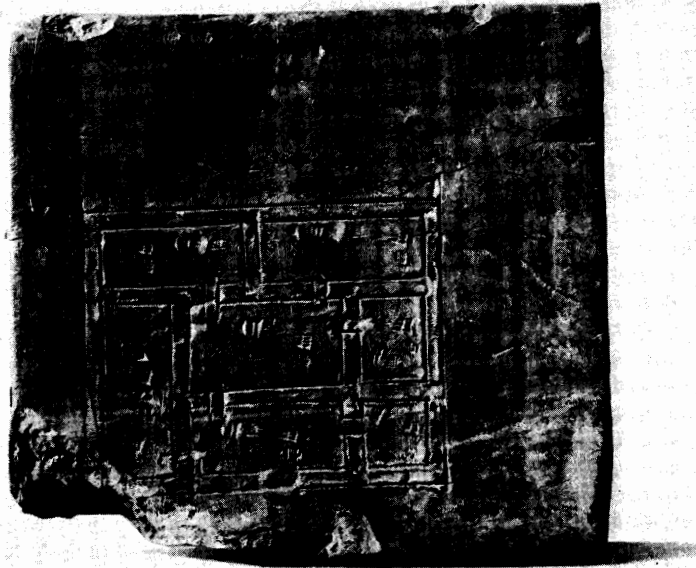
De a nagy lépés, amely az írást bonyolult folyamatok kifejezőeszközzé tette, még mindig hátra volt, mert az írás továbbra is csak egyszerű feljegyzésekre volt alkalmas. Ez a fordulópont akkor következett

86. Nabü-kudurri-uszur nagyszámú feliratos tégláján is beszámolt építkezéseiről. 1. e. VI. század

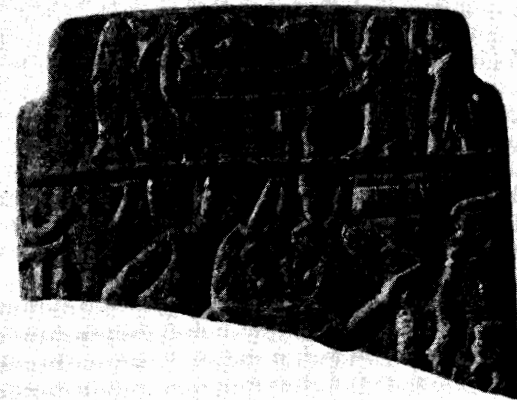
be, amikor a jeleket nemcsak szó-, hanem szótagértékük szerint is használni kezdték. A „kéz” jelét, sumerül „su”, most már az egyszerű su szótagként minden szóösszetételben használhatták. „Utu” (nap) jelentette az ut szótagot is, az „an” (ég) egyszerűen an lett. A funkcióbővülés következtében már lehetőség volt arra, hogy a megfelelő szótagokból bármely szót összerakjanak. A legtöbb jel továbbra sem vesztette el eredeti szójelentését, úgyhogy az említett szavak önállóan vagy szóösszetételekben továbbra is „eget”, illetve „napot” jelentettek. Az ékírás nagy nehézsége a többértelműség maradt, amelyet azzal próbáltak kiküszöbölni, hogy bevezették az úgynevezett determinatívumokat, az értelmező jeleket, amelyek meghatározott kategóriákat jelöltek. Így például minden istennévre az előtte álló „dingir” (isten) jel, a férfinévekre egy függőleges ék, az asszonynevekre a „szal” (asszony) jel figyelmeztetett. A városnevek elé mindig az „uru” (város), az országok neve elé a „kur” (ország); a fából készült tárgyak, s így minden fa és bokr jelentésű szó elé a „gis” (fa) jelet tettek. Ezzel a módszerrel azonos jelek és szavak esetében is különbséget tudtak tenni, és meg tudták határozni pontosabb értelmüket.

A sumer írás az i. e. 3. évezred folyamán mindinkább tökéletesedett. Az eredeti, körülbelül 2000 jeltől az i. e. 2. évezred elejére csak mintegy 500 jel maradt használatban, s az újasszír és újbabilóni korszak fejlett írása már csupán 350–400 jelet használt. Az ékírás mint szótagírás nemcsak azt tette lehetővé, hogy a többi nyelvcsoporthoz köztük

87. Egy agyagtábla, rajta egy épület alaprajza, a méretek feltüntetésével. I. e. 2000 körül. $12 \times 11,3$ cm

rokontalan sumer nyelvet jelölje, hanem más, teljesen eltérő jellegű nyelveket is le lehetett írni a segítségével. A sémi akkádok a sumerek írását már az i. e. 3. évezredben átvették, és szükségleteiknek megfelelően átalakították. A sumer „kéz” jelentésű szót nem „su”-nak, hanem „qātu”-nak ejtették, és az eget náluk „an” helyett „samú”-nak hívták. Tehát megváltoztatták az olvasatot, de a jelek jelentése ugyanaz maradt. A sumer szótagjelek nem okoztak nehézséget, mert segítségükkel éppúgy írni lehetett a sémi, mint a sumer szavakat. A jelek többértelmősége fokozatosan növekedett, úgyhogy némelyik ékírásos jelnek több mint 20 szótagértéke és mintegy 10 szójelentése volt, és csupán a szövegösszefüggés alapján lehetett választani közülük. Az akkádot más sémi törzsek követték, akik végül megszerezték a végleges uralmat Mezopotámia felett, s akik valamennyien átvették a sumer ékírást. Az írás eljutott keleten az elámiakhoz, nyugaton a szíriaiakhoz és fő-

88. A beteg magas ágyon fekszik, két ráolvasópap kezeli (a bal oldali balrubában). Az i. e. I. évezred első fele. Magassága 4,9 cm

níciaiakhoz, Kisázsiaiban pedig az indoeurópai hettitákhoz, úgyhogy hamarosan egész Elő-Ázsiát meghódította.

A Hammurapi korában még nagyon bonyolult jelek a fejlődés során egyszerűbbé váltak, úgyhogy Nabú-kudurri-uszur korában a babilóniak már egészen más jelformákat használtak, mint korábban. De éppen Nabú-kudurri-uszur volt az, aki nagy súlyt fektetett a hagyományokra, és megkívánta, hogy színes mázú tégláin vagy a köemlékeken a feliratokban Hammurapi korának jelformáit használják, noha egyébként ezekkel már nem írtak.

Az i. e. VI. századi Babilónban az ékírás mellett egy egészen másfajta írás volt elterjedőben, amely használóitól jóval kevesebb fáradságot és tudást követelt. Ez az úgynevezett arámi betűírás volt, amely már az i. e. 2. évezred vége felé kialakult, s amely a számtalan nehéz ékírásos jel helyett mindössze 22 egyértelmű hangjelet használt. De csak

a mássalhangzókat jelölte, a magánhangzókat nem vette figyelembe. Az íráshoz többnyire továbbra is agyagtáblákat használtak, amelyekbe benyomták a jeleket, de most már papirusztekercsekre is írtak. Gyakran előfordult, hogy ugyanazon az agyagokmánynon mindkét írást alkalmazták, s azoknak, akik az ékírást már nem tudták olvasni, egy rövid arámi összefoglalást adtak. Az arámi, mint beszélt nyelv, már régén honossá vált Babilónban, és a mindennapi életben valószínűleg háttérbe szorította a babilónit.

A bonyolult ékírás állandó gyakorlást igényelt. A tanár „előírta” a jeleket, a tanulók pedig megpróbálták utánogni, majd megjegyezni. Ezt követően diktálásra, majd hosszabb minták másolására került sor. A sumer nyelv, bár – a sumerül beszélők fokozatos eltűnése miatt – kihalt, mégis a kultuszban, a vallásban és sok tudományágban a sémi népek számára is nélkülözhetetlen maradt, ezért később holt nyelvként kellett tanítani és tanulni. A tanulókat olyan szaktanárok oktatták, akik a nyelvet folyékonyan beszélték.

Az évezredes tudásanyag tulajdonképpeni kutatása és feldolgozása természetesen nem a közönséges iskolákban történt, hanem külön központokban, ahol a leghíresebb tudósok és a legtehetségesebb diákok gyűltek össze. Ezeket a helyeket már joggal nevezhetjük „tudományos akadémiák”-nak, mert itt építették ki az egyetemes tudás alapjait. Ilyen központok néhány nagyobb városban jöttek létre, többek között Urban, Nippurban és Babilónban. Ha egy templomon belül alakultak ki, tevékenységük súlypontja valószínűleg vallási területre került, és teológiával, asztronómiával és asztrológiával, de mindenekelőtt mágiával és a ráolvasás tudományával foglalkoztak. Ha azonban függetlenek voltak, vagy a palotához tartoztak, a tudósok más tudományterületeknek is figyelmet szenteltek, például a matematikának, geológiának vagy az orvostudománynak. Az ókori keleten azonban a tudomány egyetlen területén sem sikerült olyan általános érvényű elméletet vagy tételt felállítani, amely a részletkutatásokat megkoronázhatta volna. Az eredményeket empirikusan kezelték, és a gyakorlatban alkalmazták; összegyűjtötték őket, jegyzékeket állítottak össze belőlük, hogy az utókor számára is fennmaradjanak, de a belső összefüggéseket, a fejlődést sohasem vizsgálták.

A legtöbb egyéb tudományterület alapjának a filológia tekinthető, mert a sumer hagyományok felhasználása és továbbfejlesztése csak

ennek eredményei által vált lehetővé. Már a sumer tudósok is próbálkoztak azzal, hogy különféle jegyzékekben összegyűjtsék koruk szellemi javait. Ez teljes egészében megfelelt rendszeralkotó elvüknek és a világról vallott elképzeléseiknek. Ezek a gyűjtemények lényegesen megkönnyítették sémi utódaik munkáját, mert segítségükkel meg tudták tanulni a sumer nyelvtant és szavakat. A jegyzékeket tárgycsoportok szerint szerkesztették meg, de szerkezetük gyakran nehezen érthető. Szerepelnek bennük például az emberek foglalkozási csoportjai, valamint az istenek, országok, városok és folyók nevei. Több táblából álló nagy sorozatok tárgyalják az állatok, növények, kövek és az ezekből készült termékek legkülönbözőbb fajtáit. A babilóniak a sumer jegyzékek nagy részét lemásolták, és több hasábot alakítottak ki, amelyek a sumer szót, ennek akkád megfelelőjét, sőt gyakran a sumer szó kiejtésére vonatkozó megjegyzéseket is tartalmazzák. Főként praktikus szempontból jártak el így, mert a sumerek rendszeralkotó elve már számukra sem volt minden részletében követhető.

Ily módon azonban ezek a jegyzékek nem tudnak pontos képet nyújtani a sumer nyelvtanról, ezért az óbabilóni kor óta olyan jegyzékeket is készítettek, amelyek egész frazeológiai gyűjteményeket tartalmaznak sumer és akkád nyelven. Ezeket a gyűjteményeket gyakran használták, mindenekelőtt a jog és a gazdaság területén. Hogy az írnokok munkáját a hosszabb, igényesebb okmányok fogalmazásakor megkönnyítsék, szinonimajegyzékeket is készítettek, vagyis összeállították a hasonló jelentésű szavak gyűjteményét is: ezek a fogalmazásban bizonyos változatosságot tettek lehetővé. A jegyzékek tudománya az i. e. 2. évezred második felében és az 1. évezredben is tovább folytatódott az iskolai központokban. A kassú fennhatóság alatt Babilónban az írnokoknak olyan listákra volt szükségük, amelyek a szövegekben előforduló kassú szavakat és tulajdonneveket megmagyarázták, és a babilóniak számára érthetővé tették. A tudósok dolga volt az is, hogy az óbabilóni kor óta hagyományozódó jegyzékeknek kanonikus formát adjanak, hogy csupán az általuk fontosnak és figyelemre méltónak tartott szövegek maradjanak fenn. Még az újbabilóni korban is ebben az új, végső formájukban másolták és használták a jegyzékeket. A filológiai kutatás ekkoriban nem annyira a sumer nyelvvvel foglalkozott, mint inkább azoknak a nehéz és elavult akkád szavaknak a magyarázatával és összeállításával, amelyek a terjedelmesebb szövegekben és

táblasorozatokban fordulnak elő. A gyakran használt táblákat a tudósok kommentárokkal látták el, a szavakat itt a szövegben való előfordulás sorrendjében csoportosították. A filológia a babilóniak számára nem a nyelv lényegének tudományos megismerését jelentette, hanem csupán gyakorlati segédeszköz volt a tanuláshoz és a hagyományozáshoz.

Ugyanezt a megfigyelést tehetjük a történettudomány esetében is. Az ókori keleten sohasem készült olyan mű, amely a történelem megszakíthatatlan folyamatát és belső hajtóerőit ábrázolta volna. A sumerek történelmüket is főleg jegyzékekbe foglalták, ezekben az egyes fejedelmek és uralkodók időbeni sorrendjét, valamint az éppen domináns városok nevét sorolták fel. Ez a sumer kronológia a vízözön előtt és után uralkodó királyok nevét tartalmazza. Azok az uralkodók és hősök, akik a vízözön előtt – amely tulajdonképpen csak a vallásban és a mitológiában játszott ennyire fontos szerepet, de a valóságban sohasem – uralkodtak, a monda homályában rejtőznek, minthogy uralkodási idejüket gyakran három – öt jegyű szám jelzi. Az uralkodók nevei mellett csak az i. e. 3. évezred közepétől állnak reális számok. A sumerek számára a történelem a mondából és valóságból összeolvadt szilárd egység volt, de hitelében nem kételkedtek. Az óbabilóni kor tudósai a királylisták nagy részét átvették és folytatták. A hozzájuk közelebbi korok esetében lehetőleg az uralkodási évek valódi számaihoz ragaszkodtak. A tudósok később elkészítették a babilóni és asszír királyok szinkronisztikus táblázatait is, de ezek nem voltak túl megbízhatóak, mert a különböző területeken egy időben uralkodó királyokat egymás után sorolták fel, ezért később egymást követő uralkodóknak tartották őket.

Már a korai sumer korban is feljegyezték bizonyos történelmi eseményeket. A feljegyzések többnyire háborús összetűzéseket, más területek felett aratott győzelmeket tárgyaltak, vagy a király jelentékeny tetteit írták le, és a korábban elérhetetlen országokba, például Szíriába és Kis-ázsiaiba vezetett hadjáratokat. Az i. e. 3. évezred vége felé a tudósok különös figyelemmel kezelték a nagy agadei királyokat, Sarrukint és Narám-Szint, de róluk írott elbeszéléseikben a monda és valóság bizonyos mértékig ismét keveredett. Bár a babilóni írnokok megőrizték és folytatták ezeket az eposzokat, tulajdon királyaikról kevés hasonló megírni való akadt. Hammurapi csak ritkán szólt háborús tetteiről,

89. Ez az asztronómiai agyagtábla az állatöv jegyeinek nevét sorolja fel. Az ábrázolás a Hydra csillagképet, az Oroszlánt és balra a Jupiter bolygót mutatja. I. e. III. század. Magassága 9,5 cm

inkább békés munkásságát állította az előtérbe. Utódai is ezt a hagyományt folytatták. Terjedelmes beszámolókat írtak templomok, városfalak és paloták építéséről, beszéltek arról, hogy öntözőműveket és csatornákat létesítettek, és népüket különös gonddal kormányozták; ámde egyáltalán nem ritka hadjárataikra nem vesztegették a szót. Nabú-kudurri-uszur és dinasztiájának más királyai számtalan építkezési okmányt hagytak az utókorra, de csak kevés történelmi leírást. Az újbabilóni korban a tudósok egyébként számos krónikát készítettek, amelyek néhány szóban áttekintést nyújtottak a történelem menetéről. Eközben érintették a régmúlt eseményeit is, de csak homályosan ismerték őket, így érthetően különböző tévedésekkel ábrázolták. A történetírásnak ez a módja szöges ellentétben állt a szomszédos országban kialakult móddal. Az asszír írnokok agyagtáblákon, kőokmányokon és reliefeken részletesen beszámoltak királyaik háborús sikereiről, sőt, az asszír uralkodók szükségesnek tartották azt is, hogy isteneiket levél formájában kimerítően tájékoztassák tetteikről. De ők is csak részlet-ábrázolást adtak, amely a történelmi folyamat egységét nem ismerte fel.

A földrajz sosem volt több, mint segédtudomány, amelynek nem tulajdonítottak különös jelentőséget. Néhány alapismeretet valószínűleg az iskolában tanítottak, olyasmit, ami főként a sumerek és babilóniak vallásos világméltóságát formálta. Ahogy a teológia megállapította, a földrajz pedig igazolta, a föld az ég pontos tükörképe volt. Korongnak képzeltek, amelyet a keserű folyam vesz körül; külső oldalán nyolc zord sziget található. Térképükön úgy jelölték az Euphratészt, hogy a hegységből ered, és északról délre tart; néhány várost is feltüntettek. Maga Babilón a földkorong középpontjában helyezkedett el. Ezeken a nem gyakorlati célokra szánt térképeken kívül a sumerek jegyzékeket állítottak össze a városokról, folyókról és hegységekről. De nem azért, hogy ezek alapján tájékozódjanak, hanem hogy ezt is szilárd rendszerbe foglalják. A babilóniak már primitív térképeket készítettek, amelyek azonban csak egy-egy szűkebb területet, például egy várost vagy egy határterületet öleltek fel; az átfogó térképeknél a vallásos világméltóság mindig győzött a gyakorlati tapasztalatok felett. A kereskedők utazásai és a királyok hadjáratai során mindig újabb területeket ismertek meg, ezeket az ismereteket úgynevezett itineráriumok rögzítették. Ezek feljegyzéseket tartalmaznak arról, hogy az egyes helyek egymástól milyen távolságra fekszenek, és hogy merre vezetnek az utak. Közben némelyik várost meglehetősen részletességgel le is írják, s mint Babilón esetében, felsorolják a városfalakat, a kapukat, a templomokat, a kápolnákat, sőt néha még a pontos fekvésüket is megadják.

Az általában természettudományok név alatt összefoglalt tudományterületeket Babilónban különböző módokon művelték. A zoológiában, botanikában és mineralógiában ismereteik nem terjedtek túl néhány listán, amelyekben a tudósok a különböző állatok, növények és kövek neveit gyűjtötték össze. Ezzel szemben a babilóniak a különböző állatok belső szerveiről meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkeztek, az áldozatok, a boncolások, valamint a rendkívül fontos máj- és epejólás révén. Az egyes szervek funkciójával azonban nem voltak egészen tisztában, hanem megelégedtek a részletek egymás mellé helyezésével. A botanikában hasonló volt a helyzet. A növényeket főként a gyógyítás-

90. Ezt a táblát oktató és szemléltető eszközként készítették a máj különböző elváltozásainak bemutatására; valószínűleg az áldozati jósok használták. I. e. XII–XI. század. Magassága 20,6 cm

ban, a mágiában vagy a mindennapi életben való felhasználhatóságuk szerint osztályozták. Az ásványtan is jelentéktelen szerepet játszott, mivel a kövekről készített általános listák csak azokat a köveket tartalmazták, amelyeket meg lehetett munkálni.

A kémiát csak igen kevésbé ismerték. A gyakorlatban bevált recepteket feljegyezték, hogy bizonyos folyamatok ismeretét továbbadják. Az ilyen receptek alapján gyógyszereket, parfümöket, illatos anyagokat, arcfestékeket, valamint üveget, mesterséges féldrágaköveket és kenőcsöket, zománcokat és fémötvözeteket tudtak előállítani. Az utasítások évszázadok tapasztalatait, számtalan generáció többé-kevésbé sikeres kísérleteit foglalták össze.

A többi tudományához viszonyítva a mágia leginkább az orvostudományt szőtte át. A szenvedő betegágyánál gyakran találkozott az orvos és a ráolvasó, ha nem éppen ugyanaz a személy látta el mindkét feladatot. Bizonyára az egész országban csak kevés orvos akadt; a királyi udvarban általában egy különösen híres gyógyító mester élt, akinek a segítségét időnként külföldön is igénybe vették. Az orvosok tudományukat a bölcs Éa istenre és Gulára, a gyógyító istennőre vezették vissza, aki még a halottakat is fel tudta támasztani. A sumer gyógyító isten, Ningiszida szimbóluma két egymásba tekerőző kígyó volt; talán erre emlékeztet az orvosok mai jelvénye is. A betegségek eredetéről a gyógyászok viszonylag keveset tudtak; a legtöbb bajt külső szimptomái szerint ítélték meg és nevezték el. A belső szervek ismerete igen eltérő színvonalú volt. A szívet, májat, epét és vesét látták az állatáldozatok során, s ezekből vontak le bizonyos következtetéseket az emberre vonatkozóan. Mivel azonban az orvosok halottakat sohasem boncoltak, nem is nyertek összefüggő képet az emberi szervezetről. Sok betegség szimptomáit alaposan meg tudták figyelni, és erről terjedelmes listákat számoltak be. Például a sárgaság tüneteit a legapróbb részletekig felsorolták, sőt felismerték a máj és az epe közötti összefüggést is, a betegséget mégis gyógyíthatatlannak tartották. Gyakran diagnosztizálták a szem és fül betegségeit, és ismertek számos daganati bántalmat. Igen elterjedtek lehettek az elmebetegségek, amelyek ellen elsősorban mágikus eszközökkel küzdöttek. Az orvosok azonban sohasem ismerték fel a betegségek mélyebb okait, ehhez túlságosan is rabjai voltak Babilónia mágikus-vallásos világképének. A betegségek okozóit ezért kizárólag a démonok és a természetfeletti erők között keresték, amelyek-

91. A királyi írnok átveszi urától a parancsokat. Karja alatt valószínűleg a viasz- táblák tárolására szolgáló fa- vagy elefántcsontot tart. Dombormű Szamaalból. I. e. VIII. század. Magassága 1,11 m; szélessége 1,15 m

nek eredete a mágia és a mitológia birodalmában volt. Így például a babilóniak a következő kedves történetet mesélték a fogfájást okozó féreg keletkezéséről: „Midőn Anu [az eget] teremtette, az ég [a földet] teremtette, a föld a folyamokat teremtette, a folyamok a csatornákat teremtették, a csatornák a mocsarat teremtették, a mocsár a férget teremtette: akkor a féreg sírva ment Samashoz, Éa előtt könnyei patak- zottak. [A féreg]: „Mit adsz nekem ennem? Mit adsz nekem innom?

[Az isten]: „Neked adom az érett fügét és a barackot. [A féreg]: „Mit nekem az érett füge és a barack? Emelj fel, és hagyd, hogy a fogak és az állkapocs között éljek! A fogak vérét akarom szívni, az állkapocs foggyökereit akarom falni!”

A különböző betegségek elleni gyógyszereket terjedelmes receptkönyvekben gyűjtötték össze és írták le. A gyógyszerek főként növényeket tartalmaztak, amelyeket összegyűjteni, szárítani, szétmorzsolni, préselni vagy főzni kellett. Ehhez szőr, belsőszervek és egyéb állati eredetű anyagok járultak, amit az előbbihez hasonlóan szétzúzott állapotban használtak fel. Az orvosságokat összetételük és rendeltetésük szerint külsőleg vagy belsőleg alkalmazták. Péppé vagy sűrű masszává kikeverve az egyes testrészekre helyezhették a szert vagy odacrósítva hosszabb ideig ott hagyták, hogy gyógyhatását kifejtthesse. Másokat, többnyire sörrel elegyítve, be lehetett venni, vagy a testbe bevezetni. Az orvosok különféle műszereket, például fémcsőveket, szívókat használtak, amelyek segítségével gyógyhatású orvosságokat juttathattak az emberi testbe. Gyakran voltak bizonytalanok a betegségek kezelését illetően, és különböző gyógyszerekkel kísérleteztek. Ezt a receptgyűjtemények bizonyítják, amelyek egyetlen betegség gyógyításához több mint hetven különféle, gyakran igen visszataszítóan összeállított orvosságot sorolnak fel.

Sikertelenség esetén az orvosok a ráolvasót is segítségül hívták vagy maguk próbálták szerencsét mágikus eszközökkel. A mágikus utasítások olyan eseteket is felsorolnak, amikor az orvosnak és a ráolvasónak már kezdetben ajánlják, hogy ne törődjön tovább a beteggel, hiszen értelmetlen lenne, mert úgylát vár rá.

Az orvosok valószínűleg operációkat is végeztek, ez esetben mesterembernek tekintették őket, és sikereiket ritkán öröközték meg. Mindenestre Hammurapi kódexében néhány rendelkezés arra utal, hogy szembetegségeket és csonttöréseket gyakran próbáltak operációval gyógyítani. Ha nem sikerült a műtét, súlyos testi büntetés, sőt halál fenyegette az orvost.

A matematika a tudománynak az az ága volt, amelyben már a sumerek figyelemre méltó teljesítményeket értek el, s ezeket sémi utódaik továbbfejlesztették, sőt túl is szárnyalták. Mint a tudomány többi területén, itt sem tudták a részletteredményeket tételekbe, szabályokba foglalni. Megelégedtek a gyakorlati eredményekkel, amelyek bizonyos fókig a mi számunkra közkeletű alapelvekből következtek. Valószínűleg

a földmérés gyakorlati feladata volt az, amely a sumereknél megteremtette a matematika alapjait; az adók megállapításához és a kamatok kiszámításához is bizonyos számtani feladatokat kellett megoldani. Mivel gyakran adódtak hasonló, vagy éppen azonos számítások, táblázatokat állítottak össze, hogy megkönnyítsék a hivatalnokok munkáját. Két különböző módszerrel számoltak, az egyik a hatvanas, a másik a tízes számrendszer volt. Az egytől tízig terjedő számokat mindkét rendszerben azonosan számolták, ezután azonban a 60-as, 600-as, 3600-as, illetve 100-as, 1000-es, 10 000-es sorokat állították fel. Mivel az írás a számok visszaadásánál csak ék és szög alakú számjeleket alkalmazott, és a nullát nem ismerte, a számjelek értéke attól függött, hogy a számsorban melyik helyen álltak. Így, mondjuk, egy függőleges ék jelölhette az 1-es számot, de a hatvanas számrendszerben a hatvanat is. Külön jelekkel jelölték az ür- és a területmértékeket, valamint a tört-számokat. Bármennyire bonyolult volt is ez a feljegyzési rendszer, a sumerek már különféle számítási módokat ismertek: összeadtak, kivontak, szoroztak és osztottak, hatványra tudtak emelni, négyzet- és köbgyököt vontak.

Mind az iskolai oktatás, mind a gyakorlati szükségletek számára feladatgyűjtemények készültek, amelyeket nagy agyagtáblákra jegyeztek fel. A matematikai szövegek különböző fajtáit használták; először is olyanokat, amelyek csak a feladatokat tartalmazták; másodszor olyanokat, amelyekben a feladatok és a megoldás együtt volt; és harmadszor, egészen részletes példákat, amelyek a feladattól a megoldás folyamatán át az eredményig vezettek. A babilóni matematika legnagyobb eredményeit a terület- és űrtartalomszámításokban érte el. Itt is használtak tankönyveket, feladatgyűjteményeket és táblázatokat, amelyekből világosan kitűnik, hogy a kört 6 cikkre, s ezeket ismét 60 fokra osztották; hogy a körterületnél a π értékét csaknem helyesen $3\frac{1}{8}$ -nak vették; és tudták, amit később Thalész, a görög matematikus fogalmazott meg, hogy a körben az átmérő feletti szög derékszög. A babilóniak gyakorlatilag megelőzték Püthagorasz tanítását is, amikor felismerték, hogy „az átfogó négyzete egyenlő a két befogó négyzetének összegével”.

A babilóniak megkülönböztetett figyelemmel vizsgálták a csillagos eget. Az ezzel kapcsolatos ismereteket, a csillagjósolást és csillagászatot főként a templomokban tanították, s elsősorban a papok tudománya volt. A városok hatalmas templomtornyai feltehetőleg már a sumer

kortól kezdve ideális megfigyelőhelyeket nyújtottak; itt a síkság és a városok pora és párája fölé emelkedve jobban lehetett a hihetetlenül tiszta déli égboltot vizsgálni. A sumerek a különböző égitesteknek hamarosan nevet adtak, s megkülönböztették az állócsillagokat és a bolygókat. Módszeres számításokat végeztek helyükre és pályájukra vonatkozóan, elsősorban a naptár számára. A csillagos égbolt azonban a babilóniak számára a nagyra értékelt csillagióslás miatt volt igen fontos. Ez adta az indítékot a csillagászzal való módszeres foglalkozáshoz, amely az évszázadok folyamán nagyszerű eredményeket értelt. Matematikai ismereteik tették lehetővé a babilóniak számára, hogy már az i. e. 2. évezred derekán megfigyeljék és kiszámítsák a bolygók mozgását. Nabú-kudurri-uszur idején pontos adatokkal rendelkeztek a periodikus hold- és napfogyatkozásokról, valamint a bolygók mozgásáról. A hosszú úton levő utazók az állócsillagok helyzete alapján tudtak tájékozódni; az állócsillagoknak nevet is adtak. A csillagképekről készített feljegyzések és megfigyelések egész sora bizonyítja, hogy a tudósok a különböző helyeken szisztematikus munkát végeztek, de ezekből sem vontak le általános érvényű következtetéseket, és nem állapítottak meg átfogóbb törvényszerűségeket.

Mindezeket a vizsgálatokat viszonylag primitív eszközökkel végezték: egyszerű kereső nádcsővel, vízórával és napórával, valamint egy fokbeosztással ellátott homorú félgömbbel, amelyre a közepére szerelt mutató árnyékot vetett. Csillagászati ismereteiket a gyakorlatban elsősorban a naptárnál hasznosították, amelyet csak így lehetett kiszámítani. Az évet, amely mindig az újhold megjelenésekor kezdődött, 12 hónapra osztották, a hónapok 29,5, illetve 30 naposak voltak. A hold ciklusa és a napév tartama közti különbséget úgy egyenlítették ki, hogy minden 6. évben egy tizenharmadik hónapot iktattak be. Ha pontatlan megfigyelés vagy háborúk és zavargások miatt nem tudták ezt a kiigazítást elvégezni, a királynak rendeleti úton kellett meghatároznia a szökőhónapot. Hogy a vallástól a csillagászat is mennyire erősen függött, az a tény bizonyítja, hogy az égboltot körök segítségével három nagy uralkodási területre osztották, s ezeket Anu, Enlil és Éa istennek tulajdonították. Az égboltra is kivetítették a földi tájakat, és az Akkád,

92. 1. Daireiosz szüzei palotájának falán a domborművek mázas téglából készültek. A dombormű a király testőrségét, az ún. „balbatatlanok”-at ábrázolja. I. e. 500 körül. Magassága 1,83 m

Elám és Amurrú nevet adták ezeknek a zónáknak. Egy bizonyos csillagot egyenesen Babilónnal azonosítottak.

Ezek az értelmezések azonban már a spekuláció területére vezetnek, ahonnan már nem volt messze a csillagjóslás és az előjelek tudománya. Az égbolton sok jelenség megfigyeléséhez ezek adtak ösztönzést; mert az ember vagy egy vállalkozás sikere és szerencséje jelentős mértékben függött attól, hogy a nap kedvező volt-e, vagy jó csillagzat állt-e az égen. A babilóniak a természet és az égbolt rendkívüli eseményeit igen pontosan regisztrálták. Hogy ezeket helyesen állapíthassák meg, természetesen a dolgok normális menetét is ismerniük kellett, s ezt persze elsősorban ebből a szempontból vizsgálták. Érdekeseek voltak a hold- és napfogyatkozások, amelyekről azt hitték, hogy szerencsétlenséget jeleznek, és a haragvó istenek rendelik el őket. A tudósok nagy asztrológiai művekben foglalkoztak a hold különböző alakjaival, amelyeket a legpontosabban figyeltek meg és jegyeztek fel; az is jelentőséggel bírt, hogy a fogyatkozás melyik hónapban és melyik éjszakán kezdődött, mert például: „Ha a holdfogyatkozás Niszannu [március–április] hónapban az első éjjeli őrjárat idején áll be, akkor pusztítás lép fel, és a fivér meg fogja ölni a másikat. Ha Ajjaruban [április–május] történik, a király meg fog halni, és a király fiai nem fognak apjuk trónjára kerülni. Ha Abu [július–augusztus] hónapban történik, Adad árvizet hoz az országra...” A holdat körülvevő udvar és a benne fénylő csillag hatása is komoly következményekkel járhatott az országra és az uralkodóra nézve. A bolygóknak a babilóniak különböző hatásokat tulajdonítottak. Így a Mars a szerencsétlenség bolygójának számított, de például a Jupitert és a Saturnust kedvezőnek tartották. Aszerint, hogy milyen erősen fénylettek, mikor váltak láthatóvá, és mikor tűntek el újra, nőtt a jó hatás, vagy került túlsúlyba a rossz. Az asztrológiai ómenek (előjelek) nagy részét a mintegy 70 táblát magában foglaló, „Midőn Anu, Enlil...” című műben gyűjtötték össze. A jóspapok ezekből tájékozódhattak, ha csillagászati megfigyeléseiket akarták értékelni, vagy ha a királynak vagy másvalaki tanácsot kérőnek felvilágosítást kellett adniuk.

A jóslás tudománya azonban olyan sokoldalú és szerteágazó volt, hogy gyakorlatilag a természet és az élet valamennyi jelenségéből következtetéseket tudtak levonni. A vihart, esőt, villámlást és mennydörgést, a vízszint emelkedését és a különböző állatok mozgását mind előjelnek

tekintették olyan események bekövetkeztéhez, amelyek egy ember vagy egy közösség életét befolyásolták. Bizonyos jövendölések valószínűleg be is következtek, mert meghatározott hónapokban az erős eső természetesen befolyásolta egy földterület termékenységet. A legtöbb előjel azonban olyan mesterkéltséget és olyan valóságos volt, hogy a valóságban sohasem fordulhatott elő. Ezek csupán gondosan keresztülvitt variálás eredményeinek tekinthetők. Így fontos volt a madarak repülése, tehát hogy balról vagy jobbról jöve vonultak-e el a szemlélő közelében. A birka bégetését, kígyók vagy férgek megjelenését is használták jövendömondáshoz. Az előjel-értelmezők különösen sokatmondónak tartották az emberi és állati torzszülötteket, ezeket az eseteket pontosan feljegyezték és értelmezték. „Ha egy birka három kicsinyt ellik: az országra boldogság köszönt, a birka tulajdonosának jól megy sora, udvara gazdagodni fog. Ha a birka négy kicsinyt ellik: az országra ellenség tör, az ország jóvedelmét elrabolják. Lázadó király áll az ország élére, az országban forradalom lesz...” Vagy: „Ha egy birka gazellát ellik: a fejedelem napjai az istenekkel együtt telnek el; vagy: a fejedelemnek győztes háborúja lesz.” Vagy embereknél: „Ha egy asszony szül, s [a gyermeknek] oroszlánfeje van: az országban erőskezű király fog uralkodni. Ha egy asszony szül, és [a gyermeknek] disznófeje van: az állatállomány gyarapodni fog, s ugyanaz a ház meggazdagodik.” Terjedelmes műveket írtak az embereknél előfordulható torzulásokról, amelyekben például a fülnek több mint száz különféle rendellenességét sorolják fel. A jóslatok sorából természetesen az álmok sem hiányozhattak, mivel ezekben az istenek üzenetét látták, amit többnyire csak a megfelelő pap vagy álmofejtő segítségével bogozhattak ki. Az istenek gyakran álmokon keresztül adták a királyok tudtára kívánságukat, például egy új templom építését, netán éppen a tervezett hadjárat sikeres kimenetelét.

Az efféle, az embertől függetlenül keletkező jelenségek mellett, amelyeket mind felhasználtak a jóslás tudományában, még nagy számban voltak mesterséges jósjelek is; ezek között a legfontosabb a májjóslás volt. Mivel feltételezték, hogy maga a napisten „írja az áldozati bárány testébe a jóslatot”, a kizárólag e célra kiképzett papok és jósok

93. Babilón elpusztult épületeinek egykori pompáját hirdeti az újjáépített Istár-kapu. I. e. 600 körül. (Elő-Ázsiai Múzeum, Berlin)

feladata volt, hogy a jósjelet felismerjék, és az emberek számára értelmezzék. Ugyancsak nehéz lehetett egy állat májában és epéjében a különféle alakzatok ezreit felismerni és magyarázni. Segédeszköz gyanánt számos táblára terjedő irodalmat használhattak, amelyekben generációk megfigyeléseit gyűjtötték össze és értelmezték. Ámde a papok számára már az sem lehetett túlságosan egyszerű, hogy megtalálják a szövegekben a megfelelő előjelet. Ezért a munkát gyakran felosztották, a jósnéző csupán az előjeleket jegyezte, majd ezt követően a jövőendőmondó az írásos források és korábbi ismeretei alapján értelmezte őket. Hogy ebbe a bonyolult tudományba bevezethessék a kezdőket, agyagból készített májmodellek álltak rendelkezésükre, amelyek ezt az oly sokféle képződményt mutató szervet ábrázolták. A máj és epe különböző részeinek igen nehéz nevük volt, az áldozópapnak ezeket kellett azonosítania. Mivel a májon sokféle megfigyelést végeztek, befejezésül összeszámolták a kedvező és a kedvezőtlen előjeleket; az összegezés mutatta meg a májjóslat eredményét. Hogy eközben milyen részleteket vizsgáltak, jól mutatja egy óbabilóni kori szöveg, amely az epe különböző tüneteit említi, és azok jelentését a jövőre vonatkozóan értékeli is: „Ha az epevezeték felfelé duzzad, a jós jó hírnévre fog szert tenni. Ha az epehólyag bal oldala lefelé duzzad: ellenfeled a szív bánatát fogja érezni. Ha az epehólyag olyan keskeny, mint egy tű: egy fogoly meg fog szökni. Ha az epehólyag bal oldala felfelé duzzad: az ellenséges palota bukása. Ha az epehólyag bal oldalon és jobb oldalon duzzadt: bizalmasod kiszolgáltatja államtitkodat... Ha három epehólyag van, és egyik a másikon ül: a fiúk apjuk életében elherdálják apjuk vagyonát” stb. A májjóslásból így vontak le következtetéseket a mindennapi élet minden részletével és a nagy politikai eseményekkel kapcsolatban. Ha a jóslat a kérdező számára kedvezőtlen volt, a papok gyakran még egy második, sőt harmadik májvizsgálatot is végrehajtottak, hogy ellenőrizzék az istenek akaratát, és kizárják a tévedés lehetőségét. Természetesen érdekük volt, hogy megbízóik, különösen, ha a palotából származtak, elégedettek legyenek, és kedvező hírt közöljenek velük. Azzal, hogy saját belátásuknak is tágabb teret nyitottak, lehetővé vált, hogy a jó jövőendőmondók megelőzzék a rosszakat.

A jövő eseményeinek vizsgálatában egy további kedvelt lehetőség a serleg- vagy olajjóslás volt, amelyet olaj és víz segítségével végeztek. A pap néhány csepp olajat töltött egy vizespohárba, majd megfigyelte,

hogyan az olaj a víz felszínén milyen alakzatokba rendeződik, hogy feloldódik-e, vagy egy foltban látható marad. Tankönyvek adtak magyarázatot a megszámlálhatatlan lehetőségre, amelyek közül egyet a következő rövid példa szemléltethet: „Ha az olaj habzani kezd: a beteg meg fog halni. Ha az olaj négy részre válik el: ellenségem le fogja győzni seregem erődtéményeit. Ha az olajból keleti irányban egy csepp elválk, és ez átfogja az olaj peremét; a beteg számára: meg fog gyógyulni; a hadjáratnál: az ellenséget le fogom verni.”

Ha a jövendőmondó kedvező előjelről adott hírt, még meg kellett találnia a tervezett esemény kedvező időpontját. Ezt is például májvagy serlegjóslatból lehetett megállapítani. De egyszerűbb volt, ha a pap utánanézett a külön e célra készített táblákon, amelyek valamennyi kedvező és kedvezőtlen napot feltüntettek. Fontos volt a nap, sőt a hónap pontos meghatározása is, mert nem minden kedvező nap volt alkalmas bármilyen vállalkozásra. Meg kellett állapítani, melyik nap volt előnyös az üzleti, és melyik a személyes döntések számára.

A hivatásos jövendőmondók mellett, akik főként a templomszemélyzethez tartoztak, a jövőbe pillantással bizonyára nagy számban próbálkoztak olyan jósök is – valószínűleg a legprimitívebb eszközökkel –, akiknek erre nem volt felhatalmazásuk. Úgy érezték, hogy az istenek hívták el őket, és némelyek, úgymond, közvetlenül kapták a sugallatot, anélkül hogy bármi segédeszközt használtak volna. A babilóni embernek tehát mindig volt valami módja arra, hogy informálódjék a jövendő eseményeiről, vagy meggyőződjék saját cselekedeteinek helyességéről. Hogy a jóslásnak mely módját választotta, egyedül őrá volt bízva. Valószínű, hogy különböző korokban és különböző városokban a jóslás meghatározott formái különleges népszerűségnek örvendtek. Így feltehetőleg az egész i. e. 1. évezredben a májjóslás játszott kiemelkedő szerepet, s különösen a királyi udvarban használták.

Az itt tárgyalt tudományterületek és titkos tudományok természetesen nem mind tartoztak a babilóni iskola tananyagához. Az iskolában főként az olvasás és írás, a matematika és geometria, s talán a csillagászat alapismereteinek elsajátítására törekedtek. A további képzés szempontjából az volt a döntő, hogy a tanuló milyen pályára akart lépni, s melyik szakterületen akarta magát specializálni. Azután esetleg módja volt arra, hogy felkeressen egy híres tanárt, aki kellő matematikai, asztronómiai vagy orvosi ismereteket nyújtott neki. Az írónoki hivatás-

hoz az írás és a nyelv kitűnő ismerete, valamint a sumer nyelv kellő elsajátítása volt a követelmény. A tanulónak a rendes iskola befejezése után még hosszabb tanulmányi időt kellett eltöltenie, ezalatt különösen a szövegek másolásában kellett magát képeznie. Csak akkor dolgozhatott írónokként, ha jó eredményeket mutatott fel. Sok írónok kereskedő szolgálatába lépett, és túlnyomó részben a szerződések megfogalmazásával és üzleti levelezéssel foglalkozott; mások pedig, főként előkelő papi családok sarjai, a templomban nyertek alkalmazást, itt vallásos irodalmat kellett másolniuk, esetleg gyűjteniük, és alkotó módon felolgozniuk is. Igen keresettek voltak a királyi udvari állások, amelyek az egyszerű igazgatási írónokságtól egy-egy hercegnő írónokáig, sőt a legfőbb királyi írónokságig terjedhettek. Ez utóbbiak igen befolyásos állások voltak, mert gyakorlatilag az ország egész politikai levelezése az ő kezükön ment át. Egyes királyok, például Nabú-kudurri-uszur, valószínűleg jártasak voltak az írás és olvasás tudományában. Más uralkodóknak nem voltak effajta ismereteik, vagy nem szakítottak maguknak időt arra, hogy az okmányokat maguk olvassák. Ezért a királynak vagy az udvarhoz tartozó személynek címzett levelek rendszerint a következő mondattal kezdődtek: „Mondd ennek és ennek”. Ez a felolvasó írónokhoz intézett utasítás volt, hogy a levél tartalmát közölje a királlyal. Az uralkodó vagy a magas beosztású hivatalnok a választát bizonyára nem maga írta, hanem diktálta, vagy vázlatos utasítást adott a levélhez.

Ami az írás pontosságát és a kivitelezés finomságát illeti, az írónokok gyakran alkottak bámulatra méltót. Óriási agyagtáblákat készítettek szerződések vagy vallásos szövegek számára, ezeknek hossza majdnem fél méter, szélessége pedig 30 centiméter volt. Ezt már kézben tartani is nehéz dolog volt. Közben fennállt a veszélye annak, hogy a már megírt részeket letörlik, mert az agyag ahhoz, hogy írni lehessen rá, megfelelően puha kellett hogy maradjon. Más táblácskák viszont közönséges bélyegnagyságúak voltak, mégis 30 sor írás került rájuk. Ez a teljesítmény elképzelhetetlen valamilyen primitív nagyítóeszköz nélkül.

Az írónokok céhe mindig szigorúan zártkörű maradt, a hivatás többnyire apáról fiúra öröklődött, némelyik családban évszázadokon át tartott az a hagyomány. Hogy azután ezek az írónokok a legmagasabb posztokra törekedtek, s hogy kiváló képzettségűek voltak: könnyen érthető. Nem lehetett őket azokhoz az egyszerű kis írónokokhoz hason-

lítani, akik az utcákon és tereken ültek, hogy ha kívánja, bármelyik arra járónak megfogalmazzanak egy egyszerű ügyiratot. Az írnokok az általuk készített okmányon gyakran a saját nevüket is feltüntethették, ami egyfajta hivatási büszkeség jelének, s ugyanakkor a hitelesség bizonyítékának fogható fel. Az írnokok nem maradtak, mint Babilón legtöbb kézművese és művésze, a névtelenség homályában.

Némelyik írnok egész életén át azon dolgozott, hogy egy templom gyűjteményeit kiegészítse, és csupán egy meghatározott műfaj szövegeit másolta. A templomok a vallásos szövegekből gyakran létesítettek terjedelmes gyűjteményeket, amelyek egészen a rég múlt időkig nyúltak vissza. Büszkék voltak, ha a sumer korból lehetőleg eredeti szövegeik voltak, amelyeket szentnek tartottak. Ha ezekkel nem rendelkeztek, akkor más templomokból és gyűjteményekből kölcsönözték a fontos szövegeket, és lemásolták őket. Ily módon maradt fenn az utókor számára a sumer szellemi javak nagy része, elsősorban a mítoszok és eposzok. Ha az eredeti példánynak már korábban nyoma veszett is, az ismételt átmásolás révén az eredeti szöveg fennmaradt. Az agyagtábla-gyűjtemények többsége persze nem irodalmi szövegeket tartalmazott, hanem gazdasági levéltár volt, amely egy templomkörzet kiterjedt üzleti ügyeit és igazgatását fogta át. Sok kereskedőnek saját okiratgyűjteménye volt, amelyben a cég dokumentumait bizonyíték gyanánt őrizték. A királyi udvarban agyagtáblák ezrei gyűltek fel, amelyek a közigazgatással, adókkal, bevételekkel és kiadásokkal foglalkoztak. Külön levéltárban gyűjtötték össze a politikailag fontos iratokat; itt őrizték a király levelezését más uralkodókkal, az államszerződéseket és a szövetségkötések okmányait, amelyeket szükség esetén újból előkereshettek és elolvashattak. Egy-egy király, aki érdeklődött országának múltja, a tudomány és a vallás iránt, a saját gyűjteményét palotájában helyezte el; talán Nabú-kudurri-uszur is ezek közé tartozott. Assur-ban-apli asszír királyról ismeretes, hogy szenvedélyesen gyűjtötte a régi és új, mindenekelőtt irodalmi és vallásos szövegeket, amelyeket országának minden részéből meghozatott. Udvarában szabályos könyvtárat alapított, amely az akkori tudás egészéről áttekintést adott. Körülbelül 25 000 agyagtáblát őrzött itt, amelyek egyébként témakörök szerint voltak rendezve. Hogy megkönnyítsék az egyes művek kikeresését, a hatalmas, súlyos táblákra kis agyagcímkéket akasztottak, amelyek a mű rövid címét tüntették fel. A katalógusok főként a sorozatokat tartal-

mazták; itt feljegyezhatték azt is, ha valamelyik irat hiányzott. Ebben a nagy könyvtárban bizonyára sok írnok és hivatalnok dolgozott, akiknek gondoskodniuk kellett az állomány folyamatos növeléséről, valamint a táblák gondos megőrzéséről.

Az irodalom az ókori Mezopotámiában igen magas rangra emelkedett; számos mű ad hírt az Euphratész és a Tigrisz mentén élő népek képzeletvilágáról. Az ismert mítoszok és eposzok nagy része sumer eredetű, és kezdetben szájhagyomány útján terjedt. Csak az i. e. 3. évezred vége felé, majd mindenekelőtt az óbabilóni korban kezdték a papok és írástudók összegyűjteni és lejegyezni a történeteket. Ez a munka évszázadokat vett igénybe, és a tudomány különböző központjaiban, így főként a templomokban zajlott. A nagyobb művek legtöbbjét újra meg újra elővették, átdolgozták, és az epizódokat egységesítették. Az i. e. 2. évezred második felében a legtöbb mű elnyerte végleges alakját, s ebben a formában hagyományozódott egészen a késő babilóni időszakig. De maga a sumer alap gondolat mindezek során is egészen a kései korokig érintetlenül maradt, s a legtöbb irodalmi alkotásban csak részleteket változtattak meg. A sumer irodalom mély belső mondanivalóját sohasem szárnyalták túl, mert ezek az emberiség örök problémáival, a születéssel és halállal, a szerelemmel és harccal foglalkoztak. Nagy szerepet játszott a mindenség keletkezésének története is, a rendezett világ megteremtése és a különféle emberi mesterségek megjelenése. Az akkori idők erős vallásossága és a gondolkodás megkötöttsége a legtöbb történetet az istenek és a hősök világába helyezte. Minthogy az isteneket az ember képére formálták, őket is ugyanazok a problémák foglalkoztatták, mint a föld lakóit. A babilóniaknál sok sumer monda még nagy népszerűségnek örvendett, s ezeket bizonyára gyakran elő is adták. Az óbabilóni korszakban ők maguk is alkottak néhány jelentős mítoszt, amelyeknek a magja valószínűleg szintén sumer eredetű volt. A mitológia nyelve, kötött formája, valamint az ismétlések és hasonlatok miatt elszakadt a beszélt nyelvtől. Némelyik műben verses formát alkalmaztak. A sumer és a babilóni alkotásokat igen nehéz elhatárolni egymástól, különösen az irodalom és mitológia terén. Teljesen egymásba fonódtak, egyik a másikra épül.

Fennmaradtak a különböző teremtmésmítoszok, amelyek az ég és föld, valamint az emberi élet keletkezését tárgyalják. A sumer mítoszokban különösen Enki, a bölcs isten, tehát a babilóni Éa játszik nagy szerepet.

Az i. e. 2. évezred elején a babilóniak, valószínűleg néhány korábbi hagyomány alapján, saját világteremtési eposzt alkottak. Kezdő szavai szerint „Enúma elis”-nek nevezik. Az ének a khaosz leírásával kezdődik: „Midőn fent az ég nem volt megnevezve, s alant a szárazföldnek nem volt neve, Apszú [vagyis az édesvízű óceán], az őскеzdet, a nemzőjük, és Mummu-Tiámat [vagyis a sósvízű óceán], mindegyikük szülőanyja, vizeiket összekeverték; a növények nem kapcsolódtak össze, mocsaras föld nem volt még; midőn az istenek nem léteztek, midőn nevük még nem volt kimondva és sorsukat nem határozták meg: akkor teremtették egymás között az isteneket.” Ezek voltak az ősi istenek, akik még a nedves ciemben éltek. Őket egy újabb generáció követte, akiknek lakhelye már az ég és az alsó világ volt. Általuk keletkezett az ég ura, Anu, aki az elkövetkezendő istengenerációk apja lett. Az ifjú istenek még féktelenek voltak, nagy lármát csaptak, és zavarták Apszút és Tiámatot; Apszú keserűen panaszkodott: „Nappal nincs nyugalom, éjjel nem alszom. El akarom pusztítani őket, szét akarom szórni útjaikat. Hadd legyen ismét csend, hadd legyen nyugalomunk!” Noha Tiámat nem értett egyet Apszú javaslatával, mégis a vezírrrel, Mummuval, a többi isten megsemmisítéséről tanácskozott. Tervei olyan rettentők voltak, hogy megfélemlítették és megijesztették az isteneket, akik végül a bölcs Éához fordultak tanácsért. Ő, mint mindig, most is segített, s elmondta az egyik igen hatásos ráolvasást, amely Apszúra és Mummura álmot borított. Éának most már könnyű volt mindkettőt legyőznie. Apszút megölte, Mummút pedig megkötözte és kötélre fűzte, Éa ezután megnyugodva ütötte fel tanyáját a hatalmas Apszún, és „a sors kamrájában” nemzette feleségével a világmindenség későbbi uralkodóját, Mardukot. Marduk már kezdettől fogva a kiválasztott istenfiú volt: „Az istennők emlőit szopta, dajka ápolta, félelmetességet töltött belé. Alakja pompás, szemeinek pillantása fénylő, Járása előkelő, ő maga kezdettől fogva parancsoló.” Éa, a boldog apa, emberfeletti alakkal ékesítette: „Teste méretei páratlanul csodásak, felfogni lehetetlen, megnézni nehéz. Szeme négy van, füle négy, ha ajkait mozgatja, tüzet lövell.” Az őszanya, Tiámat, azonban bosszút követelt, mert feldühödött Apszú meggyilkolásán. Tizenegy mitológiai szörnyet teremtett, „dühös tengeri sárkányokat”, akiknek a többi isten ellen kellett felvenniük a harcot. Megszerezte magának néhány más istenség segítségét is, közülük Kingut a férjévé tette, ő őrizhette a sorstáblákat.

94. Ebben a *Jér-siban*, aki egy oroszlánt fojtogat, valószínűleg *Gilgamest*, a mitikus böst kell látnunk. Az életnagyságot meghaladó méretű dombormű *Dur-Sarrukín*ból, a királyi palotából származik. Az i. e. VIII. század második fele. Magassága 4,70 m. (Gipszöntvény a berlini *Elő-Ázsiai Múzeumban*)

Ismét borzalmas harc fenyegette az isteneket, amelyben létüket kellett védelmezniük. Először Anu próbált szerencsét, utána Ēa; de mindkettőjüknek dolgavégezetlenül kellett visszatérniük. Nagy bajukban az istenek Mardukhoz fordultak, aki azonnal késznek mutatkozott felvenni a harcot Tiámat ellen. Csak egy feltételt állított: „Tartsatok gyűlést, sorsomat tegyétek mindenkienél hatalmasabbá és hirdessétek ezt ki! ... Az én szavam szabja meg helyettetek a sorsotok, ajkam parancsa legyen változtathatatlan, visszavonhatatlan!” Az istenek készségesen vetették alá magukat Marduk kívánságának. Páratlan tulajdonságokkal ruházták fel és átadták neki a hatalom és méltóság jelvényeit. Marduk néhány szimbolikus értelmű cselekedetben tett tanúbizonyságot erejéről és hatalmáról. Az istenek ellenállhatatlan fegyverekkel szerelték fel őt, nyíllal és íjjal, buzogánnyal és villámmal; mindezen kívül egy hálót is hordott, hogy ezzel fogja meg Tiámatot. Lángoló hév töltötte el Mardukot, kísérői a szelek voltak, amelyek mellette álltak a harcban. Ebben a felszerelésben szállt fel, a dühödő mesei szörnyek négyes fogata húzta kocsi; és reárontott – szörnyű volt látni is – Tiámatra és híveire. Ellenfeleit nagy félelem szállta meg, egyedül Tiámat volt az, aki egy-magában is harcolni mert ellene: „Tiámat felkiáltott, dühöngve, hangosan; lábai rázkódtak, tövig ide-oda lendültek, elmondott egy ráolvasást, elmondta mondásait, s közben az istenek a harcra fenték fegyvereit. Osszecsaptak, Tiámat és Marduk, az istenek bölcse, egyetlen csatát vívtak, harcba bocsátkoztak. Az úr [vagyis Marduk] kibontotta hálóját, hogy elfogja őt; a szörnyű szelet, amely kísérte, az arcába küldte. Ahogy Tiámat kitátotta a száját, hogy elnyelje, ráuszította a vihart, úgy, hogy száját be sem tudta csukni. Testét ádáz szelek töltötték meg, teste megduzzadt, szíve megbénult, száját szélesre tátotta. Marduk ellőtte nyilát, felsebezte Tiámat hasát, szétroncsolta bensejét, kitépte a szívét. Akkor legyűrte őt, s kioltotta életét. Tetemét letaszította, hogy rátaposson.” Ezt követően Marduk megölte Tiámat szövetségeseit, és az oly fontos sorstáblákat magához vette.

Marduk a megmentett istenek örömmujjongása közepette kezdte meg a világ teremtését. Tiámatot két részre hasította, s ezekből formálta az eget és a földet. Ezután kezdhetett hozzá a világ további elrendezéséhez: meghatározta a csillagok helyét és pályáját, és kijelölte az istenek feladatait, megteremtette a növényeket és az állatokat, és, mint mindezek koronáját, agyagból és a közben megölt Kingu véréből meg-

formálta az embert. Csak mindezek után engedett magának Marduk egy kevés pihenést, és a hálás istenek javasolták, hogy kedvenc városában, Babilónban, hatalmas toronytemplomot építenek neki, amelynek helyiségeit művészi módon alakítják ki. A hatalmas templomkörzetben sok isten kapott lakhelyet, úgy, hogy szüntelenül a most már legfőbb uralkodóvá emelkedett Marduk közelében lehettek. Tiámat legyőzését és a világ sikeres megteremtését egy nagy ünnepnapen méltó módon ünnepelték. Összegyűlekeztek az istenek, hogy egy hosszú himnuszban dicsőítsék Marduk kimagasló tulajdonságait és ötven nevét. Ettől kezdve Marduk eme dicsérete és mind az ötven neve tovább hagyományozandó: „A bölcs [és] a tudós együtt emlegessék [mindezt]. Az apa mesélje el, tanítsa a fiának! Örüljön Marduknak, az istenek urának, hogy országa termékeny legyen, s ő maga jólétben éljen!”

Így maradt fenn ez az ének a babilóni állam egész fennállása során, mert a Teremtés-eposz elmondása az újévi ünnep legfontosabb szertartásai közé tartozott. Az embereket mindig emlékeztetni kellett arra, hogy Marduk volt a világ tulajdonképpeni alkotója és megmentője. A mítosz keletkezése korában kultuszhelyének, Babilónnak, kimagasló politikai szerepe Marduk rangját is megemelte a többi istenekhez képest. A Teremtés-eposz széles körben elterjedt; Asszíria templomaiban is előadták. Asszíriában azonban a nemzeti isten, Assur vette át Marduk szerepét.

A teremtéstörténet középpontjában a világ és az ember teremtése állt; Babilónia másik nagy alkotásának, a Gilgames-eposznak tartalma azonban az emberiség problémáit és vágyait dolgozta fel. Ebben Gilgames, az örökké kereső és törekvő ember előképe, megpróbálja, hogy teljesedésbe vigye az emberiség ősi vágyát, és elnyerje az örök életet. A Gilgames-eposz a művészi ábrázolás terén egyedülálló az egész mezopotámiai irodalomban. Nagy hatása volt Mezopotámia határain kívül is; a legkülönbözőbb nyelvekre fordították le eddig.

Gilgames valóságos történelmi személynek tekinthető. Valószínűleg az i. e. 3. évezred első felében uralkodott a dél-mezopotámiai Uruk város királyaként. Szülővárosa az irodalmi megformálásban is jelentős szerepet játszott, a költemény olyan eseményekkel is foglalkozik, mint a hatalmas városfal építése. Gilgames a gyorsan kialakuló mondák középpontjába került, de a szájhagyomány útján fennmaradt elbeszélések nem kapcsolódtak egymáshoz. Csak az i. e. 3. évezred végén, a sumer

nép egyik utolsó reneszánsza idején vette kezdetét a legtöbb sumer költemény írásos rögzítése, s ezek között néhány Gilgames-epizódé is. Az óbabilóni tudósok és költők behatóan foglalkoztak a művel, de ekkor még aligha foglalták össze és öntötték végleges formába. Ezt először egy zseniális költő végezte el, aki az i. e. 2. évezred vége felé élt, és aki a Gilgames mitikus személye körül forgó elbeszéléseket nagy, egységes eposzá formálta. A mű ebben a formában maradt az újbabilóni korra is, és bizonyára éppoly érdeklődés kísérte, mint kétezer évvel korábban, amikor az elbeszélést először hallották.

Mint minden hős, Gilgames születésekor is szokatlan események játszódtak le. Nagyapja egy jóslat miatt féltette a trónját, és unokáját ledobatta egy toronyból. Egy nemesember azonban elkapta Gilgamest, és odaadta egy kertésznek, aki a fiúcskát felnevelte. A jóslat mégis beteljesedett, a felserdült Gilgames letaszította a nagyapját, s magát kiáltotta ki Uruk királyának. Az ifjú hős nagyszerű jelenség volt: „Gilgamest, amikor teremtettk, / alkata isteni hőshöz hasonlított... / Alakját istenek formálták: / szépséget az égi Samas adott neki, / vitézséget Adad adott neki. / Gilgames alakját a nagy istenek formálták gyönyörűre: / tizenegy öl magas volt a termete, / mellkasának szélessége kilenc arasznyit mért. / Két rész belőle isten – a harmadik része ember! Kimagasló a testének termete.” Gilgames azonban erőskezű király volt, Uruk lakói panaszkodtak, hogy mindannyiukat robotmunkára fogta be, s egy pillanat nyugalmat sem enged nekik. Panaszaik végül az ég urához, Anuhoz is eljutottak, aki, hogy Gilgamest megfékezze, Aruru istennő segítségével megalkotta a hatalmas hőst, akit Enkidunak hívtak: „Szőr nőtte be egész testét; / haja hosszú, mint egy asszonyé: / lobogó haja úgy nő, mint Niszabának / azaz a termékenység-istennőnek. / Nem ismer országot, sem embereket: ruházata olyan, mint Szumuqané (az állatok királyáé)! / A gazellákkal együtt eszi a füvet, a vaddal együtt tolong az itatónál, / jólesik szívének a víznél a sokadalom!” Ez a vadember, aki az állatokkal élt, a vadászokat megfosztotta zsákmányuktól, mert elszaggatta hálójukat, és a csapdákat betemette. Amikor egy vadász panaszkodott erről Gilgamesnek, azt a tanácsot kapta, hogy egy leányt vigyen ki a pusztába, hogy Enkidu, megbabonázva tőle, elfelejtse az őt körülvevő természetet. Így is történt. Enkidu közeledett a leányhoz, s hat napot és hét éjszakát töltött vele, ettől kezdve az állatok idegenek lettek számára, s menekültek előle. A leány ezt

95. A terrakottadombormű valószínűleg Gilgames és Enkidu hősi küzdelmét ábrázolja Humbaba, a szörny ellen. I. e. XVIII. század. Magassága 8 cm

tanácsolta az emiatt megzavaradott Enkidunak: „Bölcs vagy te, Enkidu, olyan vagy, mint egy isten! / Miért futsz a csordával együtt a pusztába? / Gyere, elvezetlek téged Uruk városába, / a fénylő templomba, Anu és Istár székhelyére! / Ott van Gilgames, ereje teljében, s mint a vadbika, szörnyű erejét embereken próbálgatja!” Enkidu elhatározta, hogy Urukba megy, és ott összeméri erejét Gilgamessel. Sorsdöntő elhatározás volt. Gilgamesnek már korábban több álma, amelyeket anyja fejtett meg, jelezte Enkidu érkezését, és hogy barátságra fog lépni vele. De mielőtt ez megtörtént volna, a leánynak még emberré kellett tennie az állathoz hasonló Enkidut, megtanítani az evésre, ivásra, megmosdatni és felöltöztetni; csak ezután ment vele Urukba. Amikor Gilgames szokás szerint az istennő hálótermébe akart lépni, hogy ott töltsen az éjszakát, Enkidu az útjába állt. Birkózni kezdtek, a küzdelemben a vadember volt az erősebb. Az erőpróba után a hősök örökre szóló barátságot kötöttek, és Gilgames kérte anyját, hogy fiaként fogadja örökbe Enkidut.

Hamarosan mindkét barát új tettekre vágyott, és Gilgames azt javasolta, hogy a szörnyeteg Humbaba, a cédruserdő őrzője ellen induljanak, s öljék meg őt. Enkidu le akarta őt beszélni a veszélyes vállalat

kozásról, de Gilgames így vélekedett: „Barátom, ki az, aki az égbe tudna szállni? / Csak az istenek trónolnak örökké Samas mellett – / az emberiség napjai meg vannak számlálva, / üres szél az, amit tenni tudnak! / De te itt irtózol a haláltól! / Hová tűnt hősi erőd? – / Nos, én menni akarok, te előtted, s akkor kiálthatod: „Rajta! Ne félj!” / Ha elesem – nevemet emlegetni fogják: / „Gilgames mert harcba szállni a vitéz Humbabával.” A lázas előkészületek ideje következett. Fegyvereket kovácsoltak, különleges imákat intéztek Samashoz, és értelmezték az előjeleket. A város vénei is aggódtak a két harcosért, és jó tanácsokat adtak nekik. Gilgames anyja fiának szerencsés visszatéréseért imádkozott az istenekhez. Hosszú út volt, amelyre a hősök elszánták magukat, s nap mint nap ugyanaz történt: „Húsz kettős-óra után ettek egy falatot, harminc kettős-óra után esti pihenőre dőltek, / ötven kettős-órán át egész nap vonultak, / egy hónap és tizenöt nap útját három nap alatt tették meg.” Végül eljutottak a cédruserdőhöz: „Csendben álltak, az erdőt kémlelték; / a cédrusok magasságát csodálták, / az erdő bejáratát csodálták;” de nem tudták, hogy hol keressék Humbabát. Az istenek különféle álmok segítségével tudatták a hősökkel a harc kimenetelét, és amikor végül hozzáfogtak az első cédrus kidöntéséhez, eléjük állt Humbaba. Kezdetben habozva ugyan, de mégis Samas segített a hősöknek, úgyhogy Humbabát sikerült legyőzniük.

Humbaba a következő ajánlatot tette Gilgamesnek: „Gilgames, inkább kímélj meg engem! Légy az uram, a szolgád leszek! / Kivágom neked a fákat, hegyeim palántáit, / házakat építek neked belőlük.” De a megalázkodás nem vált a javára: Enkidu megölte a csőszet, és a hősök zavartalanul vághatták ki a sok cédrusfát.

A szerencsés kimenetelű kaland után hazatérve először mindkét barát Urukban maradt, és örömet leltek napjaik múlásában. Istár istennő, akit Gilgames erőteljes alakja elbűvölt, azt a megtisztelő ajánlatot tette Gilgamesnek, hogy férjéül fogadja. Minden előnyben részesülhetne, ami egy istent megillet, s vele lakhatna a templomban. Gilgames azonban ezt nem akarta, mert ismerte Istár korábbi kedveseinek sorsát. Sértő szavakkal gyalázta az istennőt, és ezt mondta róla: „Bezáratlan ajtó ő, mely nem áll ellen a szélnek és viharoknak! / Elefánt ő, mely letépi takaróját! / A föld szurka, mely bepíszkítja hordozóját, / tömlő, amely bevizezi hordozóját, . . . cipő, mely szorítja tulajdonosát! / Melyik

szeretődet őrzöd meg szívedben örökre?” Istár istennő természetesen haragra gerjedt házassági ajánlatának elutasítása miatt, és dühösen Anuhoz fordult, az ég urához, azzal a kéréssel, hogy küldje le az égi bikát a föld elpusztítására. Anu kezdeti habozását a következő fenyegetésekkel győzte le: „Ha az égi bikát nem adod meg nekem, szétzúzom az alvilág kapuit, / széthányom a cölöpöket, tárva-nyitva hagyom a kapukat! / Életre keltem a halottakat, hogy felfalják az élőket, / a halottak többen lesznek, mint az élők.” Erre szabadon engedték az égi bikát, amely félelmetesen tombolt a nép között, végül Gilgamesnek és Enkidunak kellett beavatkozni. „Rohant Enkidu, hogy az égi bikát elfogja, / farkánál megragadta, / Enkidu mindkét kezével tartotta, / és Gilgames, mint a tapasztalt mészáros, az égi bikát erősen és biztosan találta el.” Istár magánkívül volt a haragtól, különösen, amikor Enkidu hozzávágta a bika egy combját, s ezt kiáltotta: „Ha elfognálak, veled is ezt tenném, amit ezzel!”

Később egy álom megjelentette Enkidunak, hogy az égi bika és Humbaba halála miatt a többi istenek is megharagudtak, és azon töprengenek, hogy szigorúan megbüntessék érte az egyik vagy esetleg mindkét hőst. Enkidu ekkor mély bánatba esett, gonosz álmok kínozták, látta magát halott szellemként az alvilágba űzve, majd ismételen elátkozta az örömlányt, aki őt igazi emberré tette, minthogy sok szenvedést kellett emiatt eltűrnie. Végül betegség támadta meg és meghalt. Gilgamest mérhetetlen szomorúság töltötte el, jajgatott, naphosszat barátjának halottas ágya mellett időzött, és halogatta a temetést: „Enkiduért sírok én, barátomért, / mint egy siratóasszony, keserűn panaszkodva! / Te, fejsze az oldalamon, megbízható a kezemben! / Te kard az övemben, te pajzs, ki előttem vagy! / Te ünnepi öltözetem, te erős derekam öve! / Egy gonosz démon támadt fel, az vette el tőlem Enkidut! / Barátom, te gyors öszvér, a hegység vadszamara, a pusztá párdúca! / . . . Miután mi együtt vittünk véghez mindent, megmáasztuk a hegyeket, / elfoglaltuk a várost, megöltük az égi bikát, / elpusztítottuk Humbabát is, aki a cédruserdőben lakott! / Micsoda álom az, amely elragadott? / Homály borult rád, többé nem hallasz engem! / Ő azonban szemét nem nyitja fel, / és mikor szívét érintette, nem dobogott már!” / Gilgames értékes anyagból készíttette el barátjának képmását, és díszhelyet jelölt ki számára.

Gilgamest halálfélelem töltötte el, hogy neki is, mint barátjának, az

árnyak sötét birodalmába kell leszállnia. Útnak indult, hogy megszerezze a halhatatlanságot. Igen fáradtságos volt az út, amely először a skorpióemberekhez vezetett, akik Samas ki- és bejárati kapuját őrizték. Panaszok és könyörgések árán megkapta tőlük az engedélyt, hogy átkeljen a sötét hegyen, ami tizenkét kettős-óra alatt, teljes sötétségben, végül sikerült. A kocsmárosnő, Sziduri házához érkezett, aki „a halál tengere” mellett lakik, s aki először bezárta előtte az ajtót. Gilgames felfedte kiletét, s felsorolta tetteit. Kérte, hogy Sziduri mutassa meg az utat az emberi nem őséhez, Ut-napistimhez. Sziduri elküldte őt a révészhez, aki a nagy vízen át Ut-napistimhez viheti. Sok veszély között, de végül mégis sikerült Gilgamesnek elérni a kívánt célhoz. Ut-napistim nem fogadta barátságtalanul, és Gilgames panasz: „Enkidu, barátom, akit szerettem, elment, s többé vissza nem jő! / Engem is az ő sorsa ér majd, / s nem ébrednek fel az örök halálból?” – megindította őt. A hős kérésére elhatározta, hogy elmeséli megmentésének és a halhatatlanság elnyerésének történetét.

Ez volt a vízőzön története, azé, amely az egész emberiséget elpusztította, s csak Ut-napistim és családja maradt életben. Miután Ut-napistim, hallgatva Ea bölcs tanácsára, egy bárkát épített, s azt telerakta az állatvilág képviselőivel, valamint növényi magvakkal, élelmiszerekkel, drágaságokkal, erősen bezárta az ajtókat. Szörnyűséges időjárás következett. Napokon át villám, dörgés, szélvihar és eső dühöngött a föld felett, még az isteneket is elfogta a félelem, jajgattak, sírtak az égben. Végre hét nap után az idő megnyugodott, és Ut-napistim cselekvéshez látott: „Megnyitottam az ablaktáblát, erős fény vágott a szemembe; / a szárazföldet kutattam: körös-körül mély csend, / az emberek elpusztultak!” A hajó végül a Niszir-hegynél kötött ki. Hét nap múltával Ut-napistim először egy galambot bocsátott ki, de az visszatért, mert nem talált szárazföldet; ugyanez történt a fecskével, majd egy holló repült ki, s az többé nem tért vissza, mert pihenőhelyet talált. Ut-napistimet áradó boldogság töltötte el, s hálából áldozatot mutatott be az isteneknek. Az istenek ebből először ki akarták zárni Enlilt, mert a meggondolatlanul elindított vízőzönnel majdnem az egész emberiséget elpusztította. Enlil azonban belátta, hogy túl elhamarkodottan cselekedett, s így szólt Ut-napistimhez: „Ember fia volt eddig Ut-napistim; / mostantól fogva hozzánk, istenekhez lesz hasonló / Ut-napistim és az asszonya! Ut-napistim ezentúl lakjék messze, a folyamok torkolatánál!”

96. A pecsétbenger Etana mondáját ábrázolja: a sas hátán az ég felé repül, a csodálkozó pásztorok nyájukkal és kutyáikkal együtt a földön maradnak. Az i. e. 3. évezred utolsó negyede. Magassága 4,05 cm

Az egyetlen tanács, amit a halhatatlan Ut-napistim a kutató Gilgamesnek adhatott, hogy hat nap és hét éjjel virrasszon, hogy elnyerhesse az örök életet. De hősünk nem állta meg a próbát, csaknem egy szempillantás alatt álomba merült. Ébredésekor csak nehezen lehetett meggyőzni arról, hogy hét napon át aludt, végül Ut-napistim felesége bizonyítékul előhozta a megmaradt kenyereket, amelyeket naponta sütött neki. Ut-napistim résztvétől indítva megparancsolta, hogy füröszkék meg, és öltöztessék tiszta ruhába a piszkos és elnyűtt Gilgamest. Feleségének kérésére még ezt mondta neki: „Van egy növény, nyílhegy formájú, / tövise, mint a rózsaszálé, ujjadba szúr. / Ha kezéd eléri ezt a fűvet, megtalálod az életet!” A növényért, amely a tenger fenekén nő, Gilgames azon nyomban alámerült, s valóban meg is találta. Nagy volt az öröme, és az volt a szándéka, hogy Urukba viszi az értékes fűvet, és polgártársainak is részt ad belőle. „A fű neve: Megifjodik az öregember; hadd egyem belőle, hogy ifjúságom visszatérjen.” Útközben azonban „Gilgames egy kutat látott, vize hideg volt, / leereszkedett, hogy megmosakodjék a vizében. / Egy kígyó megszimatolta a fű illatát, / feléje kapott, s a fűvet elragadta; visszatérve ledobta bőrét!” Így elveszett az örök élet megszerzésének utolsó reménye is, Gilgames hevesen panaszkodott miatta. Szomorúan utalt Uruk városának erős falaira, ez lesz az egyetlen, ami megmarad utána.

Így vallott kudarcot még a félisten, Gilgames is. Az örök életet még ő sem tudta elnyerni.

A Teremtés-eposz és a Gilgames-eposz mellett a babilóniak még számos más – és nagyrészt terjedelmes – mítoszt és eposzt ismertek. Az Adapa-mítoszban, mint Gilgamesnél, az örök élet kereséséről van szó. Adapa Éa isten fia volt, minden bölcsességgel megáldva, de a halhatatlansággal nem. Egy alkalommal magára vonta Anu isten haragját – szárnyát szegte a déli szélnek –, és emiatt meg kellett jelennie Anu előtt az égből; ott Éa tanácsára nem evett és nem ivott semmit abból, amivel kínálták. Pedig ez az élet elege volt, amit a közben megbékélt Anu akart adni neki; így Adapa elszalasztotta azt a lehetőséget, hogy halhatatlanná váljék. – A legendás hős, Etana története égi útját meséli el. A „termékenység varázserejű fűvét” keresve, hogy az segítsen feleségének a szülésben, egy sas szárnyán jut el az égbe. Midőn azonban messze a magasban Istár egébe jutott, s többé nem látta a földet, szédülés fogta el, és a sassal együtt lezuhant. A sasszárnyakon ülő Etana jelenetét gyakran ábrázolták pecsétengereken, s nyilvánvalóan nagy népszerűségnek örvendett. A mítosz befejezése nem maradt fenn, de talán feltételezhető, hogy a kaland szerencsés véget ért.

Természetesen a nagy tiszteletnek örvendő Istárról, a szerelem istenéről is számos történetet meséltek. Nem mindig játszott bennük dicsőséges szerepet, mert gyakran volt hűtlen és csaló. Így például alvilági utazásának mítoszában önmaga helyett kedvesét, Tammúzt hagyja lent az alvilágban. Egy másik mítoszban Anzú, a vihar madár elrabolta Enlil istentől hatalmi jelvényeit, amikor mosdásakor letette őket. Anzú így a sorstáblák birtokába jutott, s övé lett a legfőbb hatalom. Hiába próbálta Ninurta, a hadisten, nyilaival eltalálni Anzút, a vihar madár védekezni tudott azzal, hogy kimondta a varázsformulákat. Ninurta csak akkor tudta leteríteni a vihar madarat, amikor megbénította a nyelvét.

Történelmi események tükröződnek azokban az irodalmi alkotásokban, amelyeknek témája a dögvész istenének, Errának pusztítása. Erra ugyanis, megdühödve az emberekre, a Marduktól egy időre reá bízott világaluralmat arra használta fel, hogy háborút, elégedetlenséget és dögvészt hozzon Babilónra, lerombolja a városokat és pusztítsa az embereket. Babilónnak, Marduk szent és tiszteletre méltó városának is szenvednie kellett. A fejetlenséget, amit haragjában Erra keltett, Marduk a szemére hányta: „Aki a fegyvert nem ismeri, törét az húzta ki. / Aki a nyilat nem

ismeri, íját az vonta fel. / Aki a vizsályt nem ismeri, harcot az szít. / Aki a folyót nem ismeri, elúszik, mint a madár. A gyenge sietve megy oda; a szegény elnyomja a gazdagot. / A helytartót, a kultushelyek gondozóját szidalmazták. / Babilón városkapuját, Nár Hegallisuut, kezei elreteszelték. / Babilón szentélyére tüzet vetettek, mint az ország rablói.” Csak később, amikor Erra lecsillapodott, akkor építhették fel újra a várost és templomait.

A két nagy akkád uralkodóról, Sarrukínról és Narám-Színről szóló elbeszélésekhez történelmi tények szolgálnak alapul, de csodás elemekkel színezték őket. Hogy Sarrukín hadjáratai Kisáziában valóban minden tekintetben úgy zajlottak-e le, ahogyan az elbeszélések mondják, nem tudhatjuk. Születésének és a királyi méltóságba kerülésének története is már a mondák birodalmával érintkezik. Anyja nádkosárban kitette a folyóra, majd Akki, a vízmerítő fogta ki és nevelte fel. Amikor felnővekedett, pohárnokként a király szolgálatába lépett, s végül letaszította trónjáról az uralkodót. A történelmi személyekről szóló efféle mondák nem álltak messze az udvari költészettől, amely túlnyomórészt a királyt magasztaló énekeket és himnuszokat jelentette. Ebben a műfajban is hosszú költemények keletkeztek, amelyek, az istenekről szóló himnuszokhoz hasonlóan, az uralkodó rendkívüli tetteit és tulajdonságait énekelték meg. Udvari költők írták őket, s ünnepi alkalmakkor ezeket recitálták. De a királyokról nemcsak dicsérő énekeket költöttek, akadt néhány gyalázkodó írás is, ilyen például a feltehetően a Marduk-templom papjaitól inspirált pamflet, Nabú-naid, babilóni király ellen, amely minden lehetséges bűnt felró a királynak: a korrupciót és békétlenséget támogatta Babilónban, és – ami a papsággal szemben a legszörnyűbb vétés volt –, a Marduk-templomban több éven át szüneteltette az újévi ünnepségeket. A szöveg egyértelműen politikai célokat szolgált, és a szó szoros értelmében nem tekinthető költeménynek.

Bölcs mondások, valamint hosszabb elmélkedések a vallásról, az emberi életéről és erkölcscről alkotják még a babilóni irodalmat. Nagyon kedvelték a meséket és a „vetélkedések”-et. Ezekben a „vetélkedések”-ben két vitázó fél állt egymással szemben, és megpróbálták egymást túlszárnyalni tulajdonságaik és teljesítmények terén, mint például a tamariszkusz és a datolyapálma (71–72. o.), vagy a ló és az ökör párbeszédében. A mesék általában tréfások, humorral teliek voltak. A babilóniaknak nagyon tetszett, ha az állatok emberi tulajdonságokkal voltak felruházva.

Sok kicsinylő megjegyzésben részesült a disznó, például: „A disznó nem tiszta, odarondít, amit maga mögött hagy, bepiszkítja az utcákat, bemocskolja a házakat.” A rövid szentenciák egyetemes emberi igazságokat foglaltak össze, amelyeket a mi közmondásainkban is felismerhetünk. „Még és elveszed ellenséged földjét, azután jön az ellenség, és elveszi a te földedet”, ami megfelel a mi „Amit nem kívánsz magadnak, azt ne tedd másnak” közmondásunknak; vagy: „Az egyszerű polgár idegen városban előljárónak számít”, ez arra emlékeztet, hogy „Senki sem próféta a maga hazájában”; azt, hogy az öregembert nehéz megváltoztatni, humoros formában így fejezi ki a közmondás: „Mint egy régi kályhát, téged is oly nehéz átalakítani.” Mindig előnynek számított, ha valaki nehéz helyzetekben feltalálta magát: „Midőn a malac az egér elől a kígyó barlangjába jutott, így szólt: A kígyóbűvölő küldött ide. Üdvözlét!” Az egyik szatíra olyan embert ábrázol, aki mindig urának szája íze szerint beszél: „[Az úr]: Szolga, engedelmeskedj! [Szolga]: Igen, uram, igen. [Az úr:] Lásd: lázadást akarok szítani. [Szolga]: Igen, tedd ezt, uram, tedd ezt! Ha nem lázadtok fel, üres marad fazekatok. Mert ki ad nektek bármit, amivel megtöltitek a hasatok? [Az úr]: Nem, szolga, mégsem akarok lázadást szítani. [Szolga]: Ne is tedd, uram, ne is tedd! Aki erőszakot követ el, azt vagy megölik, vagy csúnyán bánnak vele, vagy megcsonkítják, vagy elfogják és börtönbe vetik. [Az úr]: Szolga, engedelmeskedj! [Szolga]: Igen, uram, igen. [Az úr]: Asszonyt akarok szeretni. [Szolga]: Szeressél, uram, szeressél! A férfi, aki asszonyt szeret, elfelejti a fájdalmat, bánatot. [Az úr]: Nem, szolga, mégsem akarok asszonyt szeretni. [Szolga]: Ne is szeress, uram, ne is szeress! Az asszony: verem. Az asszony: éles vastör, amely a férfi nyakát szegi.”

A babilóni irodalom, amelybe beletartoznak a költőien szövegezett királyfeliratok és a vallásos szövegek is, a két folyó országában élő emberek világképét és élettapasztalatait tükrözi. A tudósok és a papok szobáiban leírt irodalmi alkotások közül azonban nem mindegyik vált a nép közkincsévé, de sok olyan mítosz és legenda, amely a nép körében élt, sohasem nyert írásos formát. Amikor Nabú-kudurri-uszur lépett Babilón trónjára, és a várost egy hatalmas birodalom fényes központjává tette, tudatosan teremtett kapcsolatot azzal a kulturális örökséggel, amely egészen a sumer időkig nyúlik vissza, anélkül hogy ehhez saját kora sok újjal járult volna. A minta Hammurapi kora volt, az az idő, amikor Babilón először játszott a történelemben vezető szerepet.

A BEFEJEZÉS

„Marduk, a nagy úr, Babilón lakóinak védelmezője, örömmel tekintett Kürosz kegyes tetteire és igaz szívére, s megparancsolta neki, hogy városába, Babilónba vonuljon, elindította Babilón útján, mint barát és társ ment az oldalán. Nagyszámú csapatai, amelyeknek, akár a folyó vízének, nem tudni a számát, fegyvereiket felöltve meneteltek oldalán. Harc és küzdelem nélkül nyitotta meg az utat neki Babilónba, városába. Babilont megmentette a bajtól. Nabú-naid királyt, aki őt [Mardukot] nem tisztelte, Kürosz kezébe adta. Babilón lakosainak összessége, az egész Sumer és Akkád föld, a hatalmasok és a helytartók meghajoltak Kürosz előtt, megcsókolták lábait, örvendek uralmának, ragyogott az arcuk. Úgy áldják örömmel, mint az urat, aki hatalmával a halottakat életre keltette, a pusztulásban és a siralomban mindenkit megőrzött, tisztelettel tekintenek nevére.” Így írta le II. Kürosz perzsa király Babilón harc nélküli elfoglalását, amely a város évszázados önálló fejlődésére és a babilóni állam létére tett pontot. Ettől kezdve Babilón már csak a nagyobb birodalmak egy része volt, olyanoké, amelyeknek központja és eredete nem magában a két folyó völgyében feküdt.

Babilón politikai hatalmának lassú felbomlása már a nagy Nabú-kudurri-uszur alatt megkezdődött. A leigázott népek önállóságra törekedtek; Nabú-kudurri-uszur még megfékezte őket, de utódai alatt újult erővel törtek ki a lázadások. A királyok hatalmi harcai, valamint a papság hatalmának és befolyásának növekedése szintén gyengítette az országot. A papság, elsősorban Ur, Szippar és Larsa szentélyeiben, arra törekedett, hogy az előtérbe kerüljön, és hogy a templomaiban tisztelt istenek kultuszát a korábban mindenható Mardukéval szemben Babilónban megnövelje. A Nabú-kudurri-uszur dinasztia utolsó törvényes királyának meggyilkolása után Nabú-naid került hatalomra; uralkodása alatt a belső zavarok fokozódtak. Nabú-naid lelkes híve volt Szín holdistennek, akinek különösen Ur és Harrá városában támogatta a kultuszát. A befolyásos Marduk-papság úgy érezte, hogy háttérbe szorul, és Nabú-naid szemére vetette az állami istenség ellen elkövetett vallási mulasztásokat. Közben a szomszédos Perzsiában, az Achaimenidák megerősödött állama félelmetes hódító hadjáratot indított nyugatra, királya, Kürosz vezetésével, s hamarosan Mezopotámiát is fenyegette. Nabú-naid próbálkozásai, hogy megszerezze maga számára az arab beduin törzsek támo-

gatását, nem jártak a kívánt sikerrel. Mivel hosszú éveken keresztül távol volt Babilóntól, és elhanyagolta a hagyományos újévi ünnepet, a városban erős ellenállás alakult ki vele szemben. A Marduk-papság szövetséget kötött a babilóni birodalom ellenségével, a perzsa Kürosszal, és beavatkozásra biztatta. A perzsák támadást indítottak Babilón ellen, s Nabú-naid egykori helytartója, Gobruász, győzelemre vitte a sereget. A Szippar melletti csatában szétkergették a babilóni sereget, és i. e. 539. október 12-én Gobruász harc nélkül vonult be Babilónba. Mint ahogy Kürosz a feliratában hangsúlyozza, Babilón lakói örömmel fogadták, s úgy ünnepelték, mint megszabadítójukat a népszerűtlen Nabú-naidtól. Kürosz lojális politikája, elsősorban az, hogy elismerte a fennálló kultuszokat, biztosította a nép rokonszenvét. Lehetővé tette a Nabú-kudurri-uszur alatt Babilónba hurcolt zsidók visszatérését, és segítséget nyújtott a jeruzsálemi templom újjáépítéséhez. Babilón városa virágzó gazdasági központ maradt, ebben a tekintetben a perzsa uralom csak csekély változást hozott. Kürosz ezért is megülte az újévi ünnepet, és címei között szerepelt a „Babilón királya” is.

Kürosz utóda, Kambüszész is sikeresen folytatta ezt a politikát. Az i. e. VI. évszázad folyamán mégis új és új nemzeti felkelések lángoltak fel Babilónban, többnyire a perzsa birodalom belső válságai idején. A felszabadító mozgalmak vezetői alkalmilag Nabú-kudurri-uszur nevét vették fel, s az ő dinasztiajához tartozónak adták ki magukat. I. e. 521-ben, az első felkelés után, Dareiosz még csak enyhe büntetést szabott ki Babilónra, és csupán a vezetőket ölette meg. Ám nem sokkal az ezt követő felkelés leverése után, 520-ban, parancsot adott a város kifosztására és belső falainak lerombolására. Az élet mindezek ellenére sem változott meg lényegesen. Babilónnak még mindig fővárosi rangja volt a perzsa metropolisok, Ekbatana és Szúza mellett. Nabú-kudurri-uszur palotájában perzsa szatrapa kormányzott, és a perzsa királyok is gyakran jöttek hosszabb tartózkodásra a városba. Az új uralkodók különböző építkezéseket folytattak, restaurálták a szentélyeket, és új palotákat építettek. A Nabú-kudurri-uszur korából való díszépületeken megismerkedtek a színes mázas téglareliefekkel, és ezt a technikát szúzai és perszeopoliszi palotáik építésénél is alkalmazták. Minthogy Babilón az Achaimenidák hatalmas birodalmához tartozott, sok gazdasági előnyben részesült. Mint korábban is, a városon keresztül vezettek a fő karavánutak, amelyeken az árukat vagy Perzsiába, vagy a Földközi-tenger partvi-

97. Ez a perzsa pecsétbonger a vadászjelenetet címerszerű kompozícióba rendezi. I. e. V–IV. század. Magassága 2,7 cm

dékére szállították. A babilóni bankházak és gazdasági vállalkozások, mint az „Egibi” vagy „Murassu és fiai” cég, még mindig nagyszabású üzleteket bonyolítottak le, amelyek jelentős hasznot hoztak.

A perzsa uralom tehát mindeddig nem csorbította meg Babilón hatalmát. Amikor azonban i. e. 479-ben egy bizonyos Samas-irba vezetésével ismételt felkelésre került sor Babilónban, Xerxész perzsa király energikus ellenintézkedéseket tett. Véget vetett a város önállóságának és addig vitathatatlan vallási jelentőségének. Babilónt ismét kifosztották, és nyilván erődítményeit is elpusztították; de a legszörnyűbb az volt, hogy Xerxész leromboltatta az Észagila- és Étemenanki- templomokat, és beolvasztotta Marduk szobrát. Most már lehetetlenné vált az újévi szertartások megtartása, ami pedig a babilóni állam és vallása számára rendkívül fontos volt. A kéz megragadásának szertartása, amelyet a perzsa király vagy helytartója Marduk szobrával eddig még elvégzett, most örökre megszűnt. Sok papot letartóztattak vagy száműztek, s így a babilóni állam

ősi kultúrcentruma teljesen elveszítette jelentőségét. Babilón éppúgy, mint a perzsák által leigázott többi állam, csupán a szatrápiák egyike lett, a város többé nem a saját jogán kapcsolódott a királyhoz, aki ettől fogva címei között sem említette többé.

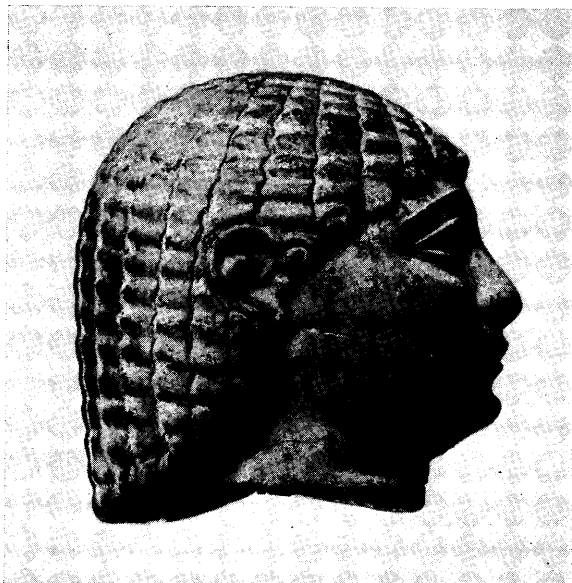
Mindezek az események nem befolyásolták túlzottan a város gazdasági életét. Babilón továbbra is fontos gazdasági központ maradt. Sok kereskedőház ezt követően is fennmaradt, még mindig ékirásos okmányokat készítettek, noha egyébként már minden téren az arámi nyelv és írás volt használatban. Állt még Babilón legtöbb híres épülete is, még ha jelentősen megváltoztak is Nabú-kudurri-uszur kora óta. Lehet, hogy egy nagyobb árvíz következtében, de az Euphratész megváltoztatta folyását. A meder nem a királyi palota keleti határfala mentén húzódott, mint eddig, hanem a város külső fala előtt kelet felé tért el, és egy nagy kanyarral az egész palota- és erődítményrendszert körülfogta, súlyos károkat okozva a palotában. Csak a palota és az Észagila-templom közötti terepen érte el ismét a régi medrét. Ebben az időben az újévi ünnep háza, amelyet többé nem használtak, valószínűleg már nem is állt, és az erődítményrendszer is romos állapotban lehetett. A hatalmas város ennek ellenére még mindig lenyűgözte látogatóit, és számos építészeti emlékének híre még mindig vonzotta a csodálókat. Ezek közé tartozott a görög utazó, Hérodotosz is, aki a város részletes leírását hagyta az utókorra. Ő azonban már nem említi a felvonulási út és az Istár-kapu színes tégladíszét, és nem mesél a „függőkertekről” sem; feltehetőleg a városnak ezek a területei számára már nem voltak hozzáférhetők. Az erődítményről is más képet rajzolt; de az Észagila-templomkörzet és a lépcsős toronytemplom, valamint az Euphratész feletti köhíd nagy benyomást tett rá. Babilón valószínűleg még sűrűn lakott város volt, pompás lakóházakkal, s az élet továbbra is a régi mederben folyt. Babilónia gazdagságáról a perzsa királynak fizetett adók tanúskodnak; összegük a többi szatrápiáéval egybevetve a legmagasabb volt. Ez nem utolsósorban a mezőgazdaságnak volt köszönhető, mivel az intenzív földművelés jó termést hozott.

A közigazgatás és a magas állami hivatalok egyre inkább perzsa kézbe kerültek. Sok perzsa bevándorló telepedett le Babilónban, úgyhogy lakossága még tarkább és még kevertebb lett. A perzsa hódítók befolyása ezzel is tovább növekedett, még ha a hagyományos kultúrát nem sikerült is teljesen kiszorítaniuk. Babilón uralkodó körei továbbra is sokat építkeztek. Az idők folyamán sok épületet emeltek, különösen a palota-

körzeten belül, amely citadellává alakult át, köztük a sok oszlopos apadana-csarnokot. A perzsa uralkodók számára fizetett magas adók, illetve lassan felfelé szorították az árakat, és a nagy kereskedelmi vállalkozások csődjét okozták; csak a templomi jövedelmek hajtottak még mindig gazdag nyereséget.

Babilónban a perzsa uralom egy új hódító bevonulásával ért véget, a nép, éppúgy, mint korábban Küroszt, őt is örömujjongással fogadta. Nagy Sándor makedón király Kisázsia átvonulva, a Szíriában és Egyiptomban aratott győzelmei után, i. e. 331-ben, Gaugamelánál leverte a perzsákat, majd bevonult Mezopotámiába. A babilóniak azt remélték, hogy felszabadulnak a perzsák uralma alól, s ismét önálló életet folytathatnak. Nagy Sándor politikája, amely a hagyományok megőrzésére törekedett, úgy látszott, igazolja reményeiket. A makedón király ünnepélyesen Babilón királyává koronáztatta magát, és elismerte Marduk kultuszát. Még első rövid ott-tartózkodása idején parancsot adott a közben teljesen leomlott Étemenanki lépcsős toronytemplom újjáépítésére. A nagy hódító arra szemelte ki a hagyományokban gazdag Babilont, hogy az eljövendő világbirodalom fővárosa legyen. Indiai hadjárata után hazatérve Nagy Sándor kettőzött erővel folytatta az újjáépítő és eltakarító munkálatokat, az egész hadseregnek részt kellett vennie a zikkurat romjainak elhordásában. De a fiatal Nagy Sándor becsvágyó terveinek és a babilóniak reményeinek véget vetett a király korai halála, i. e. 323. június 13-án, Babilónban.

Közvetlen utódai még megpróbálták folytatni politikáját, és további építkezésekbe fogtak Babilónban. Amikor azonban Nagy Sándor korábbi szatrapája, I. Szeleukosz a Mezopotámiát, Szíriát és Iránt magába foglaló birodalmát megalapította, Babilón már nem nyerte el újra a főváros rangját. I. Szeleukosz egy új székváros építését kezdte meg a Tigrisz partján, nem messze Babilontól, és a Szeleukia nevet adta neki. Amikor felépült, Babilón lakosságának nagy részét oda telepítették, s ezzel az ősi város lakóinak száma jelentősen csökkent. A Szeleukida királyok azonban Babilont nem hanyagolták el egészen. Az Étemenanki lépcsős toronytemplom újjáépítéséhez is hozzákezdték, de sohasem készültek el vele. A görög kultúra befolyása sok területen, elsősorban a kézműipari termékeknél hamarosan erősen észrevehetővé vált, minthogy igen sok görög telepedett le Babilónban. Talán már Nagy Sándor uralkodása alatt megvolt Babilónban a görög színház is, amely az elhordott toronytemplom törmeléke fölött, a Marduk-templomtól északkeletre fekvő területen

98. *Elefántcsont szobrocska, egy babilóni asszony képmása. I. e. V–IV. század. Magassága 3 cm*

állt. A régi szentélyek papsága azonban még mindig a babilóni kultúra és hagyomány ápolásának szentelte magát, még akkor is, ha mindebből már sok feledésbe merült is. Az ékírást már csak ritkán használták, és a Marduk-templom egyik papja, Bérószosz, aki az i. e. III. század elején megírta Babilónia történetét, művét már görögül fogalmazta.

A mezopotámiai Szeleukida hatalom bukásával Babilón ismét egy új uralkodó hatalma alá került: i. e. 140-ben a keletről előretörő lovas nép, a parthusok hódították meg, akik határaikat egészen az Euphratészig tolták ki. Évszázadokon keresztül itt, a folyam mentén volt Európa és a Kelet ütközőpontja, és számos harc során álltak itt szemközt egymással a római világbirodalom és a parthus hatalom seregei. Babilón is gyakran kárt szenvedett; római hódítók léptek az Euphratész melletti ősi város földjére, noha csak rövid időre, i. sz. 115-ben Traianus római császár, majd 119-ben Septimius Severus. Babilón ez idő tájt feltehetőleg még lenyűgöző volt, persze ezt már nem lehet korábbi pompájához és nagyságához hasonlítani. Túl sok háborút, rablóhadjáratot és zavargást kellett a városnak elszenvednie, s mindez megtizedelte a lakosságot. Babilón

sem politikai, sem vallási, sem pedig gazdasági tekintetben nem játszott többé komoly szerepet, már csak azért sem, mert a parthus birodalom peremén feküdt. Szerepét a közelében újonnan alapított város, Ktészi-phón vette át. Maguk a kereskedelmi útvonalak is áthelyeződtek, s többé nem érintették az ősi várost. A nagy városnegyedek megmaradt lakói primitív, kicsiny házacskákkal rendelkeztek, többnyire a korábbi házak omladékából építették őket. A korábban sűrűn lakott területek elnéptelenedtek, temetőül vagy szemétkerakodó helyül szolgáltak. Az emberek még a vár területén is lakóházakat építettek, és ide temették halottaikat. A régi, időközben már megsemmisült erődítmény helyét falusi jellegű település foglalta el, a széles, sík térségeket legelőül vagy kert gyanánt használták. Az egykori babilóni-arámi lakosság utódai az újonnan bevándorolt telepeseikkel keveredtek, elköltöztek, vagy deportálták, esetleg meg is ölték őket. A város egyre inkább erős görög hatás alatt álló parthus település képét vette fel. Csak egy szűk kör ismerte még a babilóni nyelvet és az ékírást, amelyet egészen az i. sz. I. évszázadig használtak, főként csillagászati témájú agyagtáblák írásához. Amikor i. sz. 227-ben az ugyancsak Iránból származó Szaszanida uralkodóház legyőzte a parthusokat, Babilón helyzete mit sem változott. A város túl jelentéktelenné vált ahhoz, hogy a Szaszanida birodalmon belül bármilyen szerepet játszhatott volna. Szemmel láthatóan összeomlott, s már a mohamedán arabok bevonulása (i. sz. 624) után sem tudott magához térni.

Noha Babilón helye nemsokára teljesen feledésbe merült, a mezopotámiai népek nagy eredményei még hosszú ideig továbbéltek. Már Babilón virágkorában is, főként a kereskedelem, a háborúk és a birodalom területi hódításai révén, a babilóni szorgalom számos terméke, valamint a mezopotámiaiak tudása és találmányai messzi földre eljutottak. A Görögországgal folytatott élénk kereskedelem, amelyet nagyrészt a föníciaiak, szíriaiak és Kisázsia népei közvetítettek, eljuttatta Babilónia kulturális javait és kézművesei alkotásait a Földközi-tenger vidékére. Az átvett formák, motívumok innen tovább kerültek; többnyire megváltozva s alig felismerhetően, behatoltak sok európai nép művészetébe és kultúrájába. A babilóni kultúra Keleten is nagy hatást gyakorolt. Nemcsak a szomszédos Irán területén lehetett érezni hatását, hanem néhány motívum Indiában is felbukkant. Az i. e. 2. évezredben Babilón erős gazdasági helyzete, valamint jelentős politikai befolyása eredményezte az ékírás és

a babilóni nyelv széles körű elterjedését; az akkád akkoriban világnyelvnek számított, ezt használták például az Egyiptommal folytatott levelezésben is.

Nagy Sándor kora, és az ezt követő Diadokhosz-uralom erősítette meg a Kelet szoros kapcsolatait Görögországgal. A kultúrák kölcsönösen hatottak egymásra, és ez mindkét terület számára hasznos volt. Egészen biztos, hogy a görög és makedón katonák vagy kereskedők sok babilóni terméket Hellaszba is eljuttattak. Az idegenek meghallgatták Babilónia mítoszait és mondáit, és megismerkedtek az ország jól működő és igen fejlett gazdasági rendszerével. A perzsák is sokat tanultak a babilóniaktól, mindenekelőtt az állam gazdasági szervezetét és a messzire nyúló kereskedelem felépítését illetően. Ami ismereteket szereztek, azt a babilóni birodalom bukása után is megőrizték. A görögök, majd utánuk a rómaiak látták e tapasztalatok hasznát. A későbbi európai kultúrákban is sok minden ókori keleti hatásra vezethető vissza. Így például a görög súlymértékek neve a babilóniból származik; az építészetben a korai keresztény háromhajós bazilika formája a klasszikus babilóni templom térfelosztására emlékeztet, és a babilóni erődítményrendszer sem maradt hatástalan a későbbi európai erődítményekre. A görög és a középkori művészet motívumkincsében is találhatók az ókori keleti motívumokra valló jegyek, amelyek gyakran igen bonyolult úton jutottak el ide. E motívumok részben még a sumer művészetben alakultak ki, és a babilóniak ezt is, mint sok más, átvették és fenntartották. Hogy más népekhez milyen úton-módon jutottak el, azt többnyire már nem lehet megállapítani; de hogy e motívumok végső soron keletre vezethetők vissza, nem tagadhatjuk. Vannak babilóni kompozíciók, amelyeket főleg a pecsét-henger-művészetben használtak, ilyen például a két vadállat között álló ember, a két állat fölött lebegő ragadozó madár vagy oroszlánfejű sas, valamint a fára – eredetileg a babilóni életfára – kapaszkodó kecskék. Ezeket a kompozíciókat, bár igen megváltozott és alig felismerhető formában, de a római, a bizánci, a középkori, sőt még az újkori szobrászatban és kisépítőművészetben is megtaláljuk.

Az ókori kelet irodalma és tudománya is eljutott Európába. A régi forrásokat kiváltképp a görög tudósok használták, akik a babilóni kul-

99. *Egészen hellenisztikus stílusú ez a Babilónban talált agyagmaszk, amely egy szatírt ábrázol. I. e. 300 körül. Magassága 17 cm*

túra virágkorától nem álltak még időben túl messze, és közvetítésükkel e források a későbbi művekbe is átkerülhettek. A babilóni, vagy ahogy később mondták, a káldeus csillagjósok úttörő eredményeit a görög tudósok is felhasználták s továbbfejlesztették. Az ókori szerzőknél még gyakran találhatók idézetek és utalások babilóni művekre. Ha a csillagok csoportjait még ma is csillagképekké foglaljuk össze, s bizonyos meghatározott nevekkal jelöljük őket, ez részben még az ókori mezopotámiai elképzelésekre megy vissza; a Göncöl-szekeket „málhásszekér”-nek hívták, és más csillagneveink is a babilóni elnevezések emlékét őrzik. Az ekliptikát, vagyis a nap látszólagos évi pályáját a babilóniak, a hónapok számának megfelelően, tizenkét részre osztották. A babilóni ábrázolásokon is fennmaradt állatkör (zodiákus) megfelelő jelei részben olyan neveket viseltek, amelyek még ma is használatosak: Bika, Nyilas, Bak, Halak, Ikrek, Rák, Oroszlán, Mérleg és Skorpió. Babilónban mindig különös jelentősége volt az asztrológiának és a jóslásnak. A csillagászat a legtöbb ösztönzést nyilván innen kapta, hiszen rengeteg babonás elképzelés maradt fenn egészen az újkorig, többnyire nem tudatos, és fel nem ismert formában. A csillagok állása alapján való jóslásban egészen az újkor kezdetéig szerepet játszottak a „káldeus” hagyományok; különösen a középkori udvari asztrológusok hivatkoznak rájuk. A horoszkópot, amelynek legkorábbi példái Mezopotámiában az i. e. V. századból származnak, némelyek még ma is nagyra tartják. A babilóni hémerológia, vagyis a „kedvező” és „kedvezőtlen” napok meghatározása, de a szám-misztika is szinte napjainkig tovább élt. Ha valaki a „hét gonosz”-ról beszél, ezzel önkéntelenül is babilóni babonának hódol, mert a hét gonosz démontól, mint már említettük, az ókori Mezopotámiában különösen féltek. Az áldozati állatok májából való jóslás az etruszkoknál és a rómaiaknál is igen kedvelt jóslásforma volt. Az etruszk és a római emlékek között is találtak a babilóniakhoz hasonló májmodelleket. Az analógiás varázslás egészen a középkorig nagy szerepet játszott Európában is: a gonosz szellem vagy az ellenség figuráját nálunk is elkészítették, hogy azután az ellenség helyett semmisítsék meg őket.

A babilóni mítoszok és eposzok szerteágazó és gazdag világa szintén nyomot hagyott más népek mitológiájában. Bizonyos babilóni motívumok

100. A perzsa kortól kezdve különösen népszerűvé váltak a terrakotta lovas szobrok. I. e. IV. század. Magassága 13,9 cm

átkerültek a görög mondákba, és valamelyes hasonlóságot állapíthatunk meg Gilgames viszontagságai és Héraklész tizenkét tette között. A babilóni alvilág, amelyet az alvilág folyóján át bárkával lehetett csak megközelíteni, a görög Sztüxre és révészére, Kharónra emlékeztet. A babilóni meséket nemcsak az elő-ázsiai szomszédnépek vették át, hanem a görög írók is. A „Reineke Fuchs” elődje azokban az elbeszélésekben található meg, amelyeket egykor agyagtáblákra írtak; az úgynevezett „vetélkedések” műfaja, például a datolyapálma és tamariszkusz közötti vetélkedése, hasonló formában tűnik fel egy görög költőnél, Kallimakhosznál is, aki vetélkedő partnerek gyanánt a babérfát és az olajfát választotta.

A babilóni irodalomból egy s más a bibliai könyvekbe is átkerült, és így már jóval azelőtt, hogy az agyagtáblákat Mezopotámiában kiásták és megfejtették volna, a kereszténység elterjedésével az európai szellemi kultúra alkotórészévé vált. Említsük csupán azt az elképzelést, hogy a világ a khaoszból teremtdött, az ember agyagból lett formálva, majd isten később bűneiért vízözönnel büntette az emberiséget. Babilón város nevét is végső soron a Biblia őrizte meg napjainkig, és a város feltárása iránti érdeklődés is a Babilón pompájáról, gazdagságáról szóló leírások nyomán ébredt fel.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Az i. e. 1500 előtti dátumok vitatottak; itt az ún. „rövid” kronológiát követjük.	
i. e. 3000 körül	<i>Az Uruk-kor</i> (IV. réteg). A sumerek felfalálják az írást. Az első monumentális templomépítkezések.
i. e. 2800–2700 körül	<i>Dzsenedet-Naszr-kor</i> . A korai sumer városállamok virágzása, messzire nyúló kereskedelmi kapcsolatok.
i. e. 2600 körül	<i>Meszilim-kor</i> . Az első történeti feliratok. Palotaépítkezések.
i. e. 2500–2350	Az ún. <i>I. Ur-i dinasztia kora</i> . Számos jelentős városállam Dél-Mezopotámiában, köztük Ur, Lagas, Uruk, Umma és Kis. Az Ur-i királysírok.
i. e. 2350–2150	<i>Az Agade-kor</i> . Az első ókori keleti nagybírodalom Sarrukín (Szargon) és később Narám-Szín uralma alatt.
i. e. 2200–2075	<i>A guti uralom</i> . A hegyi guti nép Dél-Mezopotámia nagy részét leigázza. E korszak végén Lagas virágkora Gudea fejedelem alatt (i. e. 2050 körül).
i. e. 2070–1960	<i>A III. Ur-i dinasztia</i> . A sumer kultúra utolsó virágkora. Közpon-tosított állam Ur városban székelő királyok alatt.
i. e. 1960–1698	<i>Iszín-Larsza-kor</i> . Különböző dinasztiák harca az egyeduralomért. A vezető hatalom Iszín és Larsza.
i. e. 1830–1530	<i>Az óbabilóni dinasztia Babilónban</i> . Szumu-abum alapította. Leg-jelentősebb képviselője Hammurapi (i. e. 1728–1686), aki Mezo-potámiát uralma alatt egyesítette és Mari államot Zimrilim ural-kodása idején meghódította. A törvények feljegyzése. Az asszír állam megerősödése Észak-Mezopotámiában I. Samsi-Adad alatt (i. e. 1749–1717); gyengébb utódai részben babilóni fennhatóság alá kerülnek.
i. e. 1530	<i>A hettiták bevonulása</i> I. Mursili uralkodása alatt; Babilón fel-dúlása. A hettiták kivonulása után a már korábban az országba nyomuló kassú törzsek kezébe kerül a hatalom.
i. e. 1530–1160	<i>Kassú uralom Babilónban</i> . Az i. e. XIV. század első felében Ka-dasman-Harbe és II. Burnaburias levelezése III. Amenhotep Amenophisz és IV. Amenhotep (Amenophisz-Ehnaton) fáraóval. Az ún. El-Amarna-korban Elő-Ázsiában több birodalom áll fenn: Egyiptom, Kisázsiaiban Hatti, a hettiták állama (I. Suppiluliuma), Asszírria (I. Assur-uballit), Mitanni (Tusratta) és a kassú Ba-bilón. I. Tukulti-Ninurta (i. e. 1243–1207) meghódítja Babilónt, és kirabolja a várost. Egy időre Babilón Asszírria fennhatósága

alá kerül. Babilón többször megkísérli visszaszerezni függetlenségét.

i. e. 1155 *Elámi betörés, Babilón elfoglalása.* Hammurapi törvényoszlopát Szúzába hurcolják. Ezt követően a babilóni állam sémi uralkodók alatt ismét megerősödik; I. Nabú-kudurri-uszur kiűzi az elámiakat. Asszíria ismét megerősödik I. Tukulti-apal-Ésarra (Tiglatpilészár) uralkodása alatt (i. e. 1112–1074), és elfoglalja Babilónt.

i. e. XI–X. század *Az arámi törzsek egyre növekvő bevándorlása* Mezopotámiába. Asszíria visszaszorítja őket és II. Adad-nirári alatt (909–889) új birodalmat alapít.

i. e. IX–VII. század *Az újjászíri birodalom.* Babilónt arámi fejedelmek kormányozzák; időleges függőség Asszíriától. II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) és III. Sulmánu-asaridu (Szalmanassár) (i. e. 858–824) alatt egymás mellett áll fenn az asszír nagyhatalom és a politikailag jelentéktelen Babilón. Az asszírok hatalmas palotaépítkezései Nimrúdban. Asszíriában Sammuramat királynő (Szemirámisz) fia, a későbbi III. Adad-nirári (i. e. 809–782) helyett kormányoz. Babilónban állandó hatalmi harcok és uralkodóváltások, egészen III. Tukulti-apal-Ésarra trónraléptéig (i. e. 745–727). Tukulti-apal-Ésarra elfoglalja Babilónt és Pulu néven uralkodik a városban. II. Sarrukín (i. e. 721–705) elűzi az arámi fejedelmeket Babilónból és a várost bekebelezi birodalmába. Szín-ahhé-eriba (i. e. 704–681) elpusztítja Babilónt (i. e. 689), mert kíséretet tett önállósága megszerzésére. Assur-ah-iddina (i. e. 680–669) az asszír birodalmat egészen Egyiptomig terjeszti ki. Elhatározza Babilón újjáépítését. Assur-ah-iddina utódai fiai: Babilónban Samas-sum-ukín és Asszíriában Assur-ban-apli. I. e. 652-ben harc a két testvér között és Samas-sum-ukín halála. Assur-ban-apli Babilón királya is (i. e. 668–626).

i. e. 625–539 *Az újbabilóni kor.* A káld dinasztia Nabú-apal-uszur (Nabopolasszár) (i. e. 625–605) alatt hatalomra kerül Babilónban. A médek és babilóniak közös harca Asszíria ellen. I. e. 612-ben Ninive elesik. Babilón építése.

i. e. 605–562 *II. Nabú-kudurri-uszur (Nebukadnecár).* A babilóni állam utolsó virágkora. A birodalom határait egészen Palesztináig terjesztik ki: i. e. 598-ban Jeruzsálem elfoglalása és i. e. 586-ban a lakosság fogságba hurcolása. Nagyszabású építkezések Babilónban (Istárkapu, felvonulási út, a „függőkertek”). II. Nabú-kudurri-uszur utóda fia, Avil-Marduk (i. e. 561–560),

aki megkegyelmez Júda királyának, Jehójakinnak (Joákin), majd utána veje, Nergal-sar-uszur (i. e. 559–556), akit Bérószosz Nergilisszarnak nevez.

i. e. 555–539 A kijelölt trónörökös, Labasi-Marduk meggyilkolása (i. e. 556) után Nabú-naid lép a trónra. A király hosszú ideig Teima oázisában tartózkodik, eközben Babilónban fia, Bél-sar-uszur (Bel-sacár) kormányoz. Ebben az időben a perzsák már sikereket érnek el Elő-Ázsiában.

i. e. 539–331 *Babilón perzsa fennhatóság alatt.* A perzsák győzelme a babilóniak fölött Szippárnál. I. e. 539. október 29-én Kúrosz harc nélkül bevonul Babilónba.

I. Dareiosz alatt számos felkelés Babilónban, a város kifosztása és az erődítmények lerombolása.

Xerxész i. e. 479-ben lever egy újabb felkelést s megsemmisíti Marduk szobrát.

II. Artaxerxész (i. e. 404–358) alatt Babilónban a déli vár területén palota épül.

i. e. 331 *Nagy Sándor győzelme* a perzsa III. Dareiosz fölött Gaugamelánál; Nagy Sándor ünnepélyes bevonulása Babilónba.

i. e. 323. június 13. *Nagy Sándor halála* Babilónban.

i. e. 311–140 *A Szeleukida uralkodók Babilónban.* Hatalmi harcok Nagy Sándor örökösei között. Babilón, I. Szeleukosz (i. e. 311–281) alatt a Szeleukida birodalom részévé válik. Babilón közelében megalapítják az új fővárost, Szeleukiát (i. e. 301). Babilón fokozatos hanyatlása, ennek ellenére I. Antiókhosz alatt 269 körül még építik a toronytemplomot.

i. e. 140–i. sz. 227 *A parthus uralom* Babilónban. I. e. 140-ben a parthusok elfoglalják Babilónt. A város a parthus uralkodók nyári székvárosa marad.

I. sz. 115-ben Traianus római császár Babilónba jön, és áldozatot mutat be Nagy Sándor emlékének. I. sz. 199-ben Septimius Severus római császár a pusztasággá vált Babilón területére lép. Az i. sz. III. század közepétől kb. i. sz. 500-ig a babilóni Talmud írásba foglalása.

i. sz. 227 Babilón a *Szaszanidák uralma* alá kerül. A város már elvesztette jelentőségét, lakatlanná vált.

i. sz. 624 *Arab bódítás*

NÉVMUTATÓ

Abi-esuh 126
 Adad [isten] 28, 42, 152 sk., 156, 214
 Adad-nirári, II. [asszír király] 38, 123
 Adad-nirári, III. [asszír király] 38
 Adapa [hérósz] 220
 Agum-kakrime [kassú király Babilónban] 33
 Aja [istennő] 132
 Akki 221
 Al-Istahri [arab geográfus] 8
 Amenhotep, III. / Amenophisz 35
 Amenhotep, IV. / Ehnaton / Amenophisz 35
 Andrae, Walter 13
 Anu [isten] 33, 79, 100, 149, 150 sk., 153, 156, 172, 195, 198 sk., 210, 214, 217, 220
 Anzú [mitológiai alak] 220
 Apszu [isten] 150, 210
 Arazu [isten] 100
 Aruru [istennő] 214
 Assur [isten] 36, 42, 213
 Assur-ah-iddina / Asszarhaddon [asszír király] 42, 123
 Assur-ban-apli / Asszurbanipal [asszír király] 12, 42, 208
 Assur-nászir-apli / Asszurnaszirpal [asszír király] 38
 Babu-ahu-iddina 134
 Benjámin, Tudelai 8
 Bél, Bélu [isten] 42, 79
 Bél-ahhé-riba 79
 Bérószosz 228
 Botta, Paul Émile 11
 Brueghel, Pieter id. 9
 Burnaburias [babilóni király] 35
 Buzazum 132

Darciosz [perzsa király] 20, 224
 Diodórosz, Szicíliai / Diodorus Siculus 8
 Éa [isten] 79, 100, 150 sk., 154 sk., 175, 180, 194, 195, 198, 209 skk., 218 sk.
 Egibi 96, 225
 Ehnaton I. Amenhotep IV.
 Enki [isten] 150, 209
 Enkidu [hérósz] 150, 214 skk.
 Enlil [isten] 33, 36, 149 sk., 153, 156, 198 sk., 218, 220
 Enlil-nádin-sumi 81
 Ereskigal [istennő] 153, 164
 Eribam 33
 Erra [isten] 42, 154, 220 sk.
 Ésaías I. Jesaia
 Etana [hérósz] 220
 Gilgames [hérósz] 150, 158, 165, 213 skk., 218 skk., 233
 Girra [isten] 175
 Gobruasz / Gubaru 224
 Grotefend, Georg Friedrich 20
 Gudea [lagasi király] 30
 Gula [istennő] 156, 194
 Hammurapi [babilóni király] 17, 32 skk., 36, 51 skk., 56, 65 skk., 77 skk., 91 skk., 97 skk., 110, 114, 123, 126 skk., 133, 136, 142 sk., 152, 153, 173, 182, 187, 190, 196, 222
 Héraklész [hérósz] 233
 Hérodotosz, Halikarnasszoszi 7 sk., 10, 226
 Hincks, Edward 20
 Humbaba [mitológiai alak] 215 skk.
 Hüsztaszpész [perzsa király] 20
 Ibní-Szín 132
 Igigu [istenségek] 152

Innin [istennő] 152
 Irkalla [istenség] 164
 Istár [istennő] 23, 28, 36, 42, 124, 151 skk., 156, 215 skk., 220
 Istár-ummi 132
 Jesaia / Ésaías, Ézsaías [próféta] 7
 Kadasman-Harbe [babilóni király] 33 sk.
 Kallimakhosz 234
 Kambüszész [perzsa király] 224
 Kastilias [babilóni király] 36
 Kharón [mitológiai alak] 234
 Kidin-Nana 98
 Kingu [mitológiai alak] 150, 210 sk.
 Koldewey, Robert 13 skk.
 Kurigalzu [babilóni király] 123
 Küaxarész 46
 Kürosz, II., Nagy [perzsa király] 223 sk., 227
 Lamastu [női démon] 172, 175 sk., 178
 Lamasszatum 132
 Layard, Austen Henry 12
 Marduk [isten] 22, 27 skk., 36 skk., 46 sk., 113, 142 skk., 153 skk., 160, 166 skk., 175 sk., 212 skk., 220 sk., 223 sk., 225, 227 sk.
 Marduk-apal-iddina 79
 Marduk-nászir 126
 Mummu [mitológiai alak] 210
 Murassu 96, 225
 Mursili [hettita király] 33
 Nabú [isten] 24, 42, 113, 154 sk., 160, 168 skk.
 Nabú-aha-iddina 98
 Nabú-ahé-bullit 134
 Nabú-apal-uszur / Nabopolassar [babilóni király] 27 sk., 28, 46 sk., 113 sk., 120
 Nabú-etir 98 sk.

Nabú-kiszir 98
 Nabú-kudurri-uszur, II. / Nabukodonozor / Nebukadnecár [babilóni király] 9 sk., 15, 22 skk., 28, 48 sk., 54, 56, 65, 68, 72, 81 sk., 95, 100 skk., 110 sk., 113 skk., 119 skk., 123, 134, 135, 147 skk., 151, 153, 160, 170, 176, 187, 191, 198, 207, 208, 222, 223 skk.
 Nabú-naid / Nabonid [babilóni király] 123 skk., 151, 221, 223 sk.
 Naphururia / Ehnaton 35
 Nabú-sum-iskun [babilóni király] 137
 Nadin 98
 Namraszít [istenség] 152
 Narám-Szín [akkád király] 123, 190, 221
 Nergal [isten] 28, 42, 153 skk.
 Niebuhr, Carsten 10
 Ningiszida [isten] 194
 Ninkurra [isten] 100
 Ninurta [isten] 42, 154, 220
 Ninurta-usallim 98
 Niszaba [istennő] 214
 Nudimmud [isten] 100
 Nuszku [isten] 42, 156, 175
 Pazuzu [démon] 172, 175
 Porter, Robert Ker 10
 Puchstein, Robert 14
 Püthagorasz 197
 Rawlinson, Henry 20
 Rich, Claudius James 10
 Sachau, Eduard 13
 Samas [isten] 33 skk., 36, 42, 93, 132, 151 skk., 156, 160, 164 sk., 180, 195, 214, 216 skk.
 Samas-irba 225
 Samas-rés-uszur 76
 Samas-sum-ukin 42 sk.
 Sammuramat / Szemiramisz 38
 Sándor, Nagy 227 skk.

Sarrukín [agadei király] 30, 69, 123, 190, 221
 Sarrukín, II. / Szargon [asszír király] 40
 Septimius Severus 228
 Sulgi 123
 Sulmánu-asarídu, III. / Szalmanassar [asszír király] 38
 Suzubu [babiloni király] 40
 Szarpanitum [istenő] 142, 154, 167, 170
 Szeleukosz, I. 227
 Szemirámisz / Sammuramat 40
 Szipuri [mitológiai alak] 218
 Szín [isten] 42, 151 sk., 156, 223
 Szín-ahhé-eriba / Szanherib [asszír király] 40 skk., 71
 Szín-iddinam 33
 Sztrabón 8
 Szumu-abum [babiloni király] 32
 Szumuqan [isten] 214
 Tammúz [hérósz] 152, 158, 178, 220
 Thalész 197
 Tiámat [mitológiai alak] 210 skk.

Traianus 228
 Tukulti-apal-Ésarra, I. / Tiglatpileszar [asszír király] 38
 Tukulti-apal-Ésarra, III. / Tiglatpileszar [asszír király] 40
 Tukulti-Ninurta, I. [asszír király] 36 skk.
 Ubar-Tutu [mitológiai alak] 150
 Ur-Nammu [a III. Ur-i dinasztia királya] 30
 Ut-napistim [mitológiai alak] 150, 157, 218 skk.
 Utu [isten] 151, 185
 Utuhegal 30
 Utukku 172
 Valle, Pietro della 10
 Warad-Samas 33
 Warad-Szín 132
 Xerxész [perza király] 225
 Zimrilim [Mari királya] 32

TÁRGYMUTATÓ

adózás 126 skk., 137 sk., 226 sk.
 agyagszobrocskák, idólok 104 sk., 171, 175, 180
 alapítólevél [építkezésnél] 24, 123 sk., 180
 alvilág 153 sk., 163 skk.
 áldozat 160 skk., 165, 178, 180
 állattenyésztés 72 skk., 80 sk.
 árak 51, 93 skk.
 ásatások Babilónban 13 skk.
 ásatások Mezopotámiában 11 sk., 18
 babiloni kultúra hatása 229 skk.
 babiloni torony 10, 14, 142 skk., 154, 166 sk., 226
 Babilón újrafelfedezése 10 skk.
 betűírás 187 sk.
 bérmunka, munkabérek 96
 Biblia 7 sk., 9, 224
 bölcséleti irodalom 221 sk.
 bútorzat és a lakás berendezése 58 sk., 109
 csatornahálózat 65 skk.
 csillagászat, asztronómia 156, 197 sk., 230 sk.
 csillagjóslás, asztrológia 156, 197 sk., 230 sk.
 démonok 172 skk., 178
 előjel és jósjel [omen] 150, 152, 201 skk., 233
 eposzok és mítoszok 150, 153, 168 sk., 190, 195 sk., 209 skk.
 éghajlat 66 sk.
 ékírás 18 sk., 184 skk., 229 sk.
 ékírással feliratok 18, 207 skk.
 ékszer 61 sk., 108
 építészet technikája 24 skk.

fazekasság 105
 felvonulási út [Babilónban] 23 sk., 170, 226
 félszabad polgárok 56
 fémfeldolgozás 107 skk.
 földművelés, mezőgazdaság 68 skk.
 földrajztudomány 193
 földtulajdon 77 skk.
 függőkertek 14, 122, 226
 gazdasági okmányok 97 skk., 208
 Gilgames-eposz 150 sk., 213 skk., 233
 görög történetírók 7 sk., 226
 hadászat 133 skk.
 hajózás 90 skk., 110, 168
 hajviselet 60
 házasság 131 skk.
 himnuszok és imák 150 skk., 153, 160 skk., 165 sk., 170
 hitel, kölcsönügyletek 51 sk., 79, 98 sk.
 igazságszolgáltatás, jog 133 skk.
 írások 206 skk.
 irodalom 209 skk., 230 skk.
 iskola, oktatás 182 skk., 188 skk., 206 sk.
 istenek világa 149 skk., 156 sk.
 istenszobrok 156 sk., 166 skk., 225
 kereskedelem 97 skk., 229
 kertgazdálkodás 68 skk.
 királyi paloták 22 skk., 25, 119 skk., 180 sk., 226 sk.
 királyság, királyi hatalom 92, 113, 124 sk., 168, 170
 közigazgatás 32 sk.
 közlekedés, szállítás 86 skk., 92
 lakóház 56 skk.
 lakosság 46 skk.

levéltárak és könyvtárak 208

matematika 196 sk.

mágia 150, 158, 172 skk., 194 sk., 233
mindennapi élet 59 sk. 63 sk.

nő társadalmi helyzete 130 skk.

orvostudomány, gyógyítás 194 skk.
öltözködés 61, 105 sk.

papság 136 skk., 175 skk., 224, 228
pecséthenger 111 sk.

rabszolgaság 51 skk., 79
súly- és mértékegységek 93 skk.
szabad polgárok 55
szekér 110, 170
szerszámok, munkaeszközök 59, 110
szertartási előírások 158 sk., 180 sk.
szobrok 110, 123

táj 65 skk.
táplálkozás 62 skk.
templomok 27 sk., 134 skk., 166 skk.
teremtéseposz [Enúma elis] 153, 209 skk.
testápolás 60 sk.

történelem 29, 190 sk.

Sumerek 29 sk., 32

Akkádok 30

Guti törzsek 30 sk.

Óbabilóni kor 23 sk.

Kassúk 33 skk.

Asszír uralom 36 skk.

Arámiak 38, 42

Újbabilóni kor 46 skk., 223 sk.

Perzsák 233 skk.

Görög és Szeleukida kor 227 skk.

Parthusok 228

Szaszanidák és arabok 229

törvények 51, 52 sk., 56, 66, 79, 80 sk.,

91 sk., 97, 128 skk., 172 sk.

tudomány 188 skk., 230

túlvilághit és temetkezés 163 skk.

udvartartás és udvari élet 125 skk.

újévi ünnep 27, 166 skk., 224 skk.

vallás 149 skk.

vallási ünnepek 166 sk.

varázslás 172 skk.

városi erődítmény 23 skk., 226

városkép 25 sk., 56, 226, 228 sk.

AZ IDÉZETT SZÖVEGEK LELŐHELYE

Az idézeteken, a könnyebb érthetőség kedvéért, olykor kisebb stiláris változtatásokat hajtottunk végre. (A szerző.) – A már meglévő magyar fordításokat, minthogy más célból készültek, szó szerint csak kivételesen tudtuk átvenni, itt azonban lehetőleg hivatkoztunk rájuk. (A ford.)

Oldal

7. Biblia, Jesaia 13, 19–22 (a héber eredeti alapján).
8. Hérodotosz, I. 1; I. 178. Terényi I. fordítása alapján (Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Budapest, 1967. 5., ill. 49. old.).
9. Unger, E.: *Babylon*. Berlin–Leipzig, 1931. 339. old. alapján.
13. Andrae, W.: *Lebenserinnerungen eines Ausgräbers*. Berlin, 1961. 37. old.
14. Schuchhardt, C.: Robert Koldewey. Berlin, 1925. 136. old.
- 14 sk. Koldewey, R.: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 5 (1900) 9. old.
22. Winckler, H.: *Keilschriftliche Bibliothek*. III. 2. Berlin, 1890. 23. old.
24. Koldewey, R.: *Das wieder erstehende Babylon*. Leipzig, 1925. (4., bővített kiadás) 132. old.
25. Langdon, St.: *Die neubabylonischen Königsinschriften*. Vorderasiatische Bibliothek 3. Leipzig, 1912. 118. old., III. 18. sor (Nabú-kudurri-uszur).
- 32 sk. *Hammurapi törvénykönyvéhez* 1. *Gressmann, H.*: *Altorientalische Texte zum Alten Testament*. 2. kiad. Berlin–Leipzig, 1926. 380 skk. A továbbiak során a törvényeket paragrafusuk száma szerint idézzük. A magyar fordítást 1. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 124 skk. (David A. ford.)
33. Ungnad, A.: *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie*. Leipzig 1914. 14 sk. old., Nr. 15
35. Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*. Vorderasiatische Bibliothek 2, 1. Leipzig, 1915. 4. szám. A magyar fordítást. 1. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 160. old. (Komoróczy, G. ford.)
35. Knudtzon, J. A.: i.m. 9. szám
36. Weidner, E.: *Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger*. Beiheft zum Archiv für Orientforschung 12. Graz, 1959. 12., ill. 41. old.
40. Luckenbill, D. D.: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. I. Chicago, 1926. 282. old.
- 40 sk. Luckenbill, D. D.: *Annals of Sennacherib*. Oriental Institute Publications, vol. II. Chicago, 1924, 83 sk.
- 42 sk. Smith, S. A., *Keilschrifttexte Assurbanipals*. Leipzig, 1887. 27 skk. old. A magyar fordítást 1. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 196 skk. (Komoróczy, G. ford.)

49. *Langdon, St.*: Die neubabylonischen Königsinschriften. Vorderasiatische Bibliothek 4. Leipzig, 1912. 65., ill. 125. old.
51. *Hammurapi törvénykönyve*, 196. és 199. §.
52. Uo., 117. §.
56. 202–205. §.
60. *Schorr, M.*: Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozeßrechts. Leipzig, 1913. 10 sk. A magyar fordítást l. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 121. old. (Komoróczy, G. ford.)
65. *Frankena, R.*: Briefe aus dem British Museum. Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung 2. Leiden, 1966. 5. old., 4. szám.
66. *Hammurapi törvénykönyve*, 53. és 64. §.
- 71 skk. *Ebeling, E.*: Die babylonische Fabel. Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft II. 3. Leipzig, 1927. 6 sk. A magyar fordítást l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest, 1966. 179 skk. (Rákos, S. ford.)
76. *Weissbach, F. H.*: Babylonische Miscellen. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 4. Leipzig, 1903. 13. old.
77. *Ebeling, E.*: Bruchstücke einer mittellassyrischen Vorschriftensammlung. Berlin, 1921. 39. old.
- 77 skk. *Hammurapi törvénykönyve* 42. és 64. §.
79. *Delitzsch, F.*: Beiträge zur Assyriologie 2. Leipzig, 1894. 271. old.
- 80 sk. *Hammurapi törvénykönyve* 263. §.
81. *Meissner, B.*: Babylonien und Assyrien. I. kötet. Heidelberg, 1920. 227. old.
- 82 skk. *Langdon, St.*: i.m., 127. old.
92. *Hammurapi törvénykönyve* 237. §.
92. *Meissner, B.*: i.m., I. 338. old. A magyar fordítást l. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 161. old., 4. szám. (Komoróczy, G. ford.)
97. *Hammurapi törvénykönyve* 7. §.
98. *San Nicolò – Ungnad, A.*: Neubabylonische Rechts- und Verwaltungs-urkunden. I. Leipzig, 1935. 54 sk.
100. *Gressmann, H.*: Altorientalische Texte zum Alten Testament. 2. kiad. Berlin–Leipzig, 1926. 129. old.
102. *Meissner, B.*: i.m., I. 229. old. Az első idézet Winckler, H.: Die Keilschrifttexte Sargons, I. Leipzig, 1889. 50 sk. old., 297. sor nyomán, a második az ún. „Babilóni királytükör”-ből, *King, L. W.*: Cuneiform Texts, 15. London, 1902. 50. szám, 5. sor. A magyar fordítást l. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 167 sk. (Komoróczy, G. ford.)
113. *Langdon, St.*: i.m., 89. és 67. old. L. ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 226 skk. (Komoróczy, G. ford.)

120. Uo., 37. old.
- 123 sk. Uo., 247. old. L. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 231. (Komoróczy, G. ford.)
126. *Frankena, R.*: i.m., 45. old., 75. szám.
132. *Ungnad, A.*: Briefe König Hammurapis. Berlin, 1919. 52. old.
133. *Hammurapi törvénykönyve* 5. §.
134. *Weidner, E.*: Archiv für Orientforschung 17 (Graz, 1954–1956) 2 sk.
- 137 skk. *Meissner, B.*: i.m., II. Heidelberg, 1925. 57. old.
150. *Das Gilgamesch-Epos*, neu übersetzt und mit Anmerkungen versehen von A. Schödt, durchgesehen und ergänzt von W. v. Soden. Stuttgart, 1958. 86 sk. A Gilgames-eposz magyar fordítását l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest, 1966. 86 skk. (Rákos, S. ford.) Itt, a német szöveg jellegének megfelelően, a költői fordítás nem látszik alkalmasnak. (A ford.)
152. *Falkenstein, A. – Soden, W. von*: Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete. Zürich–Stuttgart, 1953. 321. old.
152. Uo., 235. old.
- 153 sk. Uo., 302. old.
159. *Meissner, B.*: i.m., II. 137 sk. (A *Surpu* c. gyűjteményből.)
160. *Falkenstein, A. – Soden, W. von*: i.m., 286. old.
160. *Zimmermann, H.*: Assyriologische Bibliothek 12. Leipzig, 1901. 155. old.
162. Uo., 272 sk.
- 162 sk. *Ebeling, E.*: Ein babylonischer Kohelet. Berlin, 1922. 15. old. A magyar fordítást l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest 1966. 259 skk. (Rákos, S. ford.)
163. *Das Gilgamesch-Epos*, ... von Schott, A. – Soden, von W. Stuttgart, 1958. 77 sk.
164. *Ebeling, E.*: Tod und Leben. Berlin–Leipzig, 1931. 57 sk.
165. Uo., 131 sk.
170. *Falkenstein, A. – Soden, W. von*: i.m., 272. old.
172. *Meissner, B.*: i.m., II. 199. old. A magyar fordítást l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest, 1966. 44 skk. (Rákos, S. ford.)
172. *Meier, G.*: Die assyrische Beschwörungssammlung Maqlû. Beiheft zum Archiv für Orientforschung 2. Berlin, 1937. 22. old.
174. *Hammurapi törvénykönyve*, 2. §.
176. *Meissner, B.*: i.m., II. 212. old.
176. *Meier, G.*: i.m., 7 sk.
178. *Meissner, B.*: i.m., II. 221. old.
178. Uo., 224. old.

179. *Ebeling, E.*: Aus dem Tagewerk eines assyrischen Zauberpriesters. Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft V. 3. Leipzig, 1931. 19. old.
180. *Ebeling, E.*: Liebeszauber im Alten Orient. Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft I. 1. Leipzig, 1925. 13. old.
- 195 sk. *Pritchard, J. B.*: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Princeton, 1955. 100 sk. A magyar fordítást l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest, 1966. 252 sk. (Rákos S., ford.)
201. *Meissner, B.*: i.m., II. 249. old.
202. Uo., 263 sk.
205. *Riemschneider, K. K.*: Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge 23 (Berlin, 1956) 129 skk.
206. *Pettinato, G.*: Die Ölwahrsagung bei den Babyloniern. 2. kötet. Roma, 1966. Studi Semitici 22. 27. old.
- 210 skk. *Gressmann, H.*: i.m. 109 skk. A magyar fordítást l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest, 1966. 17 skk. (Rákos, S. ford.)
- 213 skk. *Das Gilgamesch-Epos*, i. kiad.
- 220 sk. *Gössmann, F.*: Das Era-Epos. Würzburg, 1955. 26. old.
221. *A Sarrukín-legenda* fordítását l. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 99. old. (Komoróczy, G. ford.)
222. *Ebeling, E.*: Die babylonische Fabel. i. kiad. 41. old.
222. *Gressmann, H.*: i.m. 41. old. A magyar fordításokat l. Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Budapest 1966. 254 skk., 285 skk. (Rákos, S. ford.)
223. *Weissbach, F. H.*: Die Keilinschriften der Achämeniden. Vorderasiatische Bibliothek 3. Leipzig, 1911. 5. old. A magyar fordítást l. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 306 skk. (Harmatta, J. ford.)

AJÁNLOTT IRODALOM

A * a magyar kiadás irodalomjegyzékébe felvett műveket jelzi.

- Andrae, W.*: Lebenserinnerungen eines Ausgräbers. Berlin, 1961.
- Barnett, R. D.*: Assyrische Palastreliefs. Praha, 1960.
- Beek, M. A.*: Bildatlas der assyrisch-babylonischen Kultur. Gütersloh, 1961.
- Brentjes, B.*: Land zwischen den Strömen. Leipzig, 1963.
- **Castellino, G. R.*: Sapienza babilonese. Torino, 1962.
- *— Mitologia sumero-accadica. Torino, 1967.
- Contenau, G.*: So lebten die Babylonier und Assyrer. Stuttgart, 1959.
- *— La divination chez les Assyriens et les Babyloniens. Paris, 1940.
- *— La médecine en Assyrie et en Babylonie. Paris, 1938.
- *— La civilisation d'Assur et de Babylonie. 2. kiad. Paris, 1951.
- *— La magie chez les Assyriens et les Babyloniens. Paris, 1947.
- **Dávid, A.*: Babel és Assur. I. Történet. Budapest, 1926. II. Művelődés. Budapest, 1928.
- **Djakonov, I. M.*: Obscsesztvennij i goszudarsztvennij sztroj drevnyjevo Dvurecsja. Sumer. Moszkva, 1959.
- *— Jaziki drevnyej Perednyej Azii. Moszkva, 1967.
- Eilers, W.*: Die Gesetze Hammurabis. Alter Orient 31, 3/4. Leipzig, 1932.
- Falkenstein, A.-von Soden, W.*: Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete. Zürich/Stuttgart, 1953.
- Fischer-Weltgeschichte*, 2–5. kötet. Frankfurt am Main 1965–1967.
- Friedrich, J.*: Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen. Berlin/Göttingen/Heidelberg, 1954.
- Das Gilgamesch-Epos*, neu übersetzt und mit Anmerkungen versehen von A. Schott, durchgesehen und ergänzt von W. von Soden. Stuttgart, 1958.
- Gressmann, H.*: Altorientalische Texte zum Alten Testament. 2. kiad. Berlin/Leipzig, 1926.
- Hamann, R.*: Geschichte der Kunst, 1. kötet. Berlin, 1955.
- Klima, J.*: Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien. Praha, 1964.
- Koldewey, R.*: Das wieder erstehende Babylon. 4. kiad. Leipzig, 1925.
- **Komoróczy, G.*: Mezopotámia története az őskortól a perzsa hódításig. Az ókor története, II. Az ókori kelet története (Egyiptom és Elő-Ázsia). Budapest, 1967.
- *— „Fénylő ölednek édes örömeiben...” A sumer irodalom kistükré. Budapest, 1970.
- Kramer, S. N.*: Geschichte beginnt mit Sumer. München, 1959.
- *— Mythologies of the Ancient World. Garden City, 1961.
- *— The Sacred Marriage Rite. Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer. Bloomington, 1969.
- *— *Lambert, W. G.*: Babylonian Wisdom Literature. Oxford, 1960.

- **Lambert, W. G. – Millard, A. R.*: *Atrahasis. The Babylonian Story of the Flood.* Oxford, 1969.
- Langdon, St.*: *Die neubabylonischen Königsinschriften. Vorderasiatische Bibliothek.* 3. Leipzig, 1912.
- Meissner, B.*: *Die babylonisch-assyrische Literatur.* Potsdam, 1928.
- *Babylonien und Assyrien.* 1–2. kötet. Heidelberg, 1920 és 1925.
- Meyer, G. R.*: *Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin.* Leipzig, 1965.
- *Durch vier Jahrtausende Altvorderasiatischer Kultur,* 2. kiad. Berlin, 1962.
- **Mitológiai ábécé.* Budapest, 1970.
- Mode, H.*: *Archäologische Übersichtskarte des Alten Orients.* Weimar, 1959.
- Moortgat, A.*: *Vorderasiatische Rollsiegel.* Berlin, 1940.
- *Die Kunst des Alten Mesopotamien.* Köln, 1967.
- **Oppenheim, A. L.*: *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilisation.* Chicago–London, 1964.
- *— *Letters from Mesopotamia.* Chicago–London, 1967.
- **Ókori keleti történeti chrestomathia.* Budapest, 1965.
- Parrot, A.*: *Sumer.* Paris, 1960.
- *— *Assur.* Paris, 1961.
- *— *Archéologie mésopotamienne. Les étapes.* Paris, 1946. *Technique et problèmes.* Paris, 1953.
- Pritchard, J. B.*: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princeton, 1955.
- *The Ancient Near East. Supplementary Texts and Pictures . . .* Princeton, 1969.
- **Rákos, S.–Komoróczy, G.*: *Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek.* Budapest, 1966.
- **Rinaldi, G.*: *Storia delle letterature dell'antica Mesopotamia (sumerica e assiro-babilonese).* Milano, 1957.
- **Saggs, H. W. F.*: *The Greatness that Was Babylon. A Sketch of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley.* New York, 1962.
- *— *Everyday Life in Babylonia and Assyria.* London–New York, 1965.
- **Scharff, A.–Moortgat, A.*: *Ägypten und Vorderasien im Altertum.* 2. kiad. München, 1959.
- Schmökel, H.*: *Ur, Assur und Babylon.* Stuttgart 1955.
- *Geschichte des Alten Vorderasien. Handbuch der Orientalistik II,* 3. Leiden, 1957.
- *Kulturgeschichte des Alten Orient.* Stuttgart, 1961.
- Soden, W. von*: *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft.* Új lenyomat. Darmstadt, 1965.
- Strommenger, E.–Hirmer, M.*: *Fünf Jahrtausende Mesopotamien.* München, 1962.

Unger, E.: *Babylon, die heilige Stadt.* Berlin–Leipzig, 1931.

Ungnad, A.–San Nicoló, M.: *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden. I.* Leipzig, 1935.

**Wessetzky, V.*: *Elő-Ázsia művészete az ókorban.* Budapest, 1958.

A képek forrásai:

Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Gemäldegalerie Alte Meister: 1. kép; Staatliche Museen zu Berlin: 2–12, 13 (G. Stauf, Leipzig rajza), 14–18, 19 (G. Stauf, Leipzig rajza) 20, 21 (G. Stauf, Leipzig rajza), 22–28, 30, 32–53, 55–69, 70 (G. Stauf, Leipzig rajza), 71, 73, 75–100, kép és a védőborító; Louvre, Paris: 29, 54. kép; British Museum, London: 31, 72, 74. kép. A képanyag szíves átengedését ezúton is köszönjük.

